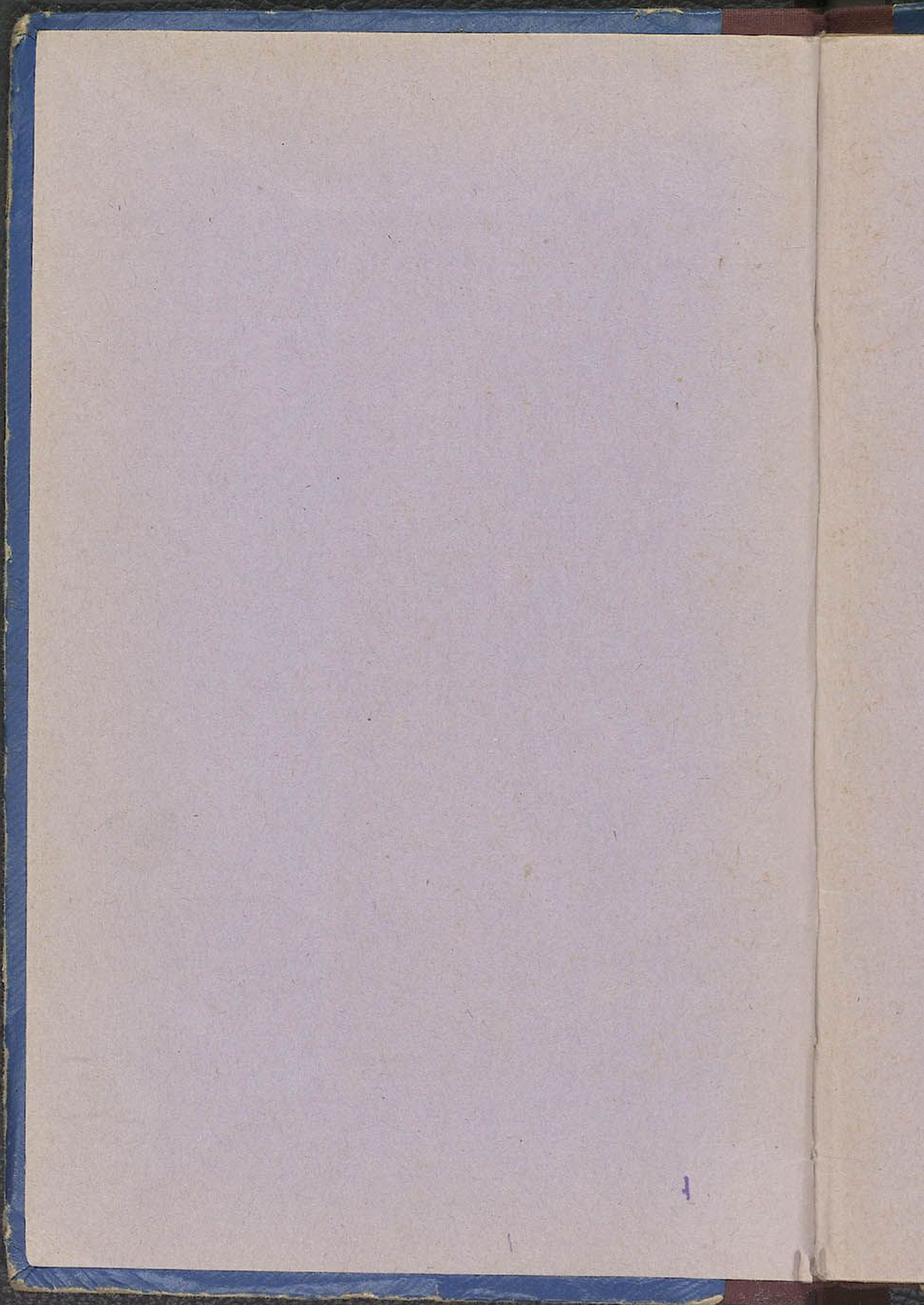
Полымя рэволюцыі
1934
№2

Полымя Рэволюцыі

ЧАСОПІСЬ
ЛІТАРАТУРЫ,
МАСТАЦТВА
І МАРКСЫЦКА-ЛЕНІНСКАЙ
ТЭОРЫІ І КРЫТЫКІ

КНІГА ДРУГАЯ

1/9/3/4

Полымя Рэвалюцыі

ЧАСОПІСЬ
ЛІТАРАТУРЫ, МАСТАЦТВА
І МАРКСІСЦКА-ЛЕНІНСКАЙ
ТЭОРЫІ І КРЫТЫКІ

Орган
Арганізацыйнага камітэта
Саюза совецкіх
пісьменнікаў БССР

КНІГА ДРУГАЯ

МЕНСК *ЛІМ*
ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ
1934

З М Е С Т

Рэдактар *М. Лынькоў*
Тэхрэдактар *Абрамава*

Здана ў друкарню 4-II—34 г.
Падпісана да доуку 27-II—34 г.

Уп. Галоўлітбела №А 1069. Зак. № 683—3500 экз. „Палесдрук", Гомель

КУЗЬМА ЧОРНЫ

ТРЫЦЦАЦЬ ГОД

(РОМАН З ДВУХ ЧАСТАК)

ПЕРШАЯ ЧАСТКА

ПАМЫЛКА НАТАЛІ ПАЎЛОЎСКАЙ

I.

У тысяча дзевяцьсот дваццатым годзе, увосень, з захада на ўсход бралася, разбітая пад Варшавай, чырвонаармейская рота. Чырвонаармейцы былі галодныя і голыя. У іх быў падвойны клопат: каб хутчэй дайсці да таго пункта, дзе яны могуць пера-фармавацца, і—каб дзе чаго пад'есці. Яны ішлі скрозь пеша і мала спявалі—ім, змучаным, лягчэй было ісці моўчкі. У дні паміж першым і пятым верасня, яны мінулі дробны гарадок і гасцінцам прайшлі яшчэ кілометраў пятнаццаць, дзе іх і агарнуў вечар. Сонца заходзіла ясна, на ружовым небе абрысы гарадка вырысоўваліся вельмі выразна: над сінім засцілам ляснога далягляда можна было заўважыць востры, як іголка, верх ратушы і яшчэ штосьці ішло ўгару тупым сваім канцом—званіца ці так якая-небудзь вежа? Там, дзе надвечар спынілася рота, гасцінец быў на самым высокім месцы над усёю мясцовасцю і разлегласць воку адсюль была вялікая. Навакол сінелі лясы і горбіліся жоўтыя ад іржышча ўзгоркі.

Рота ўзышла на гасцінец яшчэ па той бок гарадка. Каб ісці трактам, які за гарадком скрыжоўваўся з гасцінцам, то льга было-б за пераходаў тры дайсці да чыгуначнае станцыі і пагрузіцца ў поезд; гэта было і ў планах вайсковага руху, але камандзір роты, відаць, меў тут свае меркаванні. Гасцінцам было кружней, гасцінец нават ішоў не да станцыі, а ў бок ад яе, аднак-жа камандзір павёў роту на гасцінец, не гаворачы нікому ані слова. У гэтыя дні, як толькі ўвашлі ў гэтую мясцовасць, ён раптам стаў не гэткі, які быў заўсёды—гэты камандзір. У яго з'явіўся нейкі дзіўны настрой—ён то быў вельмі маўклівы і пануры, то раптам ім апаноўвала, як-бы беспрычынная весялосць. Ён жартаваў, высвістваў маршы, вабіў свістам з прыдарожных хмызнякоў птушак і чырвонаармейцы шчыра смяяліся, калі ў хмызняку абзывалася птушка якраз гэтак, як свістаў іхні камандзір.

У гарадку рота пастаяла не больш, як поўгадзіну. Людзі ляжалі на непадмеценым бруку рыначнага пляца, а камандзір вельмі пільна разглядаў тубыльцаў гэтага маленькага гарадка. Здавалася, што ён шмат каго з іх ведае. Пасля ён сваею стомленаю паходкаю падышоў да сялянскіх вазоў. Іх было нешта з дзесяць. Яны стаялі паміж змрочнага будынка ратушы і белага двухпавярховага дома з шыльдаю настаўніцкае семінарыі. Іхнія гаспадары былі тут-жа: паўзлягаўшы грудзьмі на білы, яны маўкліва жавалі хлеб. Камандзір роты спачатку пастаяў перад імі, шырока паставіўшы свае цыбатыя ногі ў паламаных пруткіх ботах і зялёных, пазацыроўваных на каленях, галіфэ. Пасля ён запытаў:

— Адкуль?

Некалькі твараў павярнулася да яго і ён пачуў назву вёскі.

— Чырвонаармейцаў везлі,—дадаў вясёлы дробны чалавек.— А скажыце, таварыш, гэта ізноў да нас палякі прыдуць, што вы адступаеце?

Камандзір роты нічога не адказаў і адышоўся. Неўзабаве да яго падышоў чырвонаармеец з яго-ж роты. От што пачуў камандзір ад свайго чырвонаармейца: „гэтыя людзі з вазамі родам з яго вёскі і няхай камандзір пусціць яго на адны суткі паехаць дадому пабачыцца з сваімі. Ён пасля роту дагоніць".

— А калі ты там астанешся?—адказаў камандзір.—Зараз палякі зоймуць, а ты і рад астацца!

— Не, я дaганю роту.

— Не пускаю,—цвёрда сказаў камандзір.—Не маю права пусціць,—растлумачыў ён далей, не зводзячы позірка з чырвонаармейца. А пасля яшчэ выразней сказаў:—Ты сам свае галавы не маеш, ці што?

Правільна, ці не зразумеў гэты чалавек свайго цыбатага і лысага камандзіра, ён пра гэта не думаў, ён думаў толькі пра тое, што даўно ўжо карцела яму. І ён папрасіўся, каб яго пусцілі, калі так, схадзіць на хвіліну да гарадскіх знаёмых.

— Праз пяць хвілін мы рушым у дарогу. Ідзі.

Чалавек, як не трэба лепш, разумеў ужо свайго начальніка. Ён неўзаметку падаўся ў суседнюю вуліцу. Сапраўды праз пяць хвілін камандзір загадаў ісці далей і, пакуль сонца спусцілася да захада, рота прайшла яшчэ кілометраў пятнаццаць, скрозь гасцінцам. Спыніліся людзі на зялёнай абочыне дарогі, дзе пачынаўся ціхі, жоўты ўвесь, дубовы і бярозавы гай. Крокаў за пяцьсот ад гэтага месца, на гасцінцы, стаяла нязграбная будыніна. Камандзір, пакінуўшы сваіх людзей на жоўтым узлеску, падаўся павольнаю хадою туды. Як-бы одум панаваў над ім—у гэтую хвіліну ён быў пануры як ніколі дагэтуль.

Будынак пры гасцінцы—гэта была карчма, самая сапраўдная, з стадолаю, і нацярушанаю перад ганкам саломаю. Вайсковы чалавек быў высокага роста, і яму прышлося вельмі нагнуцца, каб увайсці ў карчомныя сенцы. Ужо ў сенцах ён з вялікім

здзіўленнем агледзеў дзверы. Можна было падумаць, што чалавек прывык раней часта ўваходзіць у гэтыя дзверы і не згінацца і цяпер дзівіцца ад таго, што раптам дзверы сталі нізкія. Ён сапраўды ўбачыў, што дзверы сталі ніжэйшыя: сцяна схілілася набок так, што ўжо ледзве стаяла, а верхні ляжачы вушак у дзверах з'ехаў уніз і трымаўся крыва, так што дзверы ўжо не маглі зачыніцца шчыльна. Ён іх і не зачыняў, так і пакінуў адчыненыя: ён гэта зрабіў на тое, каб повідну абмацаць клямку ў хатніх дзвярах. Ад ружоватага захаду была ясная сцяна ў сенцах, напроці адчыненых дзвярэй. На гэтай сцяне чалавек убачыў двухкапеечную карціну, ці праўдзівей сказаць—ікону, асаджаную ў чорную маляваную раму. Мадонна, ці так сабе багамольная і ціхая, як трава пад нагамі, маладзюсенькая дзяўчынка, з роўным праборам у гладка зачэсаных валасох на галаве, з экстазам глядзела кудысьці ўгару, згарнуўшы перад тварам рукі. Да яе шыі была падвешана (прыбіта цвічкамі) нітка сапраўдных караляў. З радасным задаваленнем чалавек паглядзеў на гэтую карціну і твар яго як-бы адлюстраваў на сабе думку: усё на месцы, не гледзячы на войны і рэвалюцыі. Чалавек падаўся ў карчомную хату. Там было пуста і гола. Да сцен, беленых за шмат год да гэтага, былі папрыбіваны дылёвыя лавы старасвецкага мацунка і на покуці, пры дзвёх скрыжаваных лавах—стол, гэтакі вялікі, што за яго напэўна села-б уся тая рота чырвонаармейцаў, якія асталіся непадалёку на ўзлеску. Апроч лаваў і стала нічога ў гэтай хаце не было. На вокнах толькі стаяла некалькі бальзамінаў у іржавых банках ад кансэрваў. Бальзаміны былі запаскуджаны мухамі, а стол увесь скрозь зрэзан нажамі. Шмат было тут навырэзвана чалавечых прозвішчаў— і кірыліцаю, і лацінкаю і прозвішчы гэтыя належалі, відаць, людзям з розных куткоў света, бо тут быў і „Громаў" і „Пшэвідніцкі", і „Карнейчык," і „Жуанвіль". Але гэтых прозвішчаў на стале чалавек не прачытваў уважліва, ён толькі вокам акінуў зрэзаны стол. Не спаткаўшы тут нікога, ён як-бы крыху сумеўся—так стаяў некалькі момантаў каля стала, спусціўшы вочы ў загаджаную праз шмат год тысячамі ног падлогу. У плечах ён быў крыху ў гэты момант ссутулены, сваю камандзірскую шапку ён трымаў у руцэ і пагладжваў сваю бялявую, з вельмі рэдкімі валасамі, галаву. Хутчэй магло адразу эдацца, што гэты чалавек лысы, чым бялявы. На няголеным твары яго выбівалася рыжаватае валоссе. Такая была бяздумная пільнасць у яго твары, што здавалася, што ўтома, ці нейкае жаданне, цякуць з твару яму пад ногі. Была яшчэ адна рыса ў стане яго постаці: так можа выглядаць чалавек, які пазнаў цану некаторым з'явам і размеркаваў іх па свойму, сам убачыўшы пад нагамі зацвярдзелы грунт, які нядаўна яшчэ кіпеў, як разгневаная акеанская хваля.

Змяркалася вельмі шпарка. Сцены цямнелі, ружовасць на іх меркла. Чалавек адчыніў дзверы ў карчомную бакоўку. Там

было ясней—акно там было большае і якраз напроці захада. Яно было адчынена і жаночая постаць на яго фоне вырысоўвалася вельмі рэльефна. Дзверы адчыняліся ціха і чалавек увайшоў неўзаметку, так што жаночая постаць нават не зварухнулася. Праўда, яна магла думаць, што гэта ўвайшоў хто небудзь з яе сям'і. Чалавек адразу пазнаў жанчыну.

— Клава,—сказаў ён.

Жанчына ўздрыганулася і, як вяртлявы звярок, у момант перакруцілася тварам да чалавека—у профіль да вакна. Цяпер яе льга было разгледзець усю. Яна была вельмі маладая, ну проста такі дзяўчынка. Нават, здавалася, і плечы яе яшчэ па-дзіцячаму завостраны. Яна была ў рудой сукенцы і дзве пазлацістыя касы, цяжкія і тоўстыя, віселі ў яе паабапал грудзей. Твар у яе быў дробны і белы, валасы густыя, залатыя, але гэта не быў рыжы колер. Яна спалохалася.

— Што вам?—збянтэжана крыкнула яна.

— Вы хіба мяне не пазналі?

— Не,—адказала яна халодна і жорстка, робячы выгляд, што зараз пойдзе адгэтуль.

— Няўжо не пазналі?

Перад тым, як пайсці, яна акінула позіркам яго нязграбную постаць і на момант спынілася на яго ўсмешцы. Гэтая ўсмешка была як нейкая назаўсёды застылая рыса. Па гэтай усмешцы яна і пазнала яго. Мусіць ён думаў, што яна прыемна здзівіцца (ува ўсякім разе хоць так ды здзівіцца) убачыўшы яго, і ён стаяў, чакаючы гэтага здзіўлення. „Ці мала тут бывае ўсялякага народа, і знаёмага, і незнаёмага—гаварыў яе позірк—клопат мне вялікі, гавары хутчэй, чаго табе трэба і йдзі". Ён не прычакаў ні здзіўлення, ні адказа і сам абазваўся:

— Вы мяне ўсё-ж такі, мусіць, не пазналі адразу?

— Пазнала... Адкуль вы ўзяліся?—Апошнія словы яна сказала проста з гасціннае ветлівасці.

— Як адкуль узяўся! З пад Варшавы адступаем... Я ў Чырвонай арміі.

„Адступай сабе, калі хочаш, Будзь сабе ні то што ў чырвонай, хоць і ў белай арміі"—гаварыў яе твар. Але-ж з тае самае гасціннае ветлівасці яна сказала:

—У Чырвонай арміі?

Ён маўчаў і не адыходзіў. Яна зазлавала:

— Вы-ж, здаецца, адзін раз хвалілі белую армію?

— Калі гэта было?—сумеўся ён.

— Не памятаю добра, здаецца яшчэ перад тым, як палякі прыходзілі. У горадзе, танцавалі. Я з Лізаветай... Не памятаеце Лізаветы? Лізавета Хімчык... Гм, мяне памятаеце, а Лізавету забылі. Вы-ж ад яе не адыходзілі. Я з ею йшла, а вы да нас прысталі...

— Дзе-ж вашы больш?—спыніў ён яе гаворку.

— На дварэ,—яна паказала на дзверы.

Ён прайшоў праз кухню і вышаў на трухлявы ганак з неакораных аполкаў. Глянуўшы коса на акно, ён убачыў дзяўчыну, з якой толькі што гаварыў. Перагнуўшыся цераз акно, яна штосьці разглядала на зямлі, забыўшы, здаецца, пра ўсё, і нават пра таго чалавека, які толькі што ад яе вышаў. На трухлявым ганку стаяла жанчына. Камандзір роты пазнаў Амілю Снацкую. Яна рэзала вялікім нажом буракі і кідала карове. На лаўцы стаяла вядро з малаком. Жанчына панура паглядзела на незнаёмага чалавека і ткнула пальцам у глыб двара. Вайсковы чалавек пайшоў туды. Там чуўся ціхі гоман. Было там двое людзей, абое яны стаялі адзін перад адным пад нейкаю растрыбушанаю паветкаю. Вайсковы сам сабе ўсміхнуўся. Ён бачыў і чуў торг маштабаў невялікіх, але тае гарачкі, з якою ён вёўся, хапіла-б на справу куплі цэлага вагона мануфактуры. А тым часам тут усяго й было тое, што адзін купляў у другога некалькі мяшкоў. Мяшкі гэтыя ляжалі на зямлі і вайсковы з іх перавёў свой позірк на таго чалавека, які іх прадаваў. З ажыўленнем падобным да ажыўлення нераздумлівага чалавека, які знайшоў капейку на дарозе, вайсковец сказаў чалавеку:

— У чырвонаармейскі абоз ездзіў?

— Ездзіў.

— І казенныя мяшкі ўкраў?

— Не.

— А цяпер прадаеш?

— Ага, так?—выкарыстаў раптам справу сабе на карысць той, што купляў мяшкі.—Добра, што я ў цане не сышоўся. На чорта мне гэтыя мяшкі—крадзенага казённага дабра не купляю.

Прадавец пстрыкнуў каленьмі і чухануў лапцем лытку другое нагі. Вайсковец засмяяўся, а купец павярнуўся і рашуча пашоў пад ганак. Вайсковец абагнаў яго і першы ўвайшоў у кухню, а купец гукнуў з ганку прадаўцу:

— Ідзі, разлічымся.

Мяшкі былі прынесены ў кухню і гаспадар, на ўсе гатовы, спакойна стаў перад вайскоўцам.

— Ну, добры вечар,—падаў яму вайсковец руку.

Той зрабіў выгляд, што абсалютна не пазнае вайскоўца.

— Начаваць хочаце?

— І начаваць і можа пабыць колькі дзён.

— Пабыць?

— Мая часць стаяць тут будзе.

— Гола ўсё, жыўнасці ў карчме ніякае. Вайна, як чорная хмара—раней ішла туды, цепер назад гасцінцам...

— Ціха, Сёмка Фартушнік, ціха.

— Вы-б адразу казалі, што мяне ведаеце,

— Нашто казаць, калі ты мяне адразу пазнаў.

— Дальбог не пазнаў.

— Хлусіш.

— Каб я так жыў. Цяпер пачынаю пазнаваць. Ну, бацька як маецца?

— Даўно не бачыў.

— Палякі зноў прыдуць, ці так манеўры робіце?

— Не ведаю.

— Э-э, партыйны чалавек, таварыш Міша Піліпоўскі! (Ляпнуў па плячы)—сказаць не хочаш.

— Ты-ж сам усё найлепш ведаеш, што ты галаву дурыш.

— Адкуль я ведаю!.. Ідзіце сюды. (Адчыніў кухонныя дзверы ў карчомную стадолу). Бачыце ложак каля сцяны? Спеце.

— У стадоле?

— Клапы кусаць не будуць.

— А колькі ў гэтым ложку вошай?

— Не лічыў.

— Многа тут народу пераспала?

— Хто спаў, той пра сябе й ведае.

— Сяннік гэты ў ложку год дваццаць ляжыць?

— Э, нашто перабольшваць. Як пачыналася нямецкая вайна— змянілі: пяхотны капітан начаваў... А чаму ваша часць стаяць тут будзе? Усе адступаюць, а вы стаяць?

— Салдат робіць тое, што яму скамандуюць.

Так яны ні да чога і не дагаварыліся. Вайсковец бачыў, што не так ён пачаў гутарку. Таксама ён бачыў, што пранырлівы Сёма Фартушнік нездарма дапытваўся, чаму ўсе адступаюць, а яны стаяць? А Сёма Фартушнік так думаў: „Міша Піліпоўскі? Няхай купіць сабе прытулак, добры хлеб і мае поўнае маўчанне". Сваім закаранелым інстынктам ён чуў душу Мішы Піліпоўскага. „Мы яшчэ паспеем згаварыцца"—думаў Міша Піліпоўскі, вяла выходзячы з стадолы. Ён дайшоў назад да жоўтага ляска і ўбачыў сваіх чырвонаармейцаў: каля раскладзеных агнёў яны грэлі кацялкі, чысцілі і вытрэсалі бялізну, падсцілалі пад шынялі на зямлі вецце, каб мякчэйшыя былі пасцелі. На гасцінцы пачаўся рух: ішло некалькі абозаў і ваенных часцей. Міша Піліпоўскі падаўся глыбей у лясок, прысеў пад дрэва, прыпёршыся да яго плячыма, і пачаў жаваць хлеб. Ён чуў, як каля карчмы людзі выпрагалі коні, як з таго боку пацягнула дымам. Захад зусім сцмеў і стала холадна. Міша Піліпоўскі перабіраў пальцамі сухое лісце і пачуваў сябе вельмі спакойна: усё ужо было вырашана. Так ён сядзеў доўга.

Вайсковы рух на гасцінцы ў тую ноч, можна сказаць, не спыняўся. Часамі на якую-небудзь поўгадзіну рабілася ціха, пасля зноў грукалі колы, стукалі капыты і чуліся людскія галасы. Войска ішло гасцінцам скрозь праз гарадок, з захада на ўсход.

У той час, як Міша Піліпоўскі спакойна сядзеў сабе на дубовых лісцях у ляску пад дрэвам, у гарадку па рыначным пляцу конна ехаў вайсковец. Ён пільна прыглядаўся, дзе пусцей на зямлі ад людзей, каб мацней пагнаць каня. Аднак-жа людзей скрозь было поўна: увесь пляц ператварыўся ў лагер—над

раскладзенымі агнямі кіпелі кацялкі, дыміліся кухні, людзі спалі і драмалі пры агнёх тут-жа на бруку. Конніка мучыла нецярплівасць, але як выехаў ён у пустую цёмную вуліцу, нецярплівасць яго яшчэ павялічылася. Там ён вельмі пагнаў каня і ехаў так аж да самага канца вуліцы, дзе пачыналася поле. Было вельмі цёмна, але коннік удала скіраваў каня ў чорную прорву глухога двара, пад'ехаў да самае сцяны нізкага і доўгага дома, там злез з каня і павёў яго паўз зарослую зеллем канаўку, з якое тхнула ўсім тым, што выліваецца гаспадынямі з брудных вёдраў. За канаўкаю чалавек прывязаў каня да мізэрнае астачы плота і сам крута павярнуў за вугал. Там ён адразу натрапіў на клямку ў дзвярах. Дзверы былі замкнёны з сярэдзіны. Ён пастукаў і яму адчынілі пасля таго, як ён назваў сябе.

— Здароў, таварыш камандзір! — гукнула жанчына, абнімаючы яго.

— Камісар,—паправіў ён яе,—камісар палка.

„От мы якія сталі“—гаварыў яго позірк.

— Валодзька, родненькі, адкуль ты ўзяўся?

— Адступаем... Наталька, колькі часу мы з табою не бачыліся! Як ты жывеш? Як твой бацька? Ну гавары хутчэй, я больш не магу быць у цябе, як пяць хвілін.

— Ты яшчэ да маткі хочаш заехаць?

— Трэба, таму й спяшаю.

— Маці табе даўно пісала?

— Не ведаю, на фронце даўно нічога атрымаць не мог.

— Каб табе не была дома нечаканасць—скажу табе: у цябе сястра памерла.

— Што? хто? Вера?

— Памерла. Ад тыфусу.

— А маці мая як жыве?—выгаварыў ён праз сцятыя зубы.

— Даўно не бачыла яе.

„Эх ты“—прачытала яна папрок у яго вачох.

Можа з хвіліну яны маўчалі. Яна была роўная з ім ростам і таму, стоячы блізка перад ім, твар у твар, як жанчына, здавалася вышэйшая за яго. З выгляду яна была за яго старэйшая на гадоў тры.

— Я цябе не прывыкла бачыць такога,—яна памацала рукою яго туга нацягнены пояс і кабуру ад нагана.

— Бацька мой паехаў ужо.

— Куды? (Навіна з сястрою прыглушыла яго; думкі яго не былі ясныя).

— Выехаў. Што ты, не разумееш?

— Паехаў, значыцца, твой бацька,—сказаў ён механічна, думаючы зусім пра іншае.

— Што ты—не верыш, ці дзівішся? Або ён тут да гэтага горада прывязан? Або трэба каб яго тут растралялі, як акупацыя зноў вернецца? Ён выехаў з сваім камісарыятам. Праз колькі дзён прыдуць палякі?

— А ты?

— А я?

Яна змоўкла і адышлася.

— Чаму ты не гаворыш?

— Я можа астануся да самае апошняе хвіліны.

— Чаму?

Яна зноў абняла яго і прытулілася галавой да яго галавы, а пасля стала перад ім і глянула яму ў вочы:

— А можа й зусім астануся.

— Цябе тут усе ведаюць.

— Але не ведаюць, хто я. Ніхто і ніхто не ведае.

— Эх, глядзі! Ты як мае быць пра гэта падумала? І ці падумалі тыя, што цябе тут пакінулі.

— Падумала і падумалі. Перш за ўсё—я не ўвесь час тут буду, а ў гарадку, што на ўсход па гасцінцы. Пасля—з самага прыхода Чырвонае арміі я зусім тут не была, а працавала па вёсках вёрст з шэсцьдзесят адсюль. Явілася я толькі ўчора ўночы, і ніхто пра гэта не ведае. Учора-ж уночы выехаў і мой бацька. Яны паехалі на фурманках, можа так і скрозь паедуць, пакуль даедуць да бліжэйшае, не папсаванае вайною станцыі, там напэўне будзе бездань народа.

— Ён што рабіў, твой бацька?

— Па хутарах разьвёрстку браў.

— Наталля, сястрыца, будзь здарова і шчасліва! Ну бывай, ну бывай!

Ён яшчэ на момант спыніўся каля парога—абветраны, абпылены, загарэлы. Глянуўшы, як ён стаіць, яна ўспомніла яго ранейшую прывычку прытупваць наском бота. Ён і цяпер прытупваў, і гэта была адзнака, што яго мучыць неспакой.

— Бывай, Валодзечка.

Усёю сваею нізкарослаю і спрытнаю постаццю ён яшчэ раз нахіліўся да яе і сціснуў яе руку. У наступную хвіліну ён ужо вёў дваром свайго каня і чуў, як за ім замкнулі з сярэдзіны дзьверы. Але адразу-ж ён пачуў, як дзьверы зноў стукнулі. Ён вярнуўся і ўбачыў Наталлю пры сцяне. Яе высокая постаць вельмі рэльефна выдзялялася на белай сцяне.

— Валодзька,—загаварыла яна,—я табе скажу... Вельмі можа быць, што ў тваё маці мне прыдзецца мець некалькі дзён прытулак. Гэта я цяпер сама дадумалася. Я вельмі рада, што ты наведаў мяне. Ты... Сам ведаеш. Скажы там пра гэта сваёй маці колькі слоў, а як гаварыць і чаму навучыць яе—ты сам ведаеш... Не, стой!—раптам схамянулася яна,—можа тваёй маці нічога не трэба гаварыць. Калі мне прыдзецца,—я сама прыду і скажу, і гэта будзе больш натуральна, прасцей будзе. Ну, скажам, не ўспела ўцячы, мяне шукаюць—каб пераначаваць употай колькі ночаў... Валодзька, бывай! Як я рада, што ты наведаў мяне!

І яна кінулася назад, а ён вывеў каня з двара, ускочыў на сядло і шпарка паехаў. На рынычным пляцы былі ўсё тыя-ж

чырвонаармейцы. Ён пазнаваў некаторыя твары. Ён мінуў гарадок. У полі, пад зборышчам старых дрэў, таксама гарэлі раскладзеныя агні. Ён запытаўся якое часці. Гэта была рота яго палка. Кілометраў праз шэсць ад гарадка ён таксама напаткаў часць з свайго палка. Неўзабаве перад ім вырысаваўся назграбны будынак прыдарожнае карчмы. Там таксама гарэлі агні, і адпачывалі чырвонаармейцы. Якое часці—ён не пытаў, а якраз насупроць карчмы, крута завярнуў каня ў вузкую палявую дарогу і паабапал яго адразу-ж зачарнелі хмызнякі. Праз кілометр які пашоў нізкарослы дубняк, і тут ужо ён пусціў каня ціхім ходам. Дарога ўся ўсыпана была сухім лісцем, і яно шуршэла пад конскімі капытамі. Тхнула грыбным водырам і Валодзя злез з каня і павёў яго на повадзе. Часам ён на момант спыняўся і прыслухоўваўся да ночы. Яму як-бы хацелася аддаліць той момант, якога ён даўно прагнуў, момант спаткання з маці. Ціха было на гэтай дарозе. Часамі толькі чуцён быў шум паходнага лагера з-пад карчмы. Ён ведаў, што спаткае адну-адзінокую маці, але не так уяўляў сабе гэтае спатканне, якое яно было сапраўды.

Перш за ўсё маці не магла пазнаць яго. Ён яе пабудзіў стукам у акно. Яна доўга пытала з-за дзвярэй, хто гэта. Некалькі разоў адказвала, што ў яе нічога няма і што яна адна і што начаваць „няма дзе прылегчы, бо ні каліва нават саломы няма“. „Мама, я-ж Валодзя, ну—Валодзя ваш“—назваў ён сябе, убачыўшы што з голаса яна яго не пазнае. Спачатку яна адказала сонным голасам, што Валодзі няма дома, што ён на вайне, пасля пазнала ці здагадалася. І тады пачалося самае страшнае. Яна тузала дзверы, бразгала жалезам, пакуль адчыніла. А пасля ніяк не магла знайсці запалак. А як знайшла запалкі,—не магла знайсці газоўкі. Валодзя выразна бачыў, што гэта ад змучанасці, ад нечаканасці, ад усялякіх няшчасцяў. Нарэшце ён убачыў яе. Як яна змянілася! Перад ім стаяла зусім старая жанчына, дробная з постаці і твару. Яна раней не была гэтакая! Здавалася, нават яна ростам ніжэйшая стала. Яна калацілася ўся і зусім яго не бачыла. Так і стаяла з працягненымі да яго рукамі. Пасля, калі ён прыгарнуў яе да сябе, яна загаварыла такім голасам, якога ён у яе не ведаў дагэтуль: „Вера памерла!“ І пачала гаварыць: „бацьку-ж на вайне забілі на нямецкай!... Але-ж праўда ты ведаеш, пры табе гэта яшчэ было... Пасля Валодзя пашоў у большэвікі і на вайну... А, гэта-ж ты, Валодзька, сам!..“ Яна не выпускала яго з сваіх рук. „Старасць мая цяпер будзе спакойная з табою!.. Веру тыфус задушыў. Каб ёй хворай было чаго есці, яна не памерла-б!“ Нарэшце яна, утаміўшыся і адумаўшыся, села на лаву і паспакайнела. Але пакутная халоднасць адлюстравалася на яе твары.

— Цябе пусцілі, ці як?

— Не, мама, я сам заехаў. З дарогі звярнуў з табою пабачыцца.

— Дык ты толькі пабачыцца?! Не надоўга?!
— Ненадоўга, мамуся.
— А як-жа я адна буду?
Ен нічога не адказаў. Сапраўды, як яна будзе адна? Ён адышоўся ў бок, а позірк яе ўсё аставаўся на ранейшым кірунку. Ён жахнуўся:
— Мама, ты кепска бачыш?
— Кепска. Удзень магу яшчэ, а пры агні...
— Ты не спрабавала лячыцца?
— А што гэта паможа, калі я гэтак жыву!
Гэта гучэла, як дакор, але ён ішоў ад страшнага замілавання да яго, да гэтага Валодзі, што цяпер стаяў перад ёю і маўчаў.
— Валодзька, астаніся са мною, не едзь.
— Як-жа я магу астацца, ты-ж сама ведаеш.
Але ўся справа і была ў тым, што яна не ведала. Яна сказала проста, па свойму, ад усяго свайго змучанага сэрца:
— Табе шырокі свет раднейшы за мяне?
І абое яны маўчалі. Пасля яна загаварыла з жаданнем спыніць свой неспакой:
— Пашукай на стале хлеба сабе на дарогу.
Яна, значыцца, дазволіла яму ехаць!? Ён моўчкі вышаў да свайго каня, зняў з сядла паходны мяшок і вытрас адтуль свой салдацкі хлеб і крыху нейкай сушанай рыбы. Яна павярнула свой твар да стала, дзе ён стаяў, апусціўшы рукі.
— Ну, едзь, Валодзька, сабе, не нудзь і не думай пра мяне.
Але лепш-бы яна не гаварыла гэтага „не нудзь і не думай“. Ён бачыў, што гэтая хвіліна павінна быць хвілінай развітання.
— Я табе палажыў на стале свой паёк. Я пастараюся скора вярнуцца. Але ты паслухай мяне—можа хто з блізкіх людзей гэтымі днямі прыдзе да цябе і будзе памагаць табе. (Гаворачы так, ён думаў пра Наталю Паўлоўскую).
Яго душыў у гэтыя хвіліны знаёмы запах бацькаўскае хаты. Ён тхнуў на яго адразу, як ён толькі што ўвайшоў быў знадворку і спрыяў таму ўтрапенню, якое да гэтае апошняе хвіліны ўзрасло немілосэрдна.
— А чаго табе ехаць у гэты свет? Чаму табе не астацца дома?
— Дык-жа я, мама, буду дэзертыр.
— То што? А ў дэзертыра матка адзінокая з голаду і холаду не будзе ўміраць, ці што?
— Ты-ж ведаеш, мама, што я гэтага не магу зрабіць і не зраблю, і я не вінаваты ні ў чым у нашай бядзе.
— Хіба-ж я адважуся цябе вінаваціць у чым? Я цябе пусціла на свет і каб яшчэ вінавацiла цябе?
— Чаму ты так гаворыш?
— Ну бо жыць на свеце—дык гэта не дабро. Больш пакуты, як радасці. Мусіць так думала Вера ўміраючы і мусіць так думаў бацька твой, як канаў няма ведама дзе... Паедзеш—думай пра мяне, шкадуй мяне, бач заўсёды мяне перад сабою!

Ён вышаў з хаты змучаны больш, як пасля доўгага перахода. *Ён так* пагнаў каня, што ў адзін момант выехаў у хмызнякі і перад ім засвіціўся агнямі лагер на гасцінцы. Было яшчэ не позна, неба было халоднае і зорнае. Яму хацелася хутчэй рушыць далей у дарогу. Ён запытаў у чырвонаармейцаў пры агні, якая часць. І гэта быў яго полк! Ён злез з каня і пачаў праходзіць паміж соннымі людзьмі да карчмы. Дзверы ў стадолу былі адчынены і там таксама было паўнютка людзей. На ложку спала двое чырвонаармейцаў. Праз дзіравы дах свіцелася зорнае неба. „Дах апаў нізка"—думаў Валодзя Кастрыцкі, стараючыся гэтым азначэннем факта даць сабе разрыўку ў трывозе і смутку. Пасля ён увайшоў у карчомныя сені—і тут было поўна людзей. Ён таксама, як незадоўга перад гэтым і Міша Піліпоўскі, заўважыў на сцяне багамольную, змучаную, як цявіна пад ветрам, жанчыну ў раме і з каралямі на шыі. І думкі яго мелі некаторае падабенства да думак Мішы Піліпоўскага, хоць яны і ішлі ў іншым кірунку: „дзве вайны і дзве рэволюцыі, а вось зараз, выйдзе адсюль чырвонаармейская часць і Клава напэўна як і раней, будзе глядзець на гэтую мадонну.,. Але-ж быў час, што яна сама выкінула была гэтую карціну!—успомніў ён раптам.—А цяпер зноў павесіла? Ці можа хто іншы? Але хто? Сам Сёмка Фартушнік?!"—ён засмяяўся, крыху, праўда штучна, і падаўся далей. Ён прайшоў некалькі карчомных баковак і ўсюды бачыў поўна сонных людзей. Нарэшце страшная ўтома агарнула яго і ён вышаў да свайго каня. Прылёг ён за карчомнаю сцяною на складзеных у парадак бярвеннях, падаслаўшы пад сябе ўсё, што меў. Засынаючы, ён чуў як конь яго прывязаны тут-жа, жаваў сена, і гэтыя спакойныя гукі яшчэ больш адцянялі яго трывогу аб тым, што вельмі блізка адсюль не можа недзе заснуць і думае пра яго маці, якая, можа ўжо стоячы аднэй нагою ў магіле, дайшла да думак, што „жыць—гэта значыць пакутаваць".

Валодзя Кастрыцкі рашуча падняўся і адарваў каня ад сена. Ён гнаў яго гэтак, як той мог толькі імчацца. Валодзя Кастрыцкі ехаў назад у горад. Ноч хілілася да свайго канца, калі ён зноў пастукаў да Наталі. Ніхто яму не адказваў. Ён стукаў некалькі разоў і ўсё было ціха. Нарэшце ён сказаў у шыбу, стрымліваючы голас:

— Я Валодзя Кастрыцкі.

Тады Наталя яму адчыніла. Яна гаварыла:

— Што ты робіш, нашто ты падводзіш мяне. Ніякага шуму каб каля мае кватэры не было. Хоць і я выеду ў горад на ўсход, аднак-жа...

— Наталька! Я прыехаў ведаеш чаго? Я прыпаручаю табе маю маці. Што я ўбачыў дома—гэта жах. Яна ледзьве стаіць на нагах і нічога не бачыць. Яна кажа што жыць—гэта пакутаваць. Гэтыя словы яна ўзяла з свае ўласнае практыкі. Ну? Памагай як небудзь ёй, хоць здалёку. Я ведаеш чаго баюся? Калі яна

зваліцца з ног—каб хоць слова хто ёй сказаў добрае. Каб хоць хто вады ёй падаў.

— Валодзька, гэта праўда, але як-жа я магу? Найлепш мне ўсё-ж найменш паказвацца на людзях. Так што я з горада таго выязджаць не буду. Я буду памагаць ёй, але трэба каб хто каля яе быў... Пачакай, я прыдумала,—раптам заявіла яна,—пагавары з Клаваю Снацкаю.

— Што ты, жартуеш? Чаму?

— Я не жартую. Гэтае дзіця можа быць другам.

— Нават другам?

— А што-ж ты думаеш?

— Я яе цярпець не магу! Як яна можа быць другам?!

— Я гавару не пра цябе аднаго. Не на табе адным увесь свет сыходзіцца. А чаму ты яе цярпець не можаш?

— Мы з ёю людзі розных катэгорый.

— Можа й праўда, але пакуль што я не адчуваю таго, што ты гаворыш. Скажы выразней.

— Бачыш, тут можна зразумець не так адразу, з-пад абуха. Такія, як я,—раслі галодныя і босыя, а яна гэтакая ніколі не была. Я яе ўзненавідзеў з таго часу, калі, шмат яшчэ год да гэтага, галодны ўбачыў, як яна ела такое, чаму я і назвы нават не ведаў. Я гавару не пра сябе. а пра мільёны такіх як я, або як ты.

— Дык ты знайшоў вінаватую Клаву Снацкую? Я таксама бачыла, як яна добра ела і чыста хадзіла, але ведаеш, як гэта было? Муж яе маці, Сёмка Фартушнік, адзін раз уначы пакінуў свой двуспальны ложак і пусціў на сваё месца афіцэра польскай арміі—Жаунвіля, за добрую, вядома, плату. Клава заўважыла гэта, тады Сёма Фартушнік дастаў ёй з сваіх куфраў уселякіх дарагіх падарункаў. Праўда, праз дзён пяць, ён іх замкнуў назад у куфар. Назаўтра яна прыбегла да мяне з плачам.

— Добра,—сказаў Валодзя Кастрыцкі,—я пагавару з Клавай Снацкай.

— Вядома, ты пра мяне ей нічога не гавары. Ты мяне не бачыў і нічога пра мяне не ведаеш.

Валодзя Кастрыцкі, маўклівы і сумны, пагнаў каня назад да карчмы. Ён паціху ўвайшоў у першы карчомны пакой і тут заўважыў, што пачынаецца дзень: у вокнах сінела. Ён пашоў у другі пакой. Дзверы не адчыняліся. Ён пастукаў і пачуў Клавін голас. Ён назваў сябе і папрасіў, каб яго ўпусцілі.

— Вы пачакайце, пакуль я лягу і накрыюся,—сказала Клава, адмыкаючы дзверы.

Здзіўленымі вачыма яна глядзела на яго з пасцелі, калі ён увайшоў. „Гэты разумнейшы і сімпатычнейшы за Піліпоўскага, але што яму трэба“?—думала яна.

— Я вас зайшоў папрасіць па-таварыску, ці па знаёмству, як сабе хочаце можаце назваць.—Голас яго знізіўся.—Я еду далей, з арміяй. Вы ведаеце маю маці? Вы-ж не раз былі ў нашай

хаце. Я вас прашу—маці мая ледзьве ходзіць. Калі можаце—даведайцеся яе і, калі яна зляжа хворая,—пабудзьце хоць колькі дзён пры ёй, каб яна адна не зайшлася.

Як-бы хто разануў Клаву Снацкую, так яна ўстрапянулася. Яна села, не зважаючы на тое, што коўдра засталася ляжаць толькі на каленях і яна сама была ў аднэй кашулі.

— Добра, я дагледжу вашу маці,—горача сказала яна і працягнула Валодзю Кастрыцкаму руку.—А цяпер ідзеце, а то я заплачу.

У тую хвіліну ён вышаў, дзівячыся—што гэта за натура такая. На двары чырвонаармейцы рыхтаваліся ў паход. Гасцінцам зноў ішла нейкая часць. Днела.

Праз хвілін дваццаць Валодзя Кастрыцкі ехаў гасцінцам у кірунку на ўсход сонца. Часці яго палка таксама ўжо рушылі. Усход ружавеў, цмелі зоры. Пахла поле. Валодзя Кастрыцкі азірнуўся на хмызнякі, дзе ішла палявая дарога, якою ён нядаўна ўночы пад'ехаў быў да свае хаты. Смутак заварушыўся ў ім і ён ужо больш не азіраўся. Змрок разыходзіўся павольна, таксама павольна ўзыходзіла сонца. Шарэла неба, тухлі зоры, туман валокся над лагчынамі. Страшна ціха было ў полі і шум вайсковых часцей на гасцінцы яшчэ больш адценьваў цішыню ў полі. Так успрымаў усё ў гэтыя хвіліны Валодзя Кастрыцкі.

Знаю, ворон, твой обычай...

грукнула некалькі соцен галасоў. Валодзя Кастрыцкі сам пачаў уцягвацца ў гэту песню. Нарэшце ён ужо спяваў разам з усімі. Сонца ўзышло і прыдарожныя лясы залаціліся пад ім. Імкненне і ўзнятасць пачалі апаноўваць Валодзем Кастрыцкім. Усё асталося за ім, і ён ужо зноў быў у свеце таго, да чаго прывык: паход, людзі, шынельны запах, калыханне прымкнутых да вінтовак штыкоў. Неўзабаве ён пачуў, як чырвонаармеец на двуколцы заграў на гармоні. Пакрысе ён адчуў нейкую прыхільнасць да Клавы Снацкай, якое раней ніколі не меў. Чамусьці ён верыў, што яна зробіць тое, што дэкляравала.

Пра гэтую сваю дэклярацыю Клава Снацкая не забыла. От як пачала яна той дзень. Больш ужо яна не магла заснуць. Ёй здавалася, што яна знайшла сапраўдную вялікую справу на свеце, дзеля якое варта жыць. Так яна расцаніла ўсё гэта. Яна адразу адчула сябе добра і вельмі прасторна ў цеснай шчыліне, у якой яна дагэтуль задыхалася ад бяздзейнасці. З тае хвіліны, калі яна, устаўшы рана, убачыла першага чалавека, яна пачала пагардліва глядзець на ўсіх: „яна адна ведае, што трэба для чалавечага шчасця ў свеце, а ўсе іншыя, прынамсі большасць, на фальшывай дарозе.

Стрымліваючы нервовае жаданне не йсці, а бегчы, яна пашла да хаты Валодзі Кастрыцкага. Ад карчмы ісці было кілометраў тры. Гэта было тады, калі Валодзя Кастрыцкі быў ужо далёка

ад карчмы, на тым месцы, дзе высокае месца пачынала сыходзіць у вялікую лагчыну. Адгэтуль як праз туман льга было заўважыць, калі пільна прыглядацца, цёмныя абрысы гарадка на захадзе. Яшчэ пяць крокаў і гэтыя абрысы згінуць. Валодзя Кастрыцкі з нянавісцю глянуў на далягляд, як-бы там ён убачыў прычыну ўсялякіх няшчасцяў. Ён пагнаў каня і больш не азіраўся.

Клаве Снацкай лепш відны былі абрысы гарадка. Яна з момант стаяла, чуючы ў сабе вялікую радасць цішыні і свае адзіноты і не зводзіла позірку з далёкае гарадское званіцы, ёй нават хацелася, каб там зазванілі—гэтыя знаёмыя гукі дарэшты-б умацавалі ў ёй яе радасць.

Да хаты Кастрыцкіх яна падышла ціха. Дзверы былі незамкнёны і яна моўчкі ўвашла ў хату. Старая жанчына сядзела на ўслоне і нават не азірнулася—мусіць не чула, як стукнулі дзверы.

— Дзяндобры,—сказала Клава Снацкая.

Жанчына доўга ўглядалася, пасля запытала:

— Адкуль-жа вы будзеце?

— З карчмы!—крыкнула Клава.

— Дык гэта вы дачка Амілі Снацкае, калі так?

— Але.

— Чаго-ж вы прышлі?

— Я тут ішла і ўспомніла пра вас, што вы адны; можа, думаю, я вам памагла-б што.

— А што-ж вы мне паможаце. Каб вы маглі вайну спыніць і каб Валодзя вярнуўся, або каб Веру з магілы падняць. (Клава стаяла збянтэжаная). Вы кажаце памагчы—ну што вы мне паможаце? Як гэта вы дадумаліся?

— Я бачыла Валодзю, ён мне сказаў, што вы адна, я й падумала...

— У вас добрая душа, але я й сама не ведаю, за што вам узяцца, каб мне памагчы. Не, я адна прывыкла... Гэта нейк не падходзіць, каб вы мне памагалі... Ён паехаў, кінуў мяне адну, кажа, не вінават ён. Я яго й не вінавацілa, хіба я магу яго вінаваціць? Я можа зараз памру, а ён хіба не гарүе, праз каторы час на вайне?!

Жанчына доўга гаварыла пра сваё замілаванне да Валодзі, пра тое, што, ён гаруе. Клава стаяла доўга і не магла даслухаць да канца. Яна сказала, што яшчэ зойдзе і вышла з хаты. Яе душылі слёзы і прыкрасць. „Не хочуць мае дапамогі і мяне не разумеюць"—крычалі на ўвесь свет яе зняважаныя пачуцці. І яна бязмэтна пашла па дарозе. Але яна была ўпартая і от яна ўжо вырашыла так: „гэтая жанчына сама не ведае, як ёй можа спатрэбіцца гэтакі блізкі чалавек як я. І я памагу ёй".

На гасцінцы яна ўбачыла новыя чырвонаармейскія часці. Яна бачыла абарваных і галодных людзей, страшна стомленых, абпыленых, абветраных. Ён хацелася расказаць ім пра свае пачуцці і думала яна, што гэта на свеце самае важнае. „У такім людскім

руху недзе Валодзя Кастрыцкі. Сёння ўночы ён кінуў адну сваю хворую маці. Чаму? Што яго прывязвае да тае справы, за якую ён ваюе? Ён з Наталяю Паўлоўскаю часта гаварылі пра радасную чалавечую будучыню, пра вялікую справу пролетарскае рэволюцыі. За шчасце людзей ваююць? Але-ж ваююць, а ўсялякая вайна ёсць кроў. А кроў—гэта пакута. Ну от гэты самы высокі чырвонаармеец. Цяжка жыў і цяпер можа загіне на вайне. Дык як ён пазнае тую будучыню? Ён цяпер жывы, пасля мёртвы—што яму будычыня, хоць сабе й ясная?"—так думала яна ідучы да карчмы.

На карчомным ганку стаяла жанчына. Яна трымала ў руках заклееньі канверт.

— Клавачка,—загаварыла жанчына,—пачытай, дачушка, мусіць, гэта ад майго Колі. Я цябе ўжо можа з поўгадзіны чакаю.

Жанчыніна слова „Коля" яе ўстрапянула. Яна прачытала ліст:

„Мама, я цяпер ад вас далёка. Мы адступаем, але мы вернемся назад. Як я хачу, каб наша часць выкіравалася на бліжэй да дому, я хоць-бы на хвіліну забег да вас. Так мне хочацца пабачыцца з усімі вамі. Мне сумна, але разам з тым і весела. Я быў каля самае Варшавы. Можа зноў акупацыя зойме нашу мясцовасць, але мы вернемся. Прывітанне ўсім. Цалую Вас моцна. Коля Высоцкі."

Клава сунула ліст жанчыне ў рукі і кінулася ў карчомную бакоўку. Як-бы адчувала яна, што там будзе ёй радасць: на стале ляжаў і ёй ліст, напісаны таею-ж самаю рукою, Яна рванула канверт гэтак, што парвала самы ліст.

„Клавачка,—чытала яна,—я прывык заўсёды быць у полі і ў лесе, але гэтая прывычка яшчэ больш мучыць мяне. Не думай, што я які баязлівец. Бачыш-жа, я сам пашоў у армію, хоць мог і не йсці—у мяне была з ваенкамата адтэрміноўка, як студэнту настаўніцкае семінарыі. Я мог афіцыяльна не йсці, але я пашоў. Праўда, мяне падгаварыў на гэта Валодзя Кастрыцкі, але ўжо і без яго ў мяне з'яўляліся такія думкі. Клавачка, ты мяне адгаварвала, праўда, мала, але я і цябе мог паслухаць. Я хістаўся паміж Валодзем Кастрыцкім і табою. Але я рад, што цябе не паслухаў, а Кастрыцкага. Ён гаварыў праўду, але ў цябе добрыя пачуцці і я вас паміры-бы. Я ведаю, што вы недалюбліваеце адзін аднаго. Я люблю найбольш быць у дарозе—хоць цяжка йсці па шмат вёрст за адзін пераход, але—вялікая разрыўка. Каб хутчэй скончыць вайну, назаўсёды пабіць паноў і вярнуцца дадому. Там я перажываў дарагія мне моманты..."

Яна перарвала чытанне і задумалася. Як жывы стаяў перад ею Коля Высоцкі. Яна доўга не чытала рэшты таго ліста. Яна

думала пра свайго друга—Колю Высоцкага. Яна ведала, што гэты чалавек пашоў у Чырвоную армію таму, што выканаў мабілізацыйны загад. Праўда, ён меў афіцыйнае права й не йсці, на гэта ў яго была паперка—ён вызваляўся як студэнт, але Валодзя Кастрыцкі адразу пасля адыходу акупацыі, з'явіўся ў роднай мясцовасці на малы час і сказаў яму: „Коля, друг, ты хочаш ціха сабе слухаць у сваёй настаўніцкай семінарыі ўсялякую ерунду ад сваіх настаўнікаў, тады калі трэба ваяваць за рэволюцыю? А ці ведаеш ты, што ваяваць за рэволюцыю, гэта значыць праходзіць самую вышэйшую навуку ў свеце? Брыдка табе!“ І Коля Высоцкі пашоў назаўтра-ж у ваенны камісарыят, а яшчэ праз дзень ён прышоў развітацца з Клаваю. Чаму яна лічыла яго за свайго друга? Ён не адкідаў ні яе мадонны над ложкам у сенцах, ні яе нянавісці да ўсяго, што ненавідзела і яна. Ён ненавідзеў усялякі здзек, шанаваў і паважаў чалавечыя пакуты і слёзы і казаў: „вялікая сімфонія света—гэта цішыня. Бо калі-б на хвіліну аддзяліцца ад зямлі і падняцца ў іншую сферу света—што, апроч успамінаў, астанецца ад таго, што называецца чалавечымі клопатамі?“ У той дзень, калі яны з Клаваю развіталіся яны абое да самага вечара прасядзелі на беразе драбнюсенькае рачулкі, кілометраў за два ад карчмы, спусціўшы босыя ногі ў ваду і гаварылі на тэмы „аб космасе“. Прычым, у хваляванні пазалеташняга багавіння на вадзе, яны бачылі вечнасць. На след гэтае вечнасці яны траплялі, але не з таго боку. І гэта адзначыла пасля Наталя Паўлоўская і гэта ўжо было праз чатырнаццаць год—у тысяча дзевяцьсот трыццаць чацвертым годзе. Тады-ж развітваючыся, увечары, Клава Снацкая сказала Колю Высоцкаму: „Ты адзін мяне разумееш. Я плачу над людскімі пакутамі. Свет і чалавечыя ўстанаўленні—гэта недарэчнасць“. „Ты таксама толькі адна мяне разумееш“—адказаў ён.

І яго смактаў чарвяк за сэрца—ісці ў армію, ці пакарыстацца студэнцкаю ільготаю. Аднак-жа ён пашоў. Клава хадзіла сумная цэлы дзень, а пасля знайшла сабе ўцеху ў сумным сузіранні з'яў света—разгляд травы пад окнамі, жвіру на гасцінцы, ружовасці на захадзе.

Прачытаўшы ліст Колі Высоцкага, яна спусцілася на карчомны двор пашукаць сабе работы. Яна была поўна расчаравання пасля справы з маткаю Валодзі Кастрыцкага. Ёй трапіўся на вочы яе айчым, Сёмка Фартушнік. Яна з нянавісцю адвярнулася ад яго і з такім пачуццем прычакала вечара. Увечары яна стала сведкаю некаторых спраў, якія праз шмат год вышлі наверх і пралілі шмат святла на адну важную справу, вельмі важнае дачыненне да якое мела яна, Клава Снацкая. От што было ў той вечар.

Заходзіла сонца, але ўжо на самым захадзе яно сцмела і адвячорак спахмурнеў. З прыкарчомнага ляска мацней запахла грыбамі. Клава Снацкая пашла паўз жоўты лясок да рачулкі. Там яна ўбачыла Мішу Пілiпоўскага. Ён рваў вяршкі сухое мятліцы

і кідаў у ваду. На яго быў накінуты напашкі шынель і твар быў заспаны і прыпухлы.

— Ваюеце?—з пагардай сказала Клава Снацкая.

— Адкуль вы ўзяліся?

— Усе адступаюць, а вы хочаце адны фронт стрымаць?—не пакідала яна кпіць, цмяна здагадваючыся наконт замыслаў Мішы Піліпоўскага.

— Сёння-ж уночы мы рушым. Трэба-ж было даць людзям адпачыць.

Яны разам пашлі назад і яму было нядобра ісці поплеч яе і маўчаць. У яе з рук выпаў пучок нарванай мятліцы. Ён па-кавалерску падняў і даў ёй. Яна ветліва падзякавала, але праз крокаў пяць закінула мятліцу далёка ад дарогі.

— Мне трэба пайсці да сваіх людзей, даць загад аб выступленні сёння ўночы,—сказаў ён і адразу сышоў у бок.

Яна не адказала і пашла ў карчму. Нейкім інстынктам яна чула, што ніякага выступлення ўночы не будзе і яна зларадна пачала наглядаць усё, што рабілася. Не спала яна можна сказаць усю тую ноч. Каля гадзіны дванаццатае ночы яна пачула, што Міша Піліпоўскі гаворыць дзесьці непадалёку ад карчмы. Яна патушыла агонь, неўзаметку адчыніла акно і пачала слухаць. Гаворка адбывалася за карчомным дваром.

— Я даў вам адпачыць,—гаварыў Міша Піліпоўскі.

— Нам не ясна,—адказваў голас, мусіць чырвонаармейскі,—чаго-ж мы стаім тут ужо другія суткі. Усе адступілі. Мы-ж ішлі на перафармаванне, а асталіся, каб нас забралі ў палон? Мы самыя апошнія асталіся. Ужо ўсе адышлі. Чаго нас трымалі!

— Зараз мы выступаем.

— Трэба было раней выступаць, чаго нас трымалі!

— Таварыш чырвонаармеец! Ты камандуеш ці я? Праз дваццаць хвілін выступаць!

Гаворка спынілася. Міша Піліпоўскі падаўся бліжэй да карчмы: яго постаць пачала цмяна вырысоўвацца каля карчомных драўляных загарадзей. На гасцінцы было ціха і пуста. Але неўзабаве да Піліпоўскага хтосьці падышоў. Клава выразна гэта бачыла з свайго акна.

— Я казаў праз дваццаць хвілін выступаць,—пачула Клава голас Мішы Піліпоўскага.

— Таварыш камандзір,—пачуўся другі голас.—Я дагнаў-бы роту, каб мяне адпусцілі. Мне дадому дваццаць вёрст. Каб я ведаў, што больш за суткі тут будзем стаяць—я раней-бы папрасіўся ў вас.

— А з якое ты вёскі?

Чалавек назваў вёску.

— А, гэта ты Цвірка? Дык слухай, Цвірка...

— Я не так як той, што вы яго пусцілі ў горадзе пабачыцца з знаёмымі. Ён не вярнуўся.

А скажы папраўдзе—сам не думаеш варочацца? Хочаш астацца дома? Я цябе навылет бачу! Дык чаго ты пытаеш у мяне? Ты хочаш ачысціць сваё сумленне і адказнасць на мяне ўзваліць?

— Я вас ведаю, таварыш Піліпоўскі. Памятаеце, даўно ўжо вельмі, мы з бацькам везлі ў горад свінню прадаць, вы таксама з бацькам везлі, і мы разам папасваліся ў гэтай самай карчме.

— Я цябе таксама ведаю з таго часу. Чаму ты прышоў пытацца да мяне?

— Я проста хацеў ні то што пытацца, але проста пагаварыць.

— Многа ў нас нашых землякоў?

— Чалавек з дзесяць з гэтае самае мясцовасці. А чалавек дзесяць крыху зводдалека, але таксама хацелі-б схадзіць да дому сваіх даведацца. Пасля роту дагналі-б.

— Ты адвакат за ўсіх?

— Не, я проста так.

— Пасля дагоняць роту? Каго-ж даганяць, калі ўсе пойдуць.

— Усе не пойдуць. Ну, шостая частка можа пайсці. У некаторых тут поблізу свае хутары—ну як-жа не даведацца дадому—хоць дзень у смак сала паесці.

— Праз дваццаць хвілін выступаць і больш я нічога не ведаю. Ідзі.

Няясна было сказана гэтае „ідзі". Куды „ідзі"? Дадому, на свой хутар, ці сказаць чырвонаармейцам, што праз дваццаць хвілін выступаць?

Міша Піліпоўскі астаўся адзін. Клава бачыла, як ён падышоў яшчэ бліжэй да карчмы, пастаяў з хвіліну, пасля ўздзеў на рукавы шынель і вельмі шпаркім ходам падаўся пад тую самую рачулку, каля якое быў надвечар.

З гэтае хвіліны прайшло ні то што дваццаць вызначаных хвілін! Прайшло можа дзве гадзіны і дваццаць хвілін, а чырвонаармейцы ў паход не выступалі. Чуўся ціхі шум ротнага лагера ў ляску, ціха гулі галасы. Нарэшце галасы чутны сталі мацней, пасля людзі вышлі на дарогу. Густы бас гуў на ўсю разлегласць:

— Дзе камандзір? Згінуў, сукін сын! Падвёў нас, афіцэрская морда! Ён-жа родам непадалёку адсюль. Дззертыр! Рота, слухай маю каманду!

Клава чула, як была зроблена пераклічка і пасля той самы голас, пакуль скамандваць выступаць у паход, крычаў і лаяўся:

— У дэзертыры паўцякалі, паршывая навалач!

Пасля ён скамандваў паход і навокал усё неўзабаве стала вельмі ціха. Ноч была цёмная. Усё было пуста. Да самае раніцы не чуваць было ніякіх гукаў. Як у мяшку ўсё было. Толькі гадзін за дзве да рассвітання, з боку гарадка бухнула гармата. Вельмі можа быць, што ў гэты момант у гарадок увайшло польскае войска.

У гэтую ноч перад Клаваю паўставала здань француза Жуанвіля, афіцэра польскай арміі, штабнога прахадзімца, праз рукі якога праходзілі справы ўсялякіх канфіскацый: ён карміў польскую

армію. Клаве здавалася, што ён неўзабаве зноў явіцца сюды. Пад дзень яна падышла да соннае маці. Сёмкі Фартушніка, яе айчыма, нідзе тут не было, яна яго тут цэлую ноч не бачыла.

— Мама,—сказала Клава,—ты ведаеш, нікога нідзе няма. Ужо большэвікі адышлі ўсе.

— Чаму ты не спіш, Клава?

— Я яшчэ не лажылася. Мне страшна.

— Ляж са мною і спі.

Яны абняліся і так доўга ляжалі. Пасля Клава пачула, што хтосьці ходзіць па суседняй бакоўцы. Ціхом, каб не пабудзіць маці, яна злезла з ложка і глянула ў дзірку ад ключа ў дзверах. Ей добра відны былі шырока расстаўленыя ногі Мішы Піліпоўскага. Пасля яна пачула шэпт Сёмкі Фартушніка: „Выдзем сюды“. Міша Піліпоўскі пашоў і ўсё стала ціха. Клава адчыніла дзверы і ўвайшла ў самы большы карчомны пакой. Адгэтуль дзверы выходзілі ў карчомныя сенцы. Там цяпер і былі Міша Піліпоўскі і Сёмка Фартушнік. Клава прыціснулася да дзвярэй і ўсё чула, што яны гаварылі. Міша Піліпоўскі гарачыўся часамі, Сёмка Фартушнік сваёю вытрыманасцю яго асаджваў. Гаворку пачаў Сёмка Фартушнік. Ён вельмі проста і адкрыта падышоў да справы і гэтаю сваею тактыкай адразу ўвёў у шчырую адкрытасць і Мішу Піліпоўскага.

— Вы мне сказалі, што пагаварыць хочаце?—сказаў ён.—Мы адзін аднаго ведаем і нам няма чаго адзін перад адным гуляць у цацкі. Мы не дзеці. Я адразу здагадаўся, пра што вы хочаце гаварыць, як толькі вы мяне знайшлі на двары. Прызнацца—я сам вас чакаў, я ведаў, што вы недзе тут.

— Адкуль-жа ты ведаў?

— Будзьце спакойны.

— Я спакоен, але мне цікава.

— А чаго ў вас ногі дрыжаць? Вам страшна? Я не ведаў, што вы такі баязлівец. Дык я табе скажу (Сёмка Фартушнік перайшоў „на ты“)—я табе скажу—табе трэба спакойна жыць на свеце. Так ці не?

— Так.

— Бачыш, я чужое сэрца добра ведаю. А чаму ведаю? Не можаш сказаць? Дзівак ты, Міша Піліпоўскі—я ведаю гэта таму, што кожны чалавек хоча спакойна і як найлепш жыць.

— Праўда.

— Табе трэба на мяне абаперціся. Ты кінуў сваю роту якраз тут з двух прычын: першая—тут табе яшчэ далёка ад дому і ніхто з знаёмых гэтага не ведае. Другая прычына—гэта я. Я тут! Усё-ж такі, як-ні-як, ты партыйны і гэтага не схаваеш. І ў адным гарадку, і ў другім—поблізу твайго дома—гэта кожны сабака ведае. Мала што ты быў у царскай арміі афіцэрам, пакуль разбяруць, то могуць пацягаць цябе. От ты пра мяне і падумаў.

— Не зусім пра цябе.

— Я ведаю, ты думаў пра Хурса, але пра яго можна думаць толькі праз мяне.

Сёмка Фартушнік зрабіў паузу і дапытліва глянуў у вочы Мішу Піліпоўскаму. „Нікуды ты ад мяне не схаваешся, сам дагавары маю думку да канца“—гаварыў гэты позірк.

— Я хацеў думаць пра Хурса праз Клаву,—схітрыў Піліпоўскі.

— А чаму ты сам не можаш пагаварыць з Хурсам?

— Ён мяне мала ведае.

— Ты праўду кажаш, перад такім магнатам лепш мець пасярэднікаў, хоць ты раз з ім і выпіваў за маім сталом.

У Клавы кіпела жаданне хапіць што самае першае патрапіцца пад рукі і растаўчы галовы аднаму і другому,—такая душыла яе злосць і нянавісць з таго моманту, як пачула яна ў гэтым згаворванні сваё імя.

— Ты з Клаваю не гавары,—сказаў Сёмка Фартушнік.— Гэта-ж дзіця, ды яшчэ й шалёнае. Ты май справу са мною. Мы не дзеці і мы абое разумеем жыццё. Дай руку. Твой бацька прывязе мне свінню?

— Прывязе.

— Давай сюды свой партыйны білет. Не рві яго і не кідай. Навошта псаваць тое, што здабыта? Я яго так схаваю, што ніякі чорт не дакапаецца. А калі ён табе спатрэбіцца—будзь спакоен, я яго не з'ем.

Міша Піліпоўскі нерашуча палез у кішэню, дастаў штосьці і перадаў у рукі Сёмку Фартушніку. Той гаварыў:

— Барані божа цябе-б убачылі з білетам—каюк. Пакуль разабраліся-б...

— Паслухай, Сёмка Фартушнік, ты бярэш усё на сябе? І ці ўпэўнены ты, што Хурс прыедзе? Ці не зманіў ты мне і тады, калі я запытаў быў цябе пра гэта, прывёўшы сюды роту?

— Будзь спакоен.

— Усё зробіш?

— Будзь спакоен.

— А адкуль ты ведаеш, што прыедзе Хурс?

— Будзь спакоен. Ен не можа не прыехаць.

— А калі не прыедзе?

— Будзь спакоен.

Клава пашла назад. Можна сказаць—быў ужо дзень. Ён вельмі павольна цадзіўся праз шыбы, гэты хмурны дзень. Клава легла і неўзабаве заснула.

Міша Піліпоўскі ўвайшоў у той карчомны пакой, дзе стаяў вялікі стол і лавы. Ён сеў на стол і адзін астаўся сядзець з поўгадзіну, пасля вышаў у сенцы—там ужо спаў Сёмка Фартушнік на ложку. Міша Піліпоўскі вышаў у стадолу—усюды было пуста і ціха. Ён заўважыў у далёкім куце стадолы салому, ушыўся ў яе так, што яго зусім не відаць стала, і адразу спакойна заснуў.

Выпарала яго адтуль Клава. Яна спала позна. Каля дванаццатае гадзіны дня яна прышла з мяшком узяць саломы, каб падаслаць карове. Скубянуўшы ахапак саломы, яна хапіла рукою з Пілiпоўскага бот. Ён астаўся ляжаць, хоць і прачнуўся. Яна, не зважаючы, пачала набіраць салому і раскрыла яго ўсяго. Ён, збянтэжаны, падняўся—з прыпухлымі вачыма, увесь у пацярусе.

— Гэта вы? Я-ж думала, што вы сваю роту даўно павялі.

— Яшчэ паспею, жаваў ён словы, чырвоны як бурак, не ведаючы што-б тут прыдумаць, каб схлусіць.

— Чаго вы хлусіце? Я-ж ведаю, што вы асталіся.

— Няпраўда!—сашчаміў ён зубы.—А можа мне было заданне застацца да сёнешняга дня. Ведаеце вы гэта? Можа я заданне сваё выканаў і зараз пайду даганяць армію.

— Але-ж у вас і злосці поўны косці!

— А вы раззлаваць чалавека можаце!

— Напхайце ў мяшок саломы. От так. Тужэй, тужэй. А цяпер ідзеце за мною і падсцялеце карове!

Яна пастаяла ў дзвярах, пакуль ён вытрасаў у хляве салому, і, не дачакаўшыся канца, пашла. У той дзень яна яго ўжо больш не бачыла. Яна ўжо і не старалася яго бачыць, ды яго й самога не відно было. Яе займалі іншыя думкі.

Гадзін за дзве да вечара яна пашла да маці Валодзі Кастрыцкага. Там яна застала Наталю Паўлоўскую. Гэта было ёй так неспадзявана, што яна нават не адразу адчула сваё расчараванне ў тым, што не яна адна будзе выконваць абавязак дапамогі абязвечанай старасцю і жыццём жанчыне. Клава ўвайшла неспадзявана, без стуку. Каб гэты прыход раней заўважыла Наталя, яна можа-б і пастаралася не папасціся ёй на вочы.

— Што вы тут робіце, Наталя?

— Валодзевае маткі даведалася. Я-ж ведаю, што яна адна.

— Добра, Наталька, зрабіла,—абазвалася старая з пасцелі.

Клава адчула расчараванне і зайздрасць да Наталі: пра яе гэтак старая не таварыла, а яна-ж таксама прыходзіла да яе.

— У вас таксама добрае сэрца,—зноў загаварыла старая і ўжо цяпер да Клавы,—гэта-ж вы прыходзілі? Я вас з голасу цяпер пазнала.

Клавін твар радасна зачырваніўся. Яна сказала да Наталі:

— Праўда, я заходзіла. Вы ведаеце? Мяне сам Валодзя прасіў пра гэта.

— Гэта вас Валодзя прасіў?—устрапянулася старая,—а я-ж пра яго нядобра думала, што ён забыўся пра мяне. Божа мой як ён пра мяне думае і якія вы ўсе добрыя! Валодзя абы каго не будзе прасіць, я ведаю. Мае вы дзеці, і ты, Наталька, добрая, ты пра мяне ўспомніла... А мне з поўдня горш стала. Занудзілася па Валодзю і зусім аслабела. Не ведаю, як я й астануся адна.

— Я-ж і прышла, каб з вамі астацца!—аж гукнула Клава.

Наталя з матчыным пачуццем глядзела на Клаву, не адчуваючы да яе нічога такога нядобрага, як гаварыў пра яе Валодзя.

— А я вас даўно не бачыла, Наталя.

— Я вас таксама, Клава.

— Вы тут будзеце начаваць?

— Мусіць не; пайду дадому.

Клаве гэта й трэба было. Яна баялася, што Наталя можа застацца і яе місія не здзейсніцца. Наталя-ж у гэты момант не ведала, што ёй рабіць. Яна хацела тут астацца на некалькі дзён, але цяпер пра гэта нельга было і думаць—пабочны чалавек ужо бачыў яе тут. Такім парадкам, ёй трэба было рушыць у дарогу, на ўсход, у далёкі гарадок, пeратуляўшыся дзе-небудзь тут дзён чатыры. Ёй трэба было астацца тут на некалькі дзён. Перад тым як пайсці, яна разгаварылася з Клаваю.

— Вас, значыцца, Валодзя прасіў?

— Прасіў, і я вельмі рада.

— Вы з Валодзем не дружылі?

— Гэта нічога не мае да гэтае справы. Людзям трэба памагаць у няшчасці.

— Усім?

— Я ведаю пра што вы гаворыце. Заядламу ворагу я мажа-б і не памагала... Але-ж вораг у няшчасці, калі ён, скажам, паміраe, ён ужо не вораг... Не, пачакайце... Ёсць такія, што, каб нават і ўміраў, я не памагла-б. Ёсць на свеце такія справы, якія на век вечны не даруюцца.

Наталя нехаця вышла з хаты. Куды ёй было йсці? Назад, у гарадок варочацца? Яна раздумала, стоячы на панадворку. Пабыўшы тут некалькі дзён, ёй тады можна будзе хоць назаўсёды пакінуць гэтую мясцовасць. Хоць цераз фронт перабрацца тады, на ўсход, хоць да Масквы рушыць. Але цяпер! І яна адважылася: пашла назад у хату і заявіла, што дзень меркне— цёмна, пуста, час такі—будзе начаваць—баіцца йсці адна ў горад. Клава да гэтага аднеслася з абыякавасцю, старая ўзрадавалася:

— Хоць адну ноч я буду з добрымі людзямі. Я вельмі аслабела.

— Мы-ж з Клаваю вас не пакінем... Толькі ў сенцах, або дзе на саломе я спаць буду ў вас.

— Восень, холадна.

— Я не прывыкла ў гэткую пару спаць у хаце.

Яна вышла „прайсціся". Падышла дарогаю ў хмызнякох аж пад гасцінец і слухала.

Усё было ціха і пуста. Ноч надыходзіла шпарка. Неба навісала, але было суха. Наталя доўга стаяла пры гасцінцы. Ніхто не прайшоў і не праехаў. Напроці яе цераз гасцінец вырысоўваліся чорныя абрысы карчмы. У адным акне слаба цмела святло— свечка ці газоўка? Паўз гэтае акно, знадворку, шатнулася высокая постаць. Яна спынілася каля карчомнага ганка, пасля падалася на карчомны двор. Наталя не ведала, што гэта Міша Піліпоўскі, колішні яе знаёмы, соўгаецца з кута ў кут, чакаючы, каб

хутчэй прыехаў Хурс. Наталя пачакала, пакуль высокая постаць схавалася па той бок карчмы, і пашла абочынаю гасцінца. Яна прайшла можа кілометраў пяць і пасля пашла назад. З аднаго боку гасцінца ціха стаялі хмызнякі, з другога, у адным месцы свяцілася агнямі вёска—кілометраў за чатыры ад карчмы. Бясхмарнасць думак была ў Наталі. Яна адчувала сябе гэтак, як быццам бы яна мела ўладу над усею гэтаю мясцовасцю. Яна чула як у вясковай хаце, крайняй ад гасцінца, плакала дзіця, як пасля там-жа кашляў чалавек. Гэта ўсё было прывычнае і кожнадзённае. Гэтая кожнадзённасць чулася Наталі і ў тым стане, у якім яна была цяпер: так нават усялякая навіна ў жыцці паказвалася ёй адразу-ж сваім строгім тварам. Вярнуўшыся назад пад карчму, і ўзышоўшы на бакавую дарогу, Наталя пачула на гасцінцы стук капытоў, звон жалеза і чалавечыя галасы. Яна прыслухалася і разабрала польскую мову. Мясцовасць займаў атрад польскай кавалерыі. Яна пашла шпарчэй і неўзабаве падышла да хаты, з якое нядаўна вышла. Там яна застала Клаву ў клопаце: Валодзевай маці стала горш. Яна скардзілася на боль у грудзях і на яшчэ большую слабасць. Наталя выразна ўбачыла, што з гэтае хвіліны канчалася Клавіна рамантыка: цяпер справа йшла аб выразнай рабоце. Трэба было падцягнуць хворую вышэй, ведаць, з якога боку за гэта ўзяцца. І як была Клава рада, што прышла Наталя! Пасля Наталя сказала, што яшчэ з вечара бачыла на гасцінцы польскую кавалерыю. Клава на гэта нічога не адказала і яшчэ больш унурылася.

— Вам-бы можа схадзіць дадому, Клава. Хоць паказацца, а то вас шукаць яшчэ гатовы.

— А вы тут пабудзеце?

— Пабуду. Толькі вы а ні слова нікому, што я тут. Ведаеце чаму? Валодзя Кастрыцкі комуніст, ён прыпаручыў вам сваю маці, і я—дачка Паўлоўскага—тут... Ведаеце? Я й так баюся з-за бацькі, хоць я з ім нічога агульнага і не маю, я нават і не жыла з ім. Усё-ж такі пакуль навокал паспакайнее, увойдзе ў берагі...

— Я ўсё сама ведаю. Я буду маўчаць, як магіла. Можа я нават больш за каго жыццё ведаю... Я не дзіця...

Наталя паклала ёй руку на плячо і правяла аж да дарогі.

— Скора прыходзьце,—сказала яна,—я можа дадому пайду.

І падумала: „як-бы там не было, хоць ёй і можна верыць, што яна будзе як магіла, усё-ж такі няхай будзе на воку. А мне абы перабыць тут яшчэ некалькі дзён“.

Клава пашла дадому. Яна бачыла на гасцінцы рух польскага войска. І не толькі на гасцінцы. За некалькі кілометраў ад карчмы на поўдзень, відны былі рухавыя людзі. Яны здалёк былі малыя, як мурашкі, і зялёныя ад свайго абмундзіравання. Клава шпарка перабегла ўпоперак гасцінец і апынулася дома, думаючы доўга тут не чакаць і йсці назад. Але гэта ёй у той дзень не ўдалася: каля карчмы стаяў польскі легіянер на варце і яе не пусціў. Так яна прычакала вечара, трымаючыся блізка каля

свае маці і разам з ёю чагосьці баючыся. Так прайшла і ноч. За гэтыя суткі шмат польскага войска прайшло тут. Яна была вельмі рада, што там асталася Наталя. На другі дзень вартавога легіянера каля карчмы не было. Яна хацела ўжо йсці туды. Дзесьці далёка чуўся на гасцінцы аўтамабіль. Яна пачакала і пазнала. На машыне сядзеў Хурс у цывільнай адзежы, як і заўсёды, і два-тры польскія вайскоўцы. Аўтамабіль праімчаўся паўз карчму і цераз поўкілометра завярнуў налева з гасцінца, на палявую дарогу. Клава паволі ўвайшла ў дом, пацалавала сваю маці і пайшла туды, дзе была Наталя. Яна не бачыла, што з-за вугла карчмы, аднačасна з ею глядзеў на Хурсаў аўтамабіль Сёмка Фартушнік. Як толькі аўтамабіль ад'ехаў, Сёмка Фартушнік пабег у далёкі кут карчомнага двара. За трухлявою сцяною, пад невялікім стогам саломы, ён абмацаў Мішу Піліпоўскага.

— Хурс!—гукнуў Сёмка Фартушнік, трасучы Піліпоўскага за калена.

Міша Піліпоўскі бачыў, як раптам змяніўся гэты чалавек. Дзе дзелася яго хітрая вытрыманасць!

— Хурс!—яшчэ раз гукнуў Сёмка Фартушнік.

(Працяг будзе).

ЭДУАРД САМУИЛЁНАК.

ПУНКТ АПОРЫ

АПАВЯДАННЕ

Вогненны замак палаў... Білі ў вокны, пасцілаючыся па шыбах, языкі вялікага агня, бляск іх быў несцярпімым для воч. Золата і чырвоная медзь плавіліся там. У невымоўна высокай тэмпературы метал ператвараўся ў патокі вогненнай вадкасці. Здавалася: выбухнуць зараз з вышынь шматлікіх паверхаў грандыёзныя фантаны магмы, і не будзе ратунку ніводнай жывой істоце гэтага горада...

— Так гінулі палацы Помпэі,—падумаў Сяргей Пятровіч.— Толькі мора ўзбуранага не хапае, хмар чорных і вінтападобных бліскавіц. Натура для Брюлова.

Замак палаў... Набліжалася грозная развязка. Агіднае разбурэнне павінна было дакончыць справу агня. І тут,—чары пачалі гаснуць раптоўна і хутка па меры таго, як адчыняліся вокны супроцьлеглага дома. І не раз'ятранае пекла выбухала праз вокны, простадушны фікус, — няхітрая ўцеха гаспадынь — выглядаў адтуль... І не пагрозныя дымы, а мірны вецер, вячэрні, гарэзны ветрык абцякаў сцены белага вялікага дома і для ўласнага капрыза выдзімаў у вокнах несамавіты парус фіранкі. Чары гаслі, бо адчыняліся вокны, і шыбы не маглі больш адбіваць на сабе праменняў заходзячага сонца.

Унізе, у глыбі, недзе там на вуліцы, ішла вайсковая частка з аркестрам. Усё насельніцтва супроцьлеглых кватэр зацікаўлена звесіла галовы, пазіраючы на вуліцу. Кожны хацеў паслухаць музыку. Сонца загасла на шыбах. Вогненны замак без часу згінуў.

І Сяргей Пятровіч прымірыўся.

— Гэта невытворчая фантазія,—падумаў ён.—Фантазія, што не мае ніякага дачынення да рэчаіснасці, ні ў якай меры не можа быць увязанай з рэальнасцю. Такога рода фантазія некаштоўна. Гэта—пагібель паэтаў, вынаходцаў і мастакоў. Адракаюся ад яе! Геній чалавека ў тым, што ён крылатую фантазію сваю падпарадкаваў навукцы формы і памеру і ў крылатую рэчаіснасць ператварыў яе. Рэальнасць бязлітасна скрышыла мой вогненны замак. Патрэбна мець практычныя сродкі для выкарыстання фантазіі, інакш гэта мары, глупства!

Сяргей Пятровіч прайшоўся па коўзкім лінолеуме габінета. Сёння быў выключна добры настрой.

А музыка ўнізе набліжалася. Музыка грымела. Гэта была пераможная, узнятая музыка. Пелі высокімі і чыстымі галасамі

меншыя трубы; іх песню мужна падтрымлівалі, як бы неслі на сабе, дыктуючы крок, магутныя басы і гулкі барабан.

Сяргей Пятровіч хутка ўзяў з этажэркі касцяны нож для разрэзвання кніг. Ён падышоў да дзвярэй, што вялі на балкон. Ён узрэзаў хрупкую, пажоўклую паперу, што склейвала форткі зашклёных дзвярэй. Вялікі павук сарваўся з рамы, ацаніўшы абстаноўку, у вокамгненне спусціўся на сваім уласным парашуце і знік у першай-жа шчыліне. Сергей Пятровіч усміхнуўся з гэтакага спрыту павука, і разрэзаў паперу на другіх дзвярах.

Музыка, свежае паветра, прасякнутае праменнямі сонца, чоткі марш сотняў ног, радасная вясна ўварвалася ў суровы пакой Сяргея Пятровіча. Ён нават адступіў на крок перад напорам святла, зыкаў вясенняга паветра. Цэлых два гады не быў на балконе Сяргей Пятровіч і шкляныя дзверы і пажоўклыя скарупкі паперы на іх, як маглі абараняли яго спакой ад гулу гарадскіх вуліц.

Ясная медзь аркестра праплывала пад самым балконам. За ёй чотка маршыравалі стройныя рады людзей. Па тратуарах цёк стракаты, па вясноваму ажыўлены, натоўп. Лакіраваныя жукі-аўто нездаволена таўпіліся на скрыжаваннях вуліц.

І гул... Вячэрні гул адпачынку горада ў аправе музыкі, сонца вясновага сіняга і глыбокага неба...

Сяргей Пятровіч вышаў на балкон, абапёрся на балюстраду і зірнуў уніз. І тут... здарылася.

Знобкі халадок скубнуў сэрца, зімныя дрыжыкі, нязвыклая пустата і лёгкасць адчуліся ва ўсім целе. У вачох калыхнуўся, перакруціўся ўвесь свет, мяшаючы мозаічную стракатасць тратуараў з зялёнымі чатырохкутнікамі ўзводаў... Нахіліліся сцены высачэзных камяніц і бяззычна рынулі на бедную галаву Сяргея Пятровіча...

Вялізным намаганнем волі яму ўдалося адвесці амаль бяспрытомны ўзрок ад жудаснай глыбіні, там, унізе. Сяргей Пятровіч адвярнуўся плячыма да вуліцы. Ён глянуў у нутро пакоя праз адчыненыя балконныя дзверы. Ён убачыў звычайную абстаноўку свайго габінета: упэўнены ў сабе, прысадзісты, грузны рабочы стол, зялёны абажур лямпы, суровы парадак папер, стройныя рысы чарцяжоў на сценах і запылены асколак прапелера над дзвярыма. І на гэты асколак паглядзеў Сяргей Пятровіч. Здалося, рэчы глядзелі іранічна на яго, заблуканага ў прасторы паміж зямлёй і небам на вышыні чацвертага паверха.

Сяргей Пятровіч успрыняў покліч верных сяброў. Ён увайшоў у пакой, зачыніў старанна адну за другой палавінкі балконных дзвярэй, з жалем паглядзеўшы на неабдумана ўзрэзаныя жоўценькія скарупіны паперы. Потым ён сеў у крэсла за сталом і прызвычаеным гэстам адшукаў на рагу стала каробку папярос і паверх яе—запалкі. І так, седзячы ціха, Сяргей Пятровіч змог да самай глыбіні адчуць сваё няшчасце.

Знаёмы, блізкі свет акружаў яго, спрабуючы ўцвердзіць у істоце спакой і роўнавагу. Але з такім-жа поспехам,—думаў Сяргей Пятровіч,—выгляд кастылёў мог дапамагчы ўстанаўленню спакою чалавеку, якому ампутыравалі нагу. Сяргей Пятровіч закурыў і не наўмысна паклаў абвуглены агарак запалкі за бронзавую пазуху задуманага паэта, што яўна беззакона трэці год назіраў за работай інжынера авія-канструктара.

— Вось калі яно... прышло,—падумаў Сяргей Пятровіч.

Запылены асколак прапелера вісеў над дзвярыма. Дарагая памяць баявой машыны!.. Помнік баявых вышынь!..

Сяргей Пятровіч выцягнуў запалку з-за пазухі паэта. Ён скамячыў, скрышыў яе ў пальцах.

...Над вечар аднаго дня ў ліпені 1920 года над гэтым горадам з'явіўся большэвіцкі самалёт. Гэта быў знішчальнік „Ньюпор XXI". Сяргей Пятровіч спакойна вёў машыну, выкідаючы цераз борт пачкі лістовак; упяршыню аглядаў гэты горад з вышыні 1500 метраў.

Плыло над горадам сіняватае воблачка і ў засені яго маскаваўся „Ньюпор". Сяргей Пятровіч быў спакойны. Выгодным і прызвычаеным было пілоцкае сядзенне, плылі ў лёгкім дрыжэнні стрэлкі прыбораў, з нязвыклай, нечаканай чоткасцю працаваў зношаны матор. Сяргей Пятровіч час ад часу перахіляўся цераз борт, праводзячы вачыма палахлівую чараду белакрылых лістовак.

І вось, калі перахіліўся так Сяргей Пятровіч, нечакана ўбачыў ён у сябе пад крылом распрасцёртую, драпежную постаць варожай машыны, убачыў, як у віхры яе прапелера ўзляцеў белы пух лістовак. І тут толькі ўспомніў Сяргей Пятровіч, што ў горадзе штаб варожых сіл, што „Ньюпор XXI" машына забракованая адзінаццаццю экспертнымі камісіямі, што матор, васмідзесяцісільны „Гном", расхлябаны і напоўразбіты, што да цвёрдай паверхні зямлі тысяча пяцьсот метраў, што адзіная надзея—кулямёт.

У гэты-ж момант на плоскасцях „Ньюпора", паблізу ад пілоцкага сядзення, успухлі згубныя бугаркі. Гэта азначала, што вораг—упраўны кулямётчык. Ён лез на Сяргея Пятровіча нахальна, горкай, стараючыся папасці ў зону, якой не мог дасягнуць кулямёт „Ньюпора".

Вось твар варожага пілота... Яго чорныя акуляры... Уважлівы, пільны твар і бляск срэбных наплечнікаў на чорнай скуры камбінезона. І вось—кароткія ўспышкі стрэлаў... І згубныя новыя бугаркі. Усё гэта—у адну сотую хвіліны. Усё гэта—як цень з экрана...

Сяргей Пятровіч зрабіў віраж улева. І тут, з левага боку, аднекуль з'явіўся яшчэ адзін „Спад". Ён цёмнай масай, з гулам пранёсся над „Ньюпорам". І там—кароткія ўспышкі агню. Сяргей Пятровіч, зацкаваны, на момант глянуў угору і ў гэты час калёсы трэцяга „Спада" абагналі яго ледзь не зачапіўшы, шчоўкнула куля ў стойку, адразу некалькі прабоін з'явілася

ў казырку, на плоскасцях успухалі бугаркі... Сяргей Пятровіч узяў ручку ад сябе і „Ньюпор“ нырнуў уніз. І тут ледзь не стыкнуўся з чацвёртым „Спадам“, які ўзлятаў яму насустрач, паўтараючы манеўр першага. Бліснулі стрэлы, паветра спрасованае шалёным разлётам двух машын, візгуча крыкнула ў вушы Сяргею Пятровічу...

Большэвіцкі самалёт апынуўся ў смяротных ціск ах... Калыхалася ў глыбіні далёкая і страшная зямля...

— Прапаў!—падумаў, сціскаючы зубы, Сяргей Пятровіч.

Але рулі дзейнічалі яшчэ безадмоўна, яшчэ працаваў стары матор. Секунды, рашучасць і ініцыятыва пілота былі шансамі ратунку яго жыцця і машыны, адзінай на вялікім участку фронта. І Сяргей Пятровіч цвёрда ўзяў ручку на сябе, даў поўны газ; машына крута палезла ўгору, у сцяжках завыў вецер. Гэта было само па сабе небяспечна.

Тры „Спады“ выстраіліся ў рад, ішлі насустрач, намераныя віхрам свінца збіць уніз адзінокую машыну з чырвонымі зоркамі на крыллях і фюзеляжы. Чацвёрты „Спад“ ішоў крыху воддаль, на выпадак непрадбачаных манеўраў большэвіцкай машыны.

І гэтыя манеўры наступілі нечакана хутка. Перш, чым пілот чацвёртага „Спада“ паспеў згадаць, куды падзеўся „Ньюпор“, перш, чымся тры пілоты „Спадаў“ здолелі зразумець, чаму „Ньюпор“ палез свечкай угору,—на чацвёрты „Спад“, з гары, коршунам кінуўся „Ньюпор“. На гэты раз для „Спада“ скончылася дрэнна. У пярэдняй частцы, каля цэнтраплана, паказаўся дым, завілося рудое полымя, абарваўся гул матора і „Спад“ рынуў у ніз ахутаны агнём, нібы ясная паходня, пакідаючы за сабой доўгі вогненна-дымны след...

Чырвоны пілот аказаўся таксама не дрэнным кулямётчыкам.

Трое бледных, разгубленых пілотаў у страху глядзелі ўслед гінучаму „Спаду“ да тэй пары, пакуль на фоне зеляніны гарадскіх садоў у апошні ўжо раз бліснула яго полымя. І гэтых секунд разгубленасці было досыць для разварота большэвіцкай машыны. Пілоты „Спадаў“ не паспелі нічога прадпрыняць, калі наперарэз іх курсу, абсякаючы бляск іх прапелераў, віхром пранёсся „Ньюпор“. „Спады“ кінуліся ў бакі, але было позна. Пярэдні з іх папаў у паветраны струмень „Ньюпора“, скруціўся ў штопар і ў пагібельным паветраным смерчы знік... Яго шэрая цень невыразна мільгнула ў глыбіні.

Большэвіцкая машына развярнулася зноў і збоку накінулася на адзін з пазасталых „Спадаў“.

І пілоты зразумелі, што звязаліся з паветраным д'яблам. Першы „Спад“ даволі ўдала выкруціўся з-пад шалёнага націска „Ньюпора“, даў поўны газ і кінуўся ў кірунку на поўдзень. І калі пан лейтэнант, пілот „Спада“, нарэшце азірнуўся, то недалёка ад сябе заўважыў свайго таварыша, што вінавата прабіраўся ў засені яго крылляў. Далёка на краявідзе, раставала

чорная кропка. Гэта ляцеў назад самалёт з пяцікутнымі зоркамі на крыллях і фюзеляжы.

Паны лейтэнанты абмяняліся выразнымі гэстамі глыбокага спачування адзін другому і шляхетнай пагарды да хама „Ньюпора", які дасягнуў перамогі, дзякуючы спрыяючаму злучэнню абставін і, як потым адзначылі газеты „дзякуючы выключным баявым якасцям машыны".

Пасля гэтага паны лейтэнанты паменшылі газ.

Калі Сяргей Пятровіч апынуўся на сваім аэрадроме,—ён падлічыў бугаркі на крыллях, дзіры ў стойцы і казырку.

Усяго налічвалася шэсцьдзесят сем прабоін...

Вось якую бліскучаю старонку з мінулага падсунула Сяргею Пятровічу ў гэтую сумную хвіліну недарэчы ўслужлівая памяць. Цераз дзесятак з лішкам гадоў, ён, які танцаваў над гэтым горадам на велізарнай вышыні шалёны танец, які называўся „гроб", і нічога, акрамя баявога захаплення, не адчуваў,— у гэтым-жа горадзе, на зямлі, на чацвертым паверсе, на вышыні, з якой самыя кволыя людзі па гадзінах звешваюць насы без усялякай рызыкі для здароўя, ён, баявы пілот грамадзянскай вайны, адчуў галавакружэнне.

— Вось яно як...—сказаў Сяргей Пятровіч і кінуў акурак.
— Арол стаў курыцай!

І доўга сядзеў задуманы Сяргей Пятровіч. Потым пасунуў да сябе шэрую паперку тэлеграмы. Гэта быў правільны крок з яго боку. Гэта магло вывесці з ушчымляючай пустаты, з тужлівага адчування згубленай сілы.

„Ваш праект прыняты камісіяй",—значылася ў тэлеграме.— „Іспыты мадэлі паказалі высокую якасць машыны".

Дзіцянё тэхнічнага майстэрства Сяргея Пятровіча, вынік яго ўпартай двухгадовай працы, лёгкакрылая найпрыгажэйшая мадэль самалёта прадстала сёння перад камісіяй, у складзе якой— вялікія мастакі авіяцыі, творцы магутнейшых паветраных караблёў, заваяваццелі грандыёзных прастораў паветранага акеана. І вось—тэлеграма. Партыя віншуе з перамогай. Ён апраўдаў сябе на даручаным яму ўчастку работы. Вось у чым яго сіла пасля згубленых крылляў!

Але гэтага не адчувае Сяргей Пятровіч. Яго мазгі не дабіраюцца да схаванага ў лаканічных фразах тэлеграмы сэнсу. Ён, ахоплены вялікай слабасцю духа, не ўспрыймае гэтага. Ён глядзіць на асколак прапелера, на патрушчаны, пабіты кавалак лакіраванага дрэва.

Дарагая памяць баявой машыны... Дарагая памяць згубленых крылляў... Трагічны лёс старадаўняга Ікара,—лепш за мой... Ён, згубіўшы крыллі, загінуў. Я згубіў крыллі—і застаўся жыць. Калі круціцца галава на чацвертым паверсе, што ж было-б там, на вышыні?

І так, як глядзіць хворымі вачыма апераваны калека на кастылі, што да ложка прынёс яму санітар, так глядзеў Сяргей Пятровіч

на абстаноўку свайго габінета, на тэхнічныя прылады, на кнігі, на чарцяжы. Ён прыкуты да зямлі, ён не зведае больш радасці вольнага лёту, не ўзбярэцца больш выдатны пілот у кабіну і яго скураная рукавіца, узнятая ўгору, больш ніколі не запатрабуе:

— Старт!

У 1916 годзе пілот упяршыню ўзяў у рукі штурвал парусінавага „Фармана“. У 1926 годзе ён пакінуў сядзенне пілота баявога разведчыка. І больш ніколі..

Вялікая слабасць духа агарнула Сяргея Пятровіча. Яго акружалі рэчы: суровыя стопкі кніг, стройныя, упэўненыя ў сваёй дасканаласці, чарцяжы на сценах; прысадзісты, шырокі стол па сяброўску падсоўваўся да яго; рэчы, што акружалі Сяргея Пятровіча апошнія шэсць гадоў, якія дапамагалі яму ў рабоце. Гэтыя добрыя рэчы! Яны таўпіліся навокал, як-бы стараючыся давесці яму карыснасць яго работы, даказаць яму сваю адданасць, падкрэсліць тое, што яны для яго неабходны так, як работа яго неабходна краіне. Памочнікі ў крапатлівай рабоце, верныя сябры доўгіх рабочых начэй, яны стараліся выцягнуць яго з віра бяссэнснай рамантыкі, у які нечакана трапіў гэты суровы сухаваты інжынер.

Але чалавека душыла туга... Безразважная туга па ўтрачанай стыхіі.

За шырокім рабочым сталом пануравы сядзеў Сяргей Пятровіч, маленькі чалавек з пасівелымі віскамі. Ён глядзеў на асколак прапелера, што вісеў над дзвярыма габінета. Ён не зводзіў з яго вачэй. Ён думаў. Ён тужыў...

Прайшло паўгадзіны. За вокнамі шумеў вячэрнім ажыўленнем горад. Сяргей Пятровіч, заклаўшы рукі за спіну, хадзіў, ссутулены, узад і ўперад па коўзкім лінолеуме габінета. Так ён заўсёды хадзіў праз доўгія ночы, абдумваючы дэталі; падыходзіў да стала, нахіляўся над ім, рабіў выкладкі, вылічэнні, выкрэсліваў профілі дэталяй, тварыў машыну. Ішлі, цягнуліся доўгія гадзіны, адпачываў горад, спала вуліца, спаў дом, шчоўкаў маятнік гадзінніка, а Сяргей Пятровіч упарта хадзіў узад і ўперад і толькі тагды спыняў сваю хаду, калі прыходзіў да пэўнага вывада.

Але цяпер ён да вываду не прышоў. Ён яго зрабіць не мог, бо ішоў памылковым шляхам. Ён мог сказаць толькі тое, што адчуваў. І ён сказаў:

— Я гэтага баяўся горш, як смерці.

За вокнамі шумеў веснавым ажыўленнем горад.

Па вуліцы Сяргей Пятровіч ішоў задуманы. Яго штурхалі на тратуарах, але гэта не выклікала рэагавання з яго боку. І толькі адзін выпадак прыцягнуў да сябе яго ўвагу: на тратуар ускочыла рослая светлавалосая дзяўчына з пад самых калёс грузавіка, што з гулам пёр на пад'ём нейкі металовы груз. Ад сустрэчы

з пругкім плячом дзяўчыны Сяргей Пятровіч яшчэ доўга адчуваў дотык у сваім уласным плячы. Але гэты непрыкметны і звычайны выпадак паслужыў повадам да таго, што Сяргей Пятровіч пачаў зварочваць увагу на шумнае жыццё вуліцы, у якім ён сам быў маленькай і непрыметнай адзінкай з тысяч гэткіх-жа адзінак. Істота Сяргея Пятровіча выйшла з пад гіпноза ўласных, замкнутых перажыванняў. Сяргей Пятровіч успрыняў пульс, тэмп і настрой калектыва і гэта падштурхнула яго рабіць вывады. Калектыў уздзейнічаў на адасобленую адзінку.

Сяргей Пятровіч усё ішоў у невядомым кірунку. Хутчэй за ўсё, ён павінен быў прыйсці сваім сталым маршрутам у невялікі сквер у цэнтральнай частцы горада. Сяргей Пятровіч пачаў зварочваць увагу на наўкольнае і нават больш—адчуў нейкую прыўзнятасць.

Напрыклад, Сяргею Пятровічу заўсёды падабалася рабочая і студэнцкая моладзь. Вось ідзе грамадка. Адзін нясе футбольны мяч. Гэта, відаць, каманда. Значкі ГПА на крутых грудзях выглядаюць так, як можа выглядаць само здароўе, сама сіла, сама поўнакроўная маладосць. І Сяргей Пятровіч велікадушна дарue чарговы штуршок. Гэта – скромная дань футбольнай камандзе што варочаецца з баявога поля. Пры гэткіх абставінах не усцеражэшся, каб каго не штурхнуць!

Сяргей Пятровіч усё любіў ставіць на сваё месца. І ён тут-жа падумаў, што кожны з гэтых хлопцаў можа быць пілотам, кожнаму з іх можна даверыць машыну. Праніклівы, шукаючы розум, працавітыя навыкі, упартасць, фізычная сіла—гэта патрэбныя даныя. І над усім—адданасць сваёй справе, якая з'яўляецца справай партыі. У гэтым — даныя вялікіх традыцый выхавання ў калектыве. У гэтым—асноўнейшая вартасць нашай моладзі. Бясспрэчна, гэтым хлопцам можна даручыць машыну!

І тут недзе здалёк пачуў Сяргей Пятровіч голас уедлівай тугі:

— А табе ўжо нельга даручыць машыну!

Сяргей Пятровіч прыбавіў крок.

КРЫЛЫ!

Крычалі адмысловыя літары афішы і чалавек у летнім адзенні эфектна вырысоўваўся на фоне гафрыраванага фюзеляжа прыгожай машыны.

Сяргей Пятровіч пастаяў хвіліну ў ваганні перад афішай. І потым заняў месца ў чарзе, што вяла да ваконца касы.

Гэты вечар быў незвычайным. Ён павінен быў выступіць перад фронтам пражытых дзён Сяргея Пятровіча на два крокі ўперад і застацца так стаяць нароўні з нямногімі іншымі, якія заўсёды ёсць у жыцці кожнага чалавека незалежна ад таго, памятае ён іх ці не.

У залітым святлом электрычнасці фойе, дзе штучныя дэкарацыйная расліны множыліся дзесяткамі люстраў у дзівосны сад, перад вачыма Сяргея Пятровіча ўзнікла даўно забытая дэталь і разварушыла далёкія цені дзён. Так узносіцца з дна ручая ўзмытае выпадковым струменем плыні, пажухлае лісцё.

Сяргей Пятровіч убачыў у самым цэнтры чалавечага сціснення, у цэнтры патоку, што ўліваўся ў глядзельную залю—постаць у чорнай скураной тужурцы. Чалавек ростам сваім узвышаўся над усімі іншымі. Яго шырачэзныя плечы, масыўныя, выразна, па професіянальнаму ссутуленыя, павольна плылі над натоўпам. Чалавек не азіраўся і твару яго Сяргей Пятровіч не ўбачыў.

Тут ублытаўся нечакана Сяргей Пятровіч у люстравую і дэкарацыйную камбінацыю. Ён рашуча ступіў наперад, намерваючыся прабіцца цераз натоўп, і сустрэў халоднае шкло люстра. Ён змяніў курс, хацеў абмінуць пальму, і трапіў на другое люстра. Сяргей Пятровіч нарэшце зразумеў, што знаходзіцца ў застаўленым люстрамі куце і вымушаны быў рухацца павольна, як раз у адваротны бок, чым намерваўся ісці раней. І тут ён убачыў, як шырокія плечы на момант затрымаліся ў праходзе, загароджваючы уваход у залу, і нарэшце зніклі за парт'ерамі.

Сяргей Пятровіч пакарыўся неабходнасці. Ён увайшоў у залу і заняў сваё месца адным з апошніх. Лямпачкі, папярэджваючы, мігалі. Сяргей Пятровіч на адно мгненне ўбачыў наперадзе шырокія, магутна ссутуленыя плечы. Гэты чалавек сядзеў так, нібы трымаў у руках штурвал і адначасова ўглядаўся у цыферблаты прыбораў, правяраў усё складанае абсталяванне кабіны пілота. Не магло быць ніякіх сумненняў. Наперадзе Сяргея Пятровіча, сядзеў ён, баявы таварыш, адзін з лепшых пілотаў і большэвікоў, што змагаліся побач з Сяргеям Пятровічам у грамадзянскую вайну.

Загасла святло. Цёмнае нутро залы ўзрэзаў прамень з праекцыйнай будкі. Палатно экрана налілося жыццём. Заля зацікаўлена прыціхла. Але Сяргей Пятровіч не глядзеў на тое жыццё, што трапятала на экране. Зусім іншае ад тых падзей, што развіналіся там, убачыў ён. Убачыў з нязвыклай, неўласцівай успамінам, чоткасцю. Паўсталі і прайшлі перад вачыма яго памяці дні і людзі незабыўных і ўжо далёкіх гадоў.

●

...Гарадок В. 1918 год. Фронт.

У вузкіх, цёмных і пустых вуліцах шалее жорсткі вецер, узнімаючы туманы снега. Ён завальвае горад сыпкімі хмарамі, ён гоніць снежныя смерчы з пустых палёў, ён кідае іх на горад, круціць над прыціхшымі дахамі снежныя слупы, з гулам рассыпае іх у вуліцах. Люты мароз скаваў зямлю. Гарадок стуліўся ў даліне, рэдкія агні, што павольна гаснуць, сведчаць аб тым, як заміраե жыццё пад навалай раз'юшанай стыхіі.

У вялікім доме на гарадскім плящы два вакны асветлены праз усю ноч. У халодным пакоі за сталом сядзіць заспаны тэлеграфіст, захутаны ў вялікае футра. Ён не выпушчае з акрэпшых пальцаў абмарожанай рукі рычажок тэлеграфнага апарата „Юз". Апарат нешта выстуквае на халастым хаду. Дзейнічаюць токі ад другіх перадач. Тэлеграфіст захутваецца ў футра, насоўвае шапку на вочы, але моцна сціскае рычажок. Сон падступае да яго. Ён стойка змагаецца са сном.

І раптам ажывае апарат. Паўзе істужка. Тэлеграфіст адразу адчуваецца. Ён выпроствацца, папраўляе істужку, накіроўвае на ролік.

Начальніку №-скага авіятрада...—выбівае апарат.

— Днявальны!—гулка ў пустым пакоі разлягаецца голас тэлеграфіста.

Апарат стракоча далей.

—Чаго?—не менш гулка адказвае, пачакаўшы, грубы голас з сяней.

— Спіш, чорт! Днявальны-ы!.. Сып па таварыша начальніка! Па калідоры налева.

Грукаюць у сенях важкія крокі і сціхаюць. Стракоча апарат. Праз хвіліну на парозе з'яўляецца маленькая постаць у доўгаполай скуранай тужурцы. Тэлеграфіст устае.

— Тэлеграма, таварыш начальнік.

Начальнік падыходзіць да стала. Ён глядзіць на істужку. Глядзіць спакойна адзін толькі момант і потым хуткім рухам пасоўвае на патыліцу лётны шлём. Твар начальніка жоўты ад бяссонніцы—усхвалёваны.

„Начальніку авіяатрада" —

чытае ён,—

„Па атрыманых звестках праціўнік актыўна прасоўваецца на ўсход. Станцыя М. захоплена. У сувязі з гэтым загадваю, не гледзячы на ўмовы надвор'я, прыбыць у горад П. да 10 гадзін 30 хвілін 25 кастрычніка".

Начальнік глядзіць на распоўзлыя, сырыя літары тэлеграфнай істужкі. Ён ацэньвае становішча.

Там, на ўскраіне горада, на полі, завіруха гуляе над акрытымі брэзентамі машынамі атрада. Мароз 'пранік у кожны атам метала. Гэта яшчэ не галоўнае. Галоўнае ў тым, што гаручага ўсяго пяць кілограм на ўвесь атрад. Да станцыі чыгункі семдзесят пяць кілометраў. Але і гэта не галоўнае. Галоўнае ў тым, што станцыя, куды павінна прыйсці цыстэрна бензіна для атрада, у руках ворага. Адтуль і наступаюць цяпер ланцугі нямецкіх акупацыйных войск, трымаючы кірунак проста на гарадок, дзе на ўскраіне, на полі, стыгнуць прыкутыя да зямлі машыны №-скага авіяатрада. Узляцець нельга. Перавезці машыны няма на чым. Там, у глыбі ночы, у гэты ліхі час, на далёкіх палёх вырашаецца лёс авіяатрада. Стрымаюць разрозненыя, дробныя

атрады чырвоных войск націск акупантаў—будзе адтэрміноўка, можна будзе вышукваць сродкі эвакуацыі атрада. Не стрымаюць... тагды што?

Да горада П. дзвесці пяцьдзесят кілометраў...

— Тэлеграфісты, чэрці...—бурчыць з футра грубы застуджаны голас.—Колькі памылак на пяць слоў уклеілі!

Тэлеграфіст забаўляецца, адганяе сон.

Начальнік хутка выходзіць з пакоя.

Тэлеграфіст зануpаецца ў шубу і ўціскаецца ў кут.

А начальнік у гэты час прабіваецца цераз мяцеліцу. Густы паток ледзянога паветра проста збівае з ног; рогат і гул стаіць над горадам; вецер аж прыўзнімае чалавека ад зямлі. Колкі снег высцёбвае вочы. Начальнік абмацвае на шлёме акуляры і апускае іх. Іней пакрыў шкло. Начальнік брыдзе ў шэрай муці і яму здаецца цяпер, што ён не на зямлі, а ў паветры; машына папала ў шторм і ёй пагражае штопар.

— Стой! Хто ідзе!

Вартавы прапускае начальніка. Той уваходзіць у дом, узнімаецца па ўсходах, вобмацкам адчыняе дзверы. Слаба асветлены вялікі пакой. На падлозе спяць людзі. Над сталом нахілілася постаць дзяжурнага.

У шчыліне ваконнай шыбы тонка і візгуча вые вецер. Нібы хто грае на грэбені.

Начальнік знімае акуляры.

Пілот Руніч, дзяжурны, падыходзіць да начальніка і прыкладвае руку да лётнага шлёма.

— Пяць чалавек на пасту,—рапартуе ён,—камісар, таварыш Бірг з механікамі правярае становішча машын. Астатнія спяць.

— Пабудзіце людзей!

Людзі хутка ўстаюць, спяшаючыся, апранаюць сваё скураное адзенне. Руніч папраўляе агонь у лямпе. На ўсходах грукаюць крокі. Адчыняюцца дзверы і ў воблаках пара з'яўляецца гіганцкая постаць лётчыка Бірга. За ім у пакой працісквающца два механікі.

— Гэты мароз можа нам нарабіць спраў,—гаворыць Бірг.— Што новага, начальнік?

Начальнік моўчкі падыходзіць да стала.

— Трэба грэць матоpы,—гаворыць Бірг, знімаючы з рук вялізную пярчатку.—А чым грэць, і як грэць—невядома. Коўдрамі, ці што іх грэць?

Начальнік, нахіліўшыся над сталом, выматвае з кішэні сваёй тужуркі істужку. Людзі абступаюць стол. У іх насцярожаныя, суровыя твары. Адчуваецца, што ў начальніка дрэнныя навіны. Толькі дзяжурны Руніч невядома чаму крыва ўсміхаецца і пакубвае тонкую палоску маладых, па французку завітых вусікаў. Начальнік гэта заўважае. Мімаходам адзначае пра сябе.

Істужка, нарэшце, выпрастана.

— Загад аб эвакуацыі. Гаручага няма. Станцыя захоплена немцамі. Такім чынам, калі туды і прышла ўжо цыстэрна, для нас ад гэтага ніякай карысці. Немцы развіваюць наступ у нашым кірунку. Наколькі гэты наступ пасьпяховы—цяжка сказаць, але калі ў нас не зьменіцца становішча з гаручым, мы пастаўлены перад пагрозай: альбо здаць машыны ворагу, альбо зьнішчыць іх. Мы павінны эвакуіравацца якімі-б там ні было спосабамі. Мы павінны захаваць машыны для ўзброеных сіл пролетарскай рэволюцыі. Думайце над гэтым, таварышы.

Людзі маўчаць. Начальнік абводзіць поглядам усіх, па чарзе. Бірг паглядае на візгучае вакно і задумана водзіць пальцамі па шчаціне падбародка. Лётчык Туманаў нешта напружана абмяркоўвае прыкусіўшы губу. Пілоты Галубенка, Рустанян, малады і смяшлівы Заяц глядзяць на кволы агеньчык лямпы. Астатнія стаяць у засені. Усе маўчаць.

І тагды разьлягаецца тонкае хіхіканне.

— Чаго вам смешна, Руніч?—пытае начальнік.

— Мне смешна, што людзі могуць часам трапляць у такое дурацкае становішча, таварыш начальнік,—адказвае Руніч.

Бірг паварочваецца ў бок Руніча. Той нібы не заўважае. Ён запальвае сігарэту. Гульліва бліскае камень пярсцёнка.

— Сёньня мы ні ў якім разе не можам эвакуіравацца,—гаворыць Туманаў.

— У горадзе кроплі газы няма, не толькі бянзіна,—дадае Галубенка.

— Калі гэткае становішча будзе працягвацца,—дадае Заяц,— мы прасядзім тут вечнасць. Пры даных умовах мы не авіяцыя, а, выбачайце за выраз, абоз.

— Яшчэ горш за абоз,—хіхікае Руніч. Той дык, ва ўсялякім разе здольны самастойна перасоўвацца па зямлі.

Кароткі, прыглушаны гоман перабягае па ўсёй групе людзей і становіцца зноў ціха. Раз'юшана зуніць вецер у шчыліне шыбы.

— Усё, што вы сказалі, таварышы,—гаворыць начальнік,— мне вядома самому. Сёньня мы маглі-б узьляцець толькі пры тых умовах, калі-б ужо зараз бакі машыны былі напоўнены гаручым. Уся наша надзея ў тым, што немцы яшчэ на працягу двух сутак не даб'юцца да горада. Я хачу атрымаць якую-небудзь канкрэтную прапанову.

— Я маю канкрэтную прапанову,—кажа Бірг.—Я лічу неабходным абгаварыць яе з табой асабіста.

Начальнік укладвае істужку ў кішэнь.

— З гэтага моманта дзяжурным па атраду з'яўляецца таварыш Туманаў,—гаворыць начальнік і бачыць зьняважлівую ўсьмешку на тонкіх губах Руніча. Таму начальнік выпростваецца яшчэ больш, ва ўвесь свой рост. Ён з націскам, раздзельна вымаўляе словы:

— Дзяжурным па атраду з'яўляецца таварыш Туманаў. На час адсутнасці Туманава, абавязкі дзяжурнага выконвае таварыш Заяц. Зараз таварышы Бірг і Туманаў пойдуць са мной.

Трое выходзяць. Яны яшчэ на ўсходах уздзяваюць акуляры і ідуць у шэрай імгле, трымаючыся за рукі. Яны ідуць бязконца доўга. На самай-жа справе, да кватэры начальніка ўсяго толькі некалькі дзесяткаў метраў. Нарэшце наперадзе бліскае агеньчык і тут-жа ўсе трое ўпіраюцца ў сцяну.

Яны ўваходзяць у замарожаны пакой начальніка.

— Твая прапанова, Бірг?

— Грузавік і трое баявых хлопцаў. Нядаўна я быў у майстэрнях. Рабочыя кажуць, у трыццаці пяці кілометрах адгэтуль ёсць невялікі завод. Там цыстэрна нейкага гаручага. Наколькі яно здатна, не ведаю, але гавораць што ў гэтых... бензінках яно гарыць добра. На бензінкі яго і расцягваюць.

— У якім кірунку трэба ехаць на завод?

— У кірунку станцыі.

— Небяспечна, Бірг!

Бірг паціскае плячыма:

— Сядзець, склаўшы рукі, па мойму, яшчэ больш небяспечна.

Хвіліну ўсе маўчаць. За вокнамі вые вецер, густым голасам, працяжна гудуць правады.

— Вазьму гранаты і кулямёт. Яшчэ нічога невядома, таварыш начальнік. Дзікая ноч. Немцы могуць быць яшчэ бліжэй да нас, чым мы мяркуем, і ў той-жа час іх можа не быць на заводзе. Трыццаць пяць кілометраў—гэта не так далёка. Трэба толькі знайсці лапаты. Дамкрат ёсць.

Начальнік думае хвіліну.

— Добра. Таварыш Туманаў. З Біргам паедуць Рустанян, Дубінін і Слядзеўскі. Мы рызыкуем пілотамі, Бірг! Яны камуністы, гэта наша ядро! Не лезь на ражон, Бірг! Можа стацца так, што не будзе ні гаручага ні пілотаў. Звярнуцца старайся да васмі гадзін раніцы. Апошні тэрмін.

Бірг падцягвае рэмень шлёма і ўздзявае пярчаткі.

— Таварыш Туманаў,—працягвае начальнік.—Пазвані ў гарнізонны салдацкі камітэт. Патрэбна ўзмацніць варту каля машын.

Начальнік запінаецца.

— ...на ўсякі выпадак: людзей дапускаць да машын толькі па прапусках дзяжурнага. Камуністаў ставіць на самых адказных месцах. Сувязь са мной—увесь час па тэлефону. Усё. Дык ты зараз едзеш, Бірг?

Туманаў ідзе да дзвярэй. Начальнік сціскае вялізную руку Бірга ў пярчатцы. На парозе Бірг спыняецца.

— Мне не падабаецца Руніч,—гаворыць ён.—Слізкі тып!—Добра што ты яго зняў з дзяжурства. Закончаны белагвардзеец.

— Ён будзе адхілены ад кіраўніцтва машынай,—гаворыць начальнік.

Дзверы зачыняюцца.

Начальнік некалькі часу думае. Потым выходзіць з пакоя, ідзе цёмным карыдорам, адчыняе дзвер. На стале пастуквае тэлеграфны апарат. У куце ўсхрапвае футра. Перамог тэлеграфіста сон! Але чырвоная, апечаная марозам рука ляжыць на рычажку апарата. Начальнік тармошыць футра. Тэлеграфіст прачынаецца. Больш не будзе спаць тэлеграфіст.

— Перадавайце.

Начальнік дыктуе. Выстуквае апарат.

На многія вёрсты, праз ноч, дзе гуляе сівая завіруха, працягнуліся і гудуць над мёртвымі палямі, над абмарожаным шчаціннем пералескаў, правады. У горадзе, у адным з пакояў ясна асветленага дома, пачынае стукаць апарат. Тэлеграфіст, там, далёка у горадзе, чытае:

„Гаручага пяць кілограм. У горадзе запасаў гаручага няма. Прыняты меры да яго вышукання. Чакаю далейшых распараджэнняў. Начатрада Аперацы".

●

Бурная ноч лютуе над зямлёй.

Над многімі дзесяткамі вёрст галосяць правады...

●

З фото, перакрэсленага сінім алоўкам, глядзяць на начальніка колкія вочы і тонкія губы крывяцца ў зняважлівай і здзеклівай грымасе. Начальнік глядзіць у гэты наглы твар. І Руніч вытрымлівае погляд начальніка. Нават (здаецца так начальніку), прыўзнімаюцца губы ў кутах і бліскаюць з пад іх залатыя каронкі зубоў у наглейшай, подлай усмешцы хітрага і труслівага ворага.

— Сволач!—шэпча начальнік.—Гадзіна!

І ён яшчэ раз паўтарае гэтае слова:

— Га-дзі-на!!!

У вобразе, які выклікае гэтае слова,—уся нікчэмнасць здрады, уся нізасць удара нажа з-за вугла. Гэтае слова выступае як-бы характарыстыкай да наглай морды на фото.

Начальнік успамінае, што перад ім стаіць дзяжурны па атраду Заяц, начальнік кладзе фото-картку на стол, узнімае налітыя вялікім цяжарам бяссонніцы вочы. Заяц выкладвае з маленькай палявой сумкі пачку паперак.

— От! Дакументы, што датычацца Руніча, як чырвонага пілота.

Пачка пакамячаных паперак на момант затрымліваецца ў паветры, на шляху да начальніка. І з іх мякаці, як бы ўзрэзваючы яе сваімі вострымі кутамі, вылузваецца тонкая, асляпляюча-белая паперка. На ён бачыць начальнік герб расійскай імперыі. Пальцы дзяжурнага хутка разгортваюць паперку. Гэта вексельны бланк. І па белым полі гербавай паперы—размашысты, дробны почарк:

„Мною, паручнікам Руніцам,—чытае начальнік,—узяты некаторыя часткі з матора машыны „Моран-Парасоль". Зроблена гэта зусім свядома, у поўным розуме і цвёрдай памяці.

Мой „Моран“ не павінен служыць большэвікам. У даным выпадку, гэты вексель не даўгавая распіска, а пацверджанне таго, што памянёныя часткі знаходзяцца асабіста ў мяне, у адному мне вядомым месцы, і здаць іх назад я ні ў якім разе не намераны. У чым і распісваюся“.

Узорчатыя віткі подпіса чарвячкамі варушацца на паперы.

— Вы аглядзелі машыну?

Заяц нечакана ўсміхаецца белазубай, узрадванай усмешкай.

— Таварыш начальнік! Тут Руніч прамахнуўся! Ён быў вельмі ўпэўнены ў тым што ўдасца вывесці „Моран“ са строя, і напісаў гэты вексель загадзя. Яму ўсё роўна прыдзецца па ім плаціць!

Заяц падсоўвае паперкі да начальніка.

— Машына агледжана, таварыш начальнік. Я сам яе праверыў. Няма ніякай псуты. Руніч тры разы спробаваў прабрацца да яе і ўсе тры разы яго не дапускалі вартавыя. „Моран“ ратавала ваша распараджэнне аб допуску да машын толькі па пропусках. Руніч-жа ў гэтым убачыў асабістую небяспеку. Ён збег пасля таго, як аказаліся безрэзультатнымі спробы дабрацца да машыны.

З тэй-жа пачкі затлушчаных паперак выслізгваецца другі белы кавалак. Гэта звычайная паперка. На ёй сінія, вадзяністыя знакі лінеек.

„Бывайце, хамы!—у голас чытае начальнік.—На жаль, не ўдалося мне паднесці вам пару падарункаў. Спадзяюся атрымаць маральную ўзнагароду ад бамбёжкі вашага могільніка. Гэтага я даб‘юся, даю слова афіцэра. Руніч“.

Заяц хавае вочы ад утомленага погляда начальніка. Ён сціскае кулакі.

— Вораг! От-бы з ім зрэзацца калі давялося ў паветры!

— Вораг!—паўтарае начальнік.—Гадзіна! Позна мы заўважылі гадзіну!

— Затрымаць яго ўжо нельга, таварыш начальнік. За горадам, у полі, завіруха замяла сляды. Ён знік у невядомым кірунку.

Начальнік маўчыць. За сцяной гудуць правады і здаецца, што прыслухоўваецца да іх тужлівага гуду начальнік.

— Зараз дзве гадзіны ночы,—кажа Заяц.—Роўна суткі, як няма Бірга.

— Роўна суткі,—згаджаецца начальнік.—Правільна. Роўна суткі, таварыш Заяц.

Цяпер маўчаць абодвы. Мяцеліца абсыпае снежнай жарствой абмёрзлыя, лёдам аблітыя вокны. Вецер вые, праносячыся вуліцай. Другія суткі бушуе непагадзь з часу ад‘езда групы Бірга. Начальнік не спіць ужо трэція суткі. Прыпухлыя павекі абязволена апускаюцца, туманам дрымоты засланяючы зрок.

Заяц глядзіць на начальніка ў цярплівым чаканні. І, калі начальнік паднімае вочы,—сустракае цёплы, прыязны, спагадлівы погляд дзяжурнага.

— Табе трэба крыху паспаць, таварыш начальнік.

— Вораг...—гаворыць начальнік.—Ворагі навокал, Заяц!.. Ворагі пролетарскай рэволюцыі... Пятля!.. Брудная вяроўка ў наёмных лапах... Пятля на горле маладой краіны пролетарскай дыктатуры. Мы не дамо сціснуцца гэтай пятлі! Мы не дамо аблытаць вяроўкамі крыллі нашых машын... Заяц! Мы... Што ты гаворыш, Заяц? Спаць? У такую хвіліну? У такі час?...

Начальнік зноў сплюшчвае вочы. І праз момант адчыняе іх. Яны гараць, гэтыя вочы на зняможаным твары.

— Я табе не сказаў галоўнага. Стрыманы наступ немцаў. Яны паралізованы з флангаў, ім цяжка разгарнуцца. Мы, здаецца, выйграваем два-тры дні. Калі досвіткам не з'явіцца Бірг,—мы пашлем разведку па яго маршруту. Мы павінны грудзямі прабівацца праз гэтую бязвыхаднасць.

Начальнік устае.

— Ахову пляцоўкі ўзмацніць. Тры чалавекі на машыну. Гарнізонны салдацкі камітэт высылае раніцой атрад для ўмацавання ацаплення. Заўтра ў горадзе пачнецца эвакуацыя ўстаноў. Падрыхтаваць да эвакуацыі ў тыл нашу базу і выступіць ёй а шостай гадзіне раніцы. У сувязі з дэзертырствам Руніча будуць бясспрэчна паветраныя разведкі над нашым лагерам, і, таксама, бамбёжка. Не сумняваюся, акрамя таго, што немцы прымуць больш рашучыя аперацыі супроць горада. Авіяатрад—ласы кавалак.

Начальнік апіраецца рукой на стол і выпростваецца. Ён як-бы хоча скінуць з плеч цяжкі груз бяссонніцы.

— Правесці самую дбайную маскіроўку, выставіць кулямёты, весці пастаянны паветраны нагляд. Ні ў якім разе не страляць да тэй пары, пакуль не стане ясна, што нас заўважылі з паветра і ўстанавілі месцазнаходжанне пляцоўкі. Нікому нікуды не адлучацца і ні з кім ні ў якія размовы не ўступаць. Раніцой, так, прыблізна, а сёмай гадзіне, ты зойдзеш зноў да мяне.

Начальнік падыходзіць да вакна і хвіліну глядзіць на срэбны наплыў лёду на падваконніку. Ён як-бы заварожаны гэтым бляскам і адварочваецца толькі тагды, калі Заяц у нецярпенні пераступае з нагі на нагу.

— Ідзі, таварыш Заяц. Дзейнічай. Па мойму, усё-ткі мы знойдзем выхад.

Начальнік застаецца адзін.

Ціха ў халодным пакоі, у наскрозь астуджаным, вялізным гэтым доме. За вокнамі, патрасаючы ноч, лютуе завіруха. Начальнік прыслухоўваецца, няма ведама чаму, насцярожана і пільна. У доме ціха. І поўна дзікіх галасоў за яго сценамі.

Тагды начальнік вымае з кішэні невялікі, тонкі нож у абітай аксамітам похве. Бліскучая палоска сталі ўразаецца ў лёдавы наплыў на падваконніку. Адскаквае хрусткі кавалачак лёду. Яшчэ ўдар. Яшчэ кавалачак сіняватага крышталя. Начальнік укладвае

нож у кішэню. Ён бярэ абодвы кавалкі лёду і прыціскае іх да прыпухлых, успаленых павек.

Так вынаходзіць начальнік сродак барацьбы з бяссонніцай. Зімная, калючая ігла холаду ўпіваецца ў павекі, павольна пранікае скрозь чарапную каробку. Яна пранікае да самых мазгоў, гэтая калючая ігла холаду, яна ўпіваецца ў мазгі, выганяючы з іх клетак млявую расслабленнасць, устанаўлючы ў іх холодную яснасць. Ужо боль адчуваюць мазгі, кратаецца вастрыё іглы там, але начальнік не аднімае ад воч крышталікаў лёду. Ён прыціскае іх да павек далонямі і два струменчыкі талай вады сплываюць па яго твары і разбіваюцца кроплямі на чорнай скуры тужуркі.

Сон выгнаны. Ёсць яснасць. І яснасць гэтая, ва ўсёй сваёй страшнай аголенасці, паўстае перад ім.

...Грузавік увяз у глыбокіх снягах, і не прыедзе больш Бірг разам з трымя лепшымі пілотамі атрада. Тут людзі мерзнуць каля няжывых машын, не суджана больш самалётам узляцець у паветра і не дасць іх начальнік ворагу. Сваімі рукамі зруйнуюць чырвоныя лётчыкі крохкія крыллі сваіх машын! Шырокім поўкругам абыходзячы горад здалёк, на дзесяткі вёрст навокал ідуць войскі акупацыі, а насустрач ім прабіраецца здраднік, белагвардзеец Руніч. Самае страшнае—няма групы Бірга, няма гаручага і нельга яго набыць... Сціскаецца мёртвая пятля навокал горада, сціскае жменьку людзей і чараду крылатых машын...

Шэры твар начальніка акрываецца мерцвеннай бледнасцю. Ён адчувае, як слабне сіла яго духа, як тупы адчай, нязнаны дагэтуль, варушыцца ўнутры, азнобам страха і разгубленасці напаўняючы істоту. Ці да твару комуністу і камандзіру, разгубленасць і адчай?

Начальнік садзіцца за стол. Ён сціскае рукамі стомлены лоб. Ён думае. Ён адшуквае спосабы ратунку з таго хаоса думак і адчуванняў, што пануе ў стомленых мазгах. Ён нічога не знаходзіць. За тое, ачнуўшыся, ён знаходзіць перад сабой паперку. Яе прынёс доўгавязы тэлеграфіст, і яго не заўважыў начальнік. Значыць, ён не думаў, а спаў?

Начальнік пасоўвае паперку да сябе.

„Зводка штаба паведаміла: праціўнік значнымі групамі, адрываючыся ад сваіх флангаў, рухаецца ў кірунку горада.“

Начальнік адкідае ад сябе паперку.

Ноч! Дзікая ноч!

Але ці да твару комуністу і камандзіру роспач і разгубленасць? Ці да твару?

І начальнік зноў нахіляецца над сталом. Ён хоча знайсці спосаб. Ён правярае ў думках правільнасць сваіх загадаў. Перамагаючы нечалавечую ўтому—не жадае выходзіць з паста начатрада Аперан.

За сцяной, уціхаючы, падвывае вецер.

За вокнамі яшчэ ноч.

— Дзень прыходзіць нечакана. Нясмелыя адценні далёкіх праменняў сонца кладуцца на мёрзлыя шыбы. Прыход дня начальнік прыкмячае толькі тагды, як белая муць досвіткаў уваходзіць у пакой і залівае кволы агеньчык лямпачкі, зводзячы на нішто яго падслепаваты бляск. Прыходзіць дзень.

І ў гэты-ж момант прыходзіць той, каго двое сутак напружана чакаў начальнік і ўвесь атрад. Адчыняюцца дзверы. Цэлае воблака пары ўрываецца ў пакой. Ледзь умяшчаючыся ў раме дзвярэй, стаіць вялізны чалавек. Гэта стаіць Бірг.

Начальнік хутка ідзе яму насустрач.

— Нічога не прывезлі,—кажа Бірг яшчэ не зачыняючы дзвярэй.—Угробілі машыну, згубілі кулямёт. Пехам прыцягнуліся.

Начальнік сціскае яго за локаць.

— Усе жывы, Бірг?

— Усе. Як адзін чалавек.

Бірг адхіляе начальніка і зачыняе дзверы. Потым ідзе да стала, і гасіць лямпачку. Белы туман досвіткаў упаўзае ў пакой. Пасля гэтага Бірг апускаецца ў крэсла. Начальнік бачыць: у Бірга абмарожаны і азызлы твар.

— Дрэнныя справы, начальнік.

— Дрэнныя...

— Ты садзіся. Не так непрыемна будзе слухаць.

І Бірг чакае, покуль сядзе начальнік на трохногае крэсла насупроць. Пасля гэтага ён скручвае цыгарку. Несняшаючыся, запальвае запалку.

Сіні дымок плыве над сталом.

— На заводзе, начальнік, не было ніводнай кроплі бензіна. Цыстэрны, і тэй нават не было. Чорт яе ведае, куды яна падзелася. Словам, мы праехалі на станцыю.

— У распалажэнне ворага?

— У распалажэнне ворага. У тую-ж самую ноч. Прасёлкамі. Тапіліся ў снягу, але вылезлі да самай станцыі. Абследвалі яе. Здаецца, там не толькі немцаў не было, сабакі ніводнай блізка не знаходзілася. І мы знайшлі ў тупіку нашу цыстэрну. Вёдры мы дагадаліся адгэтуль узяць... Ты сабе ўяўляеш, якая распачалася работа? якой мы рыссю хадзілі з гэтымі самымі вёдрамі?... Ад цыстэрны да грузавіка было не менш, як тры чвэрці кілометра, бліжэй нельга было пад‘ехаць... Ты сабе ўяўляеш, як мы спяшаліся, як мы нерваваліся?... І калі Дубінін спаткнуўся каля самага грузавіка і выліў першае вядро бензіна, я думаў хлопцы знішчаць яго на месцы. У нас было толькі тры вядры.

— Вас накрылі на станцыі?

— Мы нацадзілі ў бочку пятнаццаць вядзер бензіна... На большае не адважыліся. І ехаць прасёлкамі, старым следам, таксама не адважыліся. Мы дзёрнулі па шасе...

— І тут папаліся?

Бірг нахіляе галаву.

— На конны раз'езд. Здаравенныя баварцы я табе скажу, коні ў іх, што паравозы. У нас заела стужку ў кулямёце, акрамя таго, падбілі нам матор і абедзве пярэднія шыны. Мы з'ехалі ў канаву замест таго, каб прабіцца. І запусцілі па полі на сваіх на двох. Яны сунуліся ззаду, але снег для коняй занадта глыбокі, даганяць-жа нас пехам—было бяссэнсна. Мы часалі на зайздрасць усякаму зайцу. Ну, яны крыху пастралялі нам у плечы. Мы адстрэльваліся. На тым і скончылася. Словам, праваліілі мы заданне, таварыш начальнік.

— І як вы дабіраліся?

— Да горада было сорак кіламетраў. Мы кружылі па лясах, ішлі прасёлкамі, нарэшце ўзбіліся на свой атрад. Яны нас хутка вывялі на шасе, пад горад. У атрадзе гэтым—салідныя хлопцы. Матросы і петраградцы-рабочыя. Я думаю, што толькі гэтаму атраду мы абавязаны. Даўно былі-б немцы ў горадзе. Хаця ў іх, відаць, сілы тут небагатыя...

— Памыляешся. Перад намі цэлая дывізія. Гэта яны таму замарудзілі, што ім падціскаюць флангі. І ўсё-ткі, яны ўжо выпраўляюцца. Правае крыло перакідвае групы конніцы і пяхоту. Яны абыходзяць горад з усхода. Следам перамяшчаецца ўвесь правы фланг дывізіі. Калі ім не перарэжуць дарогу, мы заўтра будзем у мяшку разам з тым атрадам, што цяпер абараняе нас у кірунку станцыі. Не забудзься, што з тылу ў нас, толькі наша ўласная база, якую мы накіравалі сёння ў П. У немцаў, акрамя таго, ёсць аэрапланы.

— Цяпер, як знайшлі грузавік,—панура кажа Бірг,—яны будуць паварочвацца больш крута. На баку гэтай смуроднай пасудзіны напісана „№-скі авіяатрад". На які чорт каму ў галаву прышло гэта напісаць? Зусім лёгка здагадацца, што ў горадзе авіяцыя, і калі ездзілі на станцыю, у тыл ворагу з-за бочкі бензіна, сама логіка падказвае, што авіяцыя сядзіць без гаручага. Не! Гэтага я сабе дараваць не магу!

— Можаш не турбавацца,—крыва ўсміхаецца начальнік.—Да немцаў дэзертыраваў Руніч.

І толькі цяпер разражаецца ўсё нервовае напружанне Бірга. Яго агромны кулак з абмарожанымі, апухлымі пальцамі, са страшнай сілай абрушваецца на стол. З лямпы падае шкло.

Начальнік бачыць у сініх вачах Бірга пагрозныя маланкі.

І ў гэты момант у пакой прасочваецца аддалёны гул матора.

Начальнік хапае са стала бінокль і выбягае за дзверы.

Бірг, яшчэ амаль непрытомны ад гнева, ідзе за ім.

. . . .

На двары ўжо зусім светла. Вецер парывісты і вільготны. Адліга. Слаістыя, шэрыя хмары заслалі неба і навіслі там напластаваныя адна на адну нерухомымі снежнымі гурбамі. Чорная кропка на фоне гэтых хмар вырастае з кожным момант-

там. Начальнік глядзіць у бінокль, бачыць, як падкідвае самалёт сустрэчны паток паветра і заўважае на плоскасцях машыны—крыжы.

— „Таубе"! Трывогу, Бірг!

Маузер Бірга гулка ўдарае тры разы.

Зараз-жа, воддаль на пляцоўцы, разлягаюцца тры стрэлы.

— Хутчэй! На пляцоўку!

Дзве жанчыны, што неслі ваду, ставяць вёдры ў снег і задзіраюць галовы ўгору. На двары чысценькай сядзібы стаіць мужчына ў чорным чыноўніцкім паліто і глядзіць у тэатральны бінокль. Усё гэта на хаду заўважае начальнік.

— Хутчэй! хутчэй!—спяшаецца Бірг.—Хаця-б з кулямётамі не замарудзілі...

Пагражаюча нарастае гул матора. Машына строма падае. Ужо простым вокам можна бачыць чорныя крыжы на белых плоскасцях. Начальнік разумее, што маскіроўка была непатрэбнай. Пілот добра ведае месцазнаходжанне пляцоўкі, ён вядзе машыну проста на яе. Над самай пляцоўкай „Таубе" выраўноўваецца і ўзлятае ўгору. Ад яго адрываецца нешта і ляціць уніз.

— Вымпел,—гаворыць Бірг.—Пакет!

Ён праводзіць машыну вачыма. Яна хутка, набіраючы вышыню, аддаляецца.

Услед ёй глуха бубніць кулямёт.

— Спазніліся. Псуюць толькі патроны.

Яны заварочваюць за вугал двухпавярховага разбуранага дома. Тут, пад сцяной, на высокім стаяку стаіць кулямёт. З боку яго звісае выбітая істужка. Навокал, па снягу—поўна выстраленых гільз.

— Чаму вы гэта ў хвост смаліце?—пытаецца Бірг.—Спазніліся, няма чаго і страляць. Што за карысць?

Кулямётчыкі абодвы маўчаць. Адзін з іх спрабуе выцягнуць з прыёмніка скамечаны канец істужкі. У гэты момант з'яўляецца Заяц.

— Пакет!

Начальнік бярэ яго і адыходзіць з Біргам.

Бірг панура глядзіць, як ускрывае начальнік нажом парусіну, у якую зашыты пакет. Нарэшце вылузваецца канверт з белага цырата. З яго выцягвае начальнік паперку.

— Зараз пачытаем. Глядзі, пісьменна напісалі.

— Гляджу, гляджу,—адказвае Бірг.—Прахвоста Руніча работы першыя вынікі!

Немагчымая нагласць! Садзіцца як на свой аэрадром. Ну, чытай!

Старэнны, канцэлярскі почарк:

„Камандванню N-скага авіяцыйнага атрада.

Панове афіцэры!

Мне вядома, у якім становішчы знаходзіцца Ваш атрад. Горад будзе заняты войскамі імператара ў бліжэйшы час.

Прапаную здаць машыны ў поўным парадку і запэўніваю вас, што камандванне будзе здольна ацаніць гэтую Вашу паслугу, як вышэйшага парадка афіцэрскі ўчынак. Папярэджваю Вас ад знішчэння машын. Гэтае готэнтоцтва, спадзяюся,—неўласцівая культурнаму чалавеку рэч. І адначасова павінен давесці да Вашага ведама: такія ўчынкі не сустракаюць літасці з боку вайскова-палявога суда імператарскай арміі".

— Хто падпісаў?—пытае Бірг пасля таго, як начальнік, кончыўшы чытаць, складвае паперку на чатыры, потым на восем частак, акуратна загладжваючы яе куты.

— Нейкі вышэйшы чын падпісаў. Неразборчывы подпіс на нямецкай мове. От, што азначае папасці ў падобнае становішча і пры гэтым яшчэ дрэнна страляць. Таварыш Заяц!

— Я!

Дзяжурны, што стаяў воддаль—падыходзіць.

— Да кулямётаў пастаў больш паваротлівых людзей. Нельга цярпець такой работы.

— Таварыш начальнік, не быў яшчэ замацованы кулямёт. Стралялі без упора.

— Тагды няма чаго страляць. Прыляцяць у наступны раз— мы павінны даць добрую сустрэчу! Пойдзем, таварыш Бірг!

І вось, яны зноў удвох з Біргам ідуць, узнімаючыся на ўзгорак па вузкай вуліцы. Абодвы панура маўчаць. Бірг паёжваецца ад холаду і кідае час ад часу кароткія погляды па баках, туды, дзе з-за светлых шыб размалёваных мяшчанскіх домікаў выглядаюць зацікаўленыя твары.

Выходзячы на пляц, Бірг спыняецца.

— Ведаеш што, начальнік,—гаворыць ён ціха:—пры гэткіх абставінах нам нічога не застаецца больш як везці машыны на конях.

— Гэта яшчэ горш. Нас возме ў палон першы, які пападзецца, раз'езд праціўніка. У такім выпадку—мы бяспомачны абоз. І акрамя таго, памятай: да П.—дзвесці пяцьдзесят кілометраў!

Бірг сціскае кулакі. Усё яго вялізнае цела падцягваецца. Так ён крочыць побач з начальнікам, гэты вялікі, дагэтуль заўсёды спакойны чалавек. Ён робіць намаганні над сабой для таго, каб стрымаць выбух унутраных сіл, захаваць роўнавагу, быць здольным для далейшай цярплівай барацьбы.

— Увечары мы зробім сход,—кажа ён нарэшце.—Мы правядзем работу сярод лётнага склада, выявім слабых, падтрымаем іх. Нагласць ворага, якая выразілася ў гэтым дакуманце, павінна выклікаць узмацненне духа, узняць маральнае становішча атрада. Дрэнна толькі тое, што я вось ледзь стрымліваю сябе. Ты разумееш, Аперан, што гэтае становішча ёсць самая сапраўдная пятля. Дрэнна, калі пачынаюць падгульваць нервы.

— Гэтае параўнанне мне самому прыходзіла ў галаву—кажа начальнік.—Але кожная пятля мае ўласцівасць раздавацца. Мы .будзем вышукваць сродкі.

— Мы павінны ратаваць машыны, Аперан.

— Правільна. Мы павінны знайсці выхад.

Яны ўсходзяць на ганак штаба.

●

— На многія дзесяткі вёрст, над аснежанымі палямі, працягнуліся і гудуць тэлеграфныя правады.

— Пры апараце камандуючы паўночнай групай...

— Пры апараце начальнік N-скага авіяатрада.

— Абрысуйце становішча атрада.

— Усе машыны ў парадку, але гаручага няма... Асабовы склад, за выключэннем дэзертыраваўшага пілота Руніча—у наяўнасці. Трымаем сувязь з Петраградскім батальёнам, што знаходзіцца ў пятнаццаці кілометрах на захад. У горадзе эвакуіраваны грамадскія ўстановы. Пяхотная часць, з якой складаўся гарнізон, далучылася да батальёна па распараджэнню штаба. База атрада эвакуіравана ў тыл.

— Вы канчаткова ўпэўнены, што ніякіх рэсурсаў гаручага няма?

— У горадзе і ваколіцы, не занятай акупантамі, ніякіх рэсурсаў гаручага няма.

— Камандванне вам паведамляе: абходны рух праціўніка з правага фланга стрыманы. Падмацованы петраградскі батальён, які знаходзіцца на заходнім кірунку. Дзякуючы небяспечнасці ўчастка, камандванне не бачыць магчымасці ўтрымліваць яго больш за трое сутак. Загадваю на працягу двух сутак знайсці сродкі эвакуацыі і прыбыць усяму атраду ў горад П.

— Начальнік пытае ў тэлеграфіста:

— Як сказана? За двое сутак?

Тэлеграфіст хутка праглядае істужку.

— Так. Загадана: на працягу двух сутак.

— Перадайце: будуць прыняты ўсе меры.

— Стракоча апарат. Спрытныя пальцы тэлеграфіста ўжо папраўляюць істужку, якая нясе адказ.

— Што адказваюць?

— Адказваюць: усяго добрага.

— Адкажыце: усяго добрага.

Строкат апарата змаўкае.

Размова скончана.

Над аснежанымі палямі на многія дзесяткі вёрст працягнуліся і гудуць тэлеграфныя правады.

— Начальнік спіць. Ён зняможана схіліў галаву над сталом і спіць. Але ён бачыць, як уваходзіць Бірг у пакой, бачыць, што ўсміхаецца суровы Біргаў твар. Як гэта можа быць? Сон, не інакш! І начальнік робіць намаганні, каб праснуцца. Ён хоча скінуць з плеч утому, хоча развеяць агідны яе туман з павек, хоча пазбавіцца яе гіпноза. Начальнік робіць намаганні і прачынаецца.

Ён прачынаецца, ён перамагае нарэшце палон сну. І ён бачыць—стаіць Бірг проста супроць яго. І... усміхаецца. І начальніку здаецца зноў, што ён спіць. Спіць на пасту, спіць тагды, калі няможна спаць. І ён зноў робіць намаганні...

Але Бірг, жывы, сапраўды, высокі, вялізны Бірг са смехам кажа:

— Ну, чаго ты вырачыў вочы, старычок? Ну, чаго ты перапалохаўся?

І ад гэтых недарэчных, як здаецца начальніку, сказаных не да месца слоў—гнеў нараджаецца ў грудзях. Начальнік устае, выпростваецца ва ўвесь свой маленькі рост.

— Ты не можаш знайсці лепшага часу для жартаў, Эрнст?!

Але Бірг замест адказу адварачваецца да дзвярэй.

— Заходзьце сюды, хлопцы!

У калідоры грукаюць крокі. У пакой адзін за адным уваходзяць людзі. Начальнік бачыць іх усіх да аднога. Ён разумее што гэта не сон, і безразважны гнеў гасне ў ім гэтак-жа раптоўна, як і ўзнік. Ён садзіцца за стол і аглядае прышоўшых.

Усе яны—рабочыя. Двух з іх начальнік ведае. Вось гэты высокі і гэты нізенькі, шыракаплечы, гэта комуністы, члены невялікай арганізацыі ў дзесятак таварышоў. Яны вылучаны для сувязі з атрадам і бывалі тут дагэтуль не раз. Ім холадна: абодвы яны ў сініх абшмальцованых ватоўках з кароткімі, абдзёртымі рукавамі, яны хаваюць рукі ў гэтыя кароткія рукавы, яны пераступаюць з нагі на нагу, і паскрыпваюць іх старыя, ашчэраныя падэшвамі аўстрыйскага ўзору бутсы і карпацкія шэрыя папахі наязджаюць ім на вочы. Гэта Бегельман—высокі і Арндт—нізенькі. Ім холадна, хлопцам. Гэтак-жа холадна, як і начальніку...

Астатніх двух начальнік не ведае. Гэта рабочыя, таксама. І ім таксама холадна ў худзенькай адзежыне. Усе пераступаюць з нагі на нагу і глядзяць на начальніка. Начальнік-жа глядзіць на іх, і калі нарэшце ён пераводзіць погляд на Бірга, то бачыць, што Бірг усё яшчэ смяецца. Начальнік абураецца зноў, але не паспявае сказаць і слова, як велізарныя клешні Бірга хапаюць яго за плечы і ўсё маленькае цела начальніка ўздрыгаецца. Бірг яго трасе за плечы. Гэты Бірг такі ўжо мае характар. Ён заўсёды лёгка пераходзіць ад стану панурага спакою да стану вялікай узбуджанасці. Гэтага начальнік не адабрывае, хаця вельмі паважае камісара Бірга.

— Ды прачніся ты нарэшце, таварыш начальнік!

І начальнік прачынаецца канчаткова. Усе ў пакоі стрымана смяюцца.

— Чатыры ночы не спаў, чалавек,—тлумачыць Бірг.—Можна ачумець!

— А ты спаў?—пытае начальнік,—ты спаў хіба?

— Не важна. Ты паслухай, што скажуць хлопцы! Ты паслухай, што яны надумалі! Гэта, Аперан, сур'ёзна, шыкарная рэч!

І зноў, зноў са здзіўленнем бачыць начальнік усмешку Бірга.

У гэты момант выступае наперад даўжэразны Бегельман.

— Няма часу,—гаворыць ён.—Досць! Прачнуліся ўсе. Цяпер можна пагутарыць.

І ён садзіцца на крываногае крэсла супроць начальніка. Кульгавае крэсла рыпіць, як прамёрзлыя бутсы самога Бегельмана.

— Мы з Арндтам былі ў свой час у лапах карнай экспедыцыі Мелер-Закомельскага,—кажа Бегельман.—І нас з Арндтам павялі ў адзін прыемны вечар на полі размяняць на дробную валюту. Так, Людвіг?

— Правільна.

— І вось, нас вядуць. І мы адзін аднаму кажам... Як мы сказалі, Людвіг?

— Мы сказалі, што не варта рэволюцыянеру гінуць, не паспрабваўшы сродкаў ратунку.

— Правільна! І мы паспрабвалі. І дзякуючы гэтаму, мы маем магчымасць ускінуць вас пад хмары, чэрці вы ў скуру зашытыя! Хэ-хэ-хэ!

Бегельман смяецца. Начальнік бачыць: у гэтага чалавека надзвычайна добры, надзвычайна прыязны твар і лагодная ўсмешка. Але тут-жа бачыць начальнік, што погляд воч ацэньваюча цвёрды, ён ацвярожвае лагоднасць твару, вялікая і дужая воля праглядае ў вачах. І начальнік бачыць, што злятае ўсмешка, што яе няма. Ен бачыць суровы, пажылы твар.

— Нас арганізацыя вылучыла для сувязі з вамі, начальнік. Жартаў даволі. На жарты мы калі-небудзь выберам час. Нам даручана дапамагчы вам узляцець у паветра. А мы не маглі прыдумаць сродкаў для гэтага! Мы пачалі з таго, што абшукалі аптэкарскі склад. Знайшлі толькі бутэльку бензіну. Акрамя пастаўкі харчавання атраду, мы не змаглі нічога зрабіць. І толькі цяпер мы знайшлі сродкі, знайшлі выхад. Слухай, начальнік!

Бегельман нахіляецца бліжэй да начальніка.

— Спірт! Дзевяноста градусаў, дзевяноста пяць градусаў, ліха яго матары! От што нам патрэбна! Гнаць спірт самагоннымі апаратамі, рэквізаваць у кулакоў і купцоў муку, квасіць яе, сто чартоў у зубы, гнаць спірт вёдрамі, наліваць бакі і...

Бегельман робіць выразны гэст, спіраль у гору.

— Во!!

І тагды начальніку зноў прыходзіць у голаву недарэчная думка:

— Я сплю!

І ён робіць рух, ён робіць над сабой тую самую аперацыю, пра якую не раз чытаў у кніжках авантурных раманістаў. Ён шчыпле сябе за руку. Аказваецца, ён не спіць. Аказваецца—гэта ява. І тагды, вялікая радасць, велізарнейшае аблягчэнне зыходзіць на яго змучаную істоту, што напружаннем нерваў несла на сабе гэтыя дні цяжар вялікай адказнасці за людзей і баявыя машыны рэволюцыі. Начальнік робіць самому сабе незразумелы рух. Ён сціскае галаву абеируч. Патрэбна ўтрымаць нервы.

І ў гэты час бярэ слова Арндт.

— У нас, у майстэрнях, ёсць катлы. Іх патрэбна толькі прывесці ў парадак, даць ім належную форму і прыгнаць да іх накрыўкі. Ёсць арматурныя трубкі, дасканалая медзь. Ёсць усё для апаратаў. Мы зараз ад'язджаем за мукой. Я за чатыры гадзіны дастаўлю з хлопцамі два вазы найлепшай мукі. Не будзь я Людвіг Арндт, мы вас ускінем у паветра!

Глухі голас начальніка:

— Патрэбен вельмі добры спірт, хлопцы. Трэба абдумана паставіць справу!

Спосаб Бегельмана і Арнда—адзіны выхад. Начальніку страшна падумаць аб зрыве гэтай справы.

І вось яна, пагроза. Яна тут.

— Я не ведаю, хто дасць добры спірт,—кажа адзін з рабочых.— Я магу зрабіць кацёл, трубкі, пабудаваць апарат, як належыць. Гэта кожны з нашых слесароў і кацельшчыкаў патрапіць. Але мы можам рабіць, калі ёсць чарцяжы. Я ніколі ў вочы не бачыў гэтага праклятага катла. Каб хто паказаў, як ён выглядае,—я-б зрабіў яго. Але хто заквасіць брагу і выганіць спірт—не ведаю. Як тут быць?

— Ох, т-ты...—закусвае губы Арндт.

Бірг глядзіць на начальніка. Начальнік на Бірга.

Цяжкая ціш.

— От аб чым не падумалі,—заканчвае рабочы.—Аб самым галоўным не падумалі.—

І тагды, ужо цвёрды голас начальніка:

— Адступаць нельга, хлопцы. Думайце!

Ён устае і аглядае ўсіх па чарзе.

Але ў гэты момант устае і Бегельман.

— Думаць тут асабліва няма чаго,—кажа ён.—Я ўспомніў. Міцька Дзюбніглаз, з Крапіўнай слабодкі. Прафесар гэтай справы. Ён дасць такі спірт, як ніхто ў свеце. Кропка. Даволі гэтых гутарак. Арндт, забірай хлопцаў, бярыце коняй з пастаялага двара і жарце за мукой. Каб а другой гадзіне ночы былі тут! Толькі далёка не ад'язджаць! Вы, слесары, ідзіце ў камітэт, там вам дадуць людзей, распальвайце качагарку. Апалу няма? А парканы на што? Мала дроў, сто чартоў у зубы? Увесь горад дзеравяны! А я зараз прыганю сюды Міцьку. Пойдзем з табой, камісар! Ну, пашлі!

І Бегельман крута заварачваецца на месцы. Усе ідуць да дзвярэй.

І начальнік застаецца адзін у пакоі. Ён праходзіць па ім раз і два. Ён мерае яго ўздоўж і ўпоперак, як гэта рабіў ён на працягу чатырох начэй. Тагды была безвыходнасць, цяпер недзе ўперадзе, далёка недзе, гляну ў агеньчык. Да яго патрэбна дайсці праз дзесяткі перашкод і магчыма не дойдзеш. Але гэта ёсць выхад. І яго патрэбна скарыстаць. Як гэта сказаў Бегельман?

— Не варта рэволюцыянеру гінуць, не паспрабваўшы сродкаў ратунку!

У пакой следам за Бегельманам уваходзіць нізкая, прысадзістая постаць у фантастычным адзенні з ласкутоў аўчыны і рознафарбнага рыззя. Яна здымае касматую аўчынную шапку і попельнашэрыя віхры ўстаюць з-пад яе, гэткай-жа несуразнай капой.

— Дазвольце прадставіцца,—сіплай фістулой гаворыць чалавек. Міцька Дзюбніглаз... Па хімічных і ювелірных справах. Самагоначку можам выціснуць—божая сляза!..

Гэтыя людзі любяць бравіраваць. Начальнік аглядае яго. Азызлы твар, чырвоны, з спляценнем сіне-багровых жылак на шчоках, нос круглай цыбулькай, хітрыя вочкі ў нездаровай пухліне і чорныя пакрышаныя зубы ва ўсмешцы. Начальнік бачыць: рукі гэтага чалавека ледзь не дасягаюць зямлі. Страшная сіла ў іх. Толькі хрусне шыйны пазванок ад такіх рук пры сустрэчы дзе-небудзь у цёмным завулку.

Бегельман робіць папярэджваючы гэст. Часу няма!

— Вы ўмееце абыходзіцца з апаратам?

Дзюбніглаз адстаўляе ногу ў стаптаным валёнку ў бок. Раздумна лезе пецярнёй у віхры і ўздымае ўгору праніклівыя шчыліны воч.

— Та-а-ак сказа-а-аць... Гледзячы колькі будзе заплачана...

— Ну, Міцька!—заахвочвае Бегельман.—Хутчэй!

— ...І гледзячы, якімі грашыма. Паважаю срэбраную міколкіну галаву, што азначае руб! На ночку работы—дзесяць срэбрам. Работа чыстая. Божая сляза з макам!

— Трэба змайстраваць апараты.

— Бож-жа-ж мой!.. Змайстру-у-уем!

Дзюбніглаз прыціскае шапку да грудзей.

— Што значыць апарат змайстраваць! Цьфу! Кацёл. Дудка туды,—дудка сюды! Але трэба плепорцыю ведаць. Плепорцыю катла і плепорцыю дудкі. А за гэта—дваццаць пяць рублёў кацялочак, ваша благароддзе, гас-спадзін палкоўнік.

— Мне трэба ведаць, зможаце зрабіць спірт у дзевяноста пяць градусаў моцы?!

— Дзевяноста пяць? Сто-дзевяноста пяць, ваша благароддзе... Гледзячы, колькі будзе заплачана. Божая сляза, можна сказаць, чыстаты і моцы вялікай!

— Мы вам заплацім за работу—кажа начальнік.—Вядзеце яго ў майстэрню, хлопцы.

Бегельман заварочвае Міцьку да дзвярэй. Але ён выкручваецца ў яго з-пад локця.

— Абавязкова срэбрам, вашбродзь.

Рабочы цягне Міцьку за рукаў.

— Скажы дзякуй, што на губу дагэтуль не трапіў!

І лахматы ком выкачваецца за дзверы. Яго трымае за каўнер рука рабочага. Бегельман застаецца на хвіліну ў пакоі.

— П'яны Міцька, у дым. Але працверазіцца—будзе працаваць. Мы яму зараз балду снегам намылім. Майстра добры! Аднаго баяўся, што не знайду. Ну, я пашоў. Камісар у майстэрнях. Туды вядуць тэлефон.

Бегельман выходзіць.

— Начальнік зноў ідзе ўздоўж і ўпоперак па пакоі. Ён пазірае на замарожаныя вокны, што заплылі лёдам. Густая цемра ночы лягла на гэты лёд. Пятая ноч з тэй пары, як знізіліся на полі за горадам машыны атрада, маючы ў баках кроплі гаручага, мізэрныя кроплі таго, што дае сілу і жыццё машыне. Што прынясе пятая ноч?

— Пятая ноч і шосты дзень павінны прынесці *шаснаццаць* вёдзер гаручага! Інакш...

●

Раней, калі не было тут фронта імперыялістычнай вайны, ад горада да захопленай зараз немцамі станцыі ішла так званая рамонтная ветка. У горадзе былі чыгуначныя майстэрні, і сюды, за семдзесят кілометраў ад галоўнай магістралі, прыводзілі хворыя паравозы. Але за месяцы ўпартых баёў студзеня 1917 года— не стала веткі. Яна разбурана ўшчэнт, узарваны масты, і зараз, на ўсю даўжыню апоўзлага насыпа, пад глыбокім снегам, ляжаць скруткі пагнутых, скамечаных, іржавых рэек.

Гарадок аказаўся адрэзаным. Нізкія карпусы майстэрняў, чорныя і абкураныя, стаяць пустымі, у іх змрочным нутры, пранікаючы цераз разбітыя вокны, шугае вецер, ён грыміць у пустых чэравах даўно мёртвых паравозаў, што адзінкамі прыржавелі да рэек майстэрняў. Вецер ганяе пыл іржаўкі.

У гэтую ноч асвятліўся адзін з панурых карпусоў майстэрні, слясарна-такарны цэх. Святло бегае па закураных вялікіх вокнах. Бразгае метал. Шыпяць паяльныя лямпы. Кіпіць работа. У праходзе, паміж абмёрзлых, іржавых, пакінутых варштатаў, сярод хаоса металовага ламачча—стаіць Бірг. Ен задумана глядзіць на агні горнаў, на ажыўлёных рабочых. Пад цёмнай столлю калыхаюцца велізарныя прасціраdлы павуціння, у халодным нутры майстэрні—кіслы пах цэлых тон іржаўкі. Усюды запусценне, жудаснае, як папялішча.

Але рабочыя завіхаюцца хутка. Полымя ў горнах танцуе, рассяваючы сінія, чырвоныя, рознакаляровыя іскры, і водблескі

горнаў асвятляюць худыя, змарнелыя, але задаволеныя твары рабочых. Гэта ўсё-ткі работа.

Дробна грукаюць малаткі. У куце майстэрні склёпваюць катлы. Недалёка ад Бірга некалькі рабочых выгінаюць медзяныя трубкі.

— Яшчэ!—крычыць Дзюбніглаз.—Яшчэ, яшчэ! От, змеявік будзе, у нос тваёй маме!

Дзюбніглаз першы раз на жыцці распараджаецца. Ён—гаспадар гэтай майстэрні. Яго ўказанням падпарадкоўваюцца ўсе. Ён пабудуе чатыры такіх апараты, якіх яшчэ не бачыў свет!

Дзюбніглаз мітусіцца па майстэрні. Ён наглядае за тым, як бушуе полымя ў горнах, ён заглядае ў качагарку і загадвае не шкадаваць апалу, бо інакш ў майстэрні будзе холадна і брага застыне. Цэлыя парканы паглынае качагарка. Пакрыху трубы паравога ацяплення пачынаюць грэцца. Дзюбніглаз бяжыць туды, дзе выгінаюць трубкі, потым спяшае глянуць на клёпку катлоў. Тут ён знаходзіць непарадкі.

— Ты куды сценку выгінаеш!—крычыць Дзюбніглаз.—Чорт! Гора з такім народам! Ты куды, габляваная скура, гоніш болт! Га? Куды, я ў цебе пытаюся!

Пажылы рабочы выпростваецца. На яго жоўтым твары качаюцца жаўлакі.

— Ты гавары толкам, чаго крычыш! Што гэта значыць скура?! Я рабочы, а ты п'яная сцерва, бандыт! Адыйдзіся прэч, бо як цяпну гэтым ключом паміж вушэй дык...

Бірг асцярожна прабіраецца цераз ламаччо.

— Таварыш!—гаворыць ён да рабочага.—Не зважай. Працуй спакойна. А вы, грамадзянін, стрымлівайце свой язык!

Дзюбніглаз чухае ў сваіх лохмах і заклапочана нырае пад локаць Бірга.

Работа кіпіць. Ажывае старая майстэрня.

Досвіткамі перад варотамі спыняюцца дзве падводы. Арндт спазніўся. Яны з Бегельманам заклапочана бегаюць ад майстэрні да вазоў, дапамагаюць рабочым насіць мяхі. Нарастае тэмп работы, нарастае напор. Два гатовыя апараты стаяць пасярэдзіне майстэрні на расчышчаных для гэтага пляцоўках.

На ўскраіне ў гэты час, навокал машын, акрытых брэзентамі і ўводдалі іх, у дазорах, стаяць з аружжам напагатове лётчыкі атрада. Узброеныя патрулі рабочых кружаць навокал пляцоўкі.

— Начальнік авіяатрада ходзіць узад і ўперад у пакоі.

Час ад часу ён падыходзіць да тэлефона, і тонкі голас зумера ледзь чутна азываецца ў майстэрні. Бірг бярэ трубку. Ён перагаварваецца з начальнікам.

●

Паступова праходзіць бялёсая раніца.

Абывацелі гарадка ідуць на раку па ваду.

Прыязджаюць першыя падводы на базар. Гаспадары таўкуцца на пляцы насцярожанымі гурткамі.

І ад падваротні да падваротні, чыноўнікі, гаспадыні, божыя старушкі, з вуліцы ў вуліцу, на базарны пляц, па ўсім горадзе, па ўсіх дамах, дзе толькі ні чакалі з радасцю востраверхіх касак акупантаў—чуткі:

— Чулі?

— Гоняць чырвоныя самагонку!..

— Хі-хі-хі! Перад пагібеллю!

— Абрабавалі ў ночы фальваркі, родныя вы мае!

— І не кажыце, мамачка! Дзюбніглаз камандвае!

— Прыдзе пагібель, прыдзе. Немцы, казалі, ужо ў пяці вярстах ..

— Нап'юцца... П'яным не так страшна паміраць. Для гэтага і гоняць.

— Пабяруць, галубцоў, і з арапланамі!

— Ого! Немцы! Куль-ту-ра!

— Пагібель ім будзе ўсім! Тэлеграфных слупоў хопіць!

— Па-гі-бе-ль!

— Так прыходзіць дзень. Але неўзабаве чуткі заміраюць, ападаюць спуджаным шолахам. Цераз горад ідзе ўзвод чырвонаармейцаў. Гэта падмога ад петраградскага батальёна. Узвод зменьвае пасты, што стаялі двое сутак.

У майстэрнях кіпіць работа. Зусім гатовыя стаяць чатыры апараты. Дзюбніглаз уласнай рукой выпраўляе дробныя дэфекты. У катлах пачынае брадзіць расчына.

Аб гэтым Бірг паведамляе начальніка па тэлефону.

І начальнік дыктуе тэлеграму.

У далёкім горадзе, у адным з пакояў вялікага дома, тэлеграфны апарат пачынае развінаць істужку. Тэлеграфіст запісвае на бланк:

„Камандуючаму паўночнай групай. Прыняты канкрэтныя меры па здабыцці гаручага з мясцовых рэсурсаў. Вынікі будуць даложаны а дванаццатай гадзіне ўночы. Аперан".

●

У поўдні, над краявідам рассоўваюцца воблакі. Выглядае нізкае і цмянае сонца, затуманенае і непрыветнае. І тагды людзі, што ходзяць па сцежках навокал машын, чуюць далёкі гул матора.

Да кулямёта кідаюцца два: Заяц і Дубінін.

Яны здзіраюць чахол. Істужка ўпраўлена. Кулямёт падрыхтованы.

Дубінін глядзіць у бінокль. Тры стрэлы гулка ўсплываюць над лагерам. Нарастае гул матора.

— Дзе ён падзеўся?

Дубінін акідвае поглядам неба. То там, то тут яму здаецца чорная кропка. Але калі ён нацэльваецца на яе біноклем,— у лінзы ўціскваецца дакучная вата воблакаў.

Самалёт грыміць, набліжаецца.

Заяц прыпадае да кулямёта. Яго ўспаленыя ад бяссоніцы вочы выражаюць усю з'асяроджанасць, усю пільнасць падрыхтаванага, упраўнага стралка.

— Ён, відаць, маскуецца за воблакамі,—цэдзіць скрозь зубы Дубінін.

— Вось... ён...—адказвае Заяц.

— Машына, шырока распластаўшы крыллі, як і ў мінулы раз, імкліва падае над пляцоўкай. Перакаты вінтовачнай страляніны пакрывае чоткая дроб кулямёта.

І шматгалосы крык разлягаецца на пляцоўцы.

— Па-а-а-дае!

Самалёт слізгаецца на крыло, матор сціхае, машына ныркае носам, робіць два віткі і зноў прарываецца гул матора. У дзесятках метраў ад зямлі выраўніваецца самалёт. І тут канчаецца істужка ў Зайца.

Машына брыючым лётам, з нябачанай хуткасцю знікае ў полі.

Дубінін кладзе бінокль у футляр.

— Замаляваў ты яму,—гаворыць ён.—Добрая машынка „Альбатрос". От, падраў полем. Ах, завіруха закруціла.

Заяц, сціскаючы ручкі затыльніка, заварожана глядзіць налітымі крывёй вачыма ўслед самалёту. Потым рассоўвае ва ўсмешцы абсмяглыя губы.

— Другі-б не выкруціўся. Добры пілот, я табе скажу!

На ганку Бірг пытае ў начальніка:

— Ну, што ты скажаш?

— Ён прыляцеў праведаць,—кажа начальнік.—Яны ўсё-ткі непакояцца, баяцца, каб мы не ўзняліся. Калі мы не ўзляцім назаўтрае раніцой—нас задушаць.

Бірг ідзе ў майстэрню.

Цяпер у майстэрні цёпла. Чатыры катлы з цэлай сістэмай медзяных трубак стаяць у рад. Кіслы, цёплы, хлебны пах запаўняе пракураную майстэрню. Рэзкі смурод іржаўкі затушаваны, выціснуты гэтым дамавітым пахам сытасці і хмеля.

Бірг сцягвае свае вялізныя пярчаткі і адразу адчувае прыступ здрадніцкай млявасці, за якой звычайна пачынаецца сон. Ён абходзіць катлы. У праходзе, паміж варштатамі, на зямлі—тлее невялікае вогнішча. Вакол яго сутуляцца тры постаці: Арндт, Бегельман і Міцька Дзюбніглаз.

Бірг прысланяецца да варштата. Ён не хоча ісці да вогнішча. Зморыць сон. Ён нахіляецца над варштатам... і...

...бачыць сябе ў паветры.

Пад ім калышацца шырачэзная зямля...

●

У святле паходняў вырысоўваецца сілуэт лёгкакрылага „Ньюпора". Каля яго капошацца людзі. Над маторам нахіліліся двое. Булькае вадкасць, улічваючыся ў бак. Спірт яшчэ цеплаваты,

і калі пілот папраўляе замшу, цераз якую працэджваецца вадкасць, яна мякка, масляна лашчыць руку.

Навокал адкопваюць снег. Некалькі чалавек стаяць пад прапелерам. Святло паходняў сціскае начная муць, яна душыць няпэўнае, дрыглівае святло, і лёгкакрылая птушка то вырысоўваецца ў чырвоным асвятленні, то зарываецца ў змрок.

Начальнік стаіць воддаль, па калена ў снягу. Зараз будзе вырашаны лёс авіяатрада. Зараз будзе спробваны спірт, як гаручае.

— Запускаць?—чуе начальнік прыглушаны голас пілота.

— Давайце!—адказвае начальнік.

— Гэй, там, пад вінтом!

Некалькі секунд.

— Кан-такт!

— Ёсць кантакт!

Махае прапелер раз і другі. Зноў бяруцца за яго. І зноў не запускаецца матор. Начальнік да болі сціскае зубы.

Яшчэ раз...

І яшчэ раз у святле паходняў замаруджана мільгаюць лопасці вінта. І раптам...

Коратка фыркае матор. Людзі адбягаюць з-пад прапелера. Ён круціцца самастойна, бліскае вялікім, празрыстым дыскам, мяце снег.

Яшчэ момант...

І матор узнімае гуд з кожнай секундай, павышаючы свой голас. І вось, ён ужо раве на поўную сваю сілу, вые прапелер у начным паветры ў бляску і тумане ўзнятага снегу.

Матор працуе дасканала. Людзі спрактыкаваным слухам адрозніваюць рытмічную работу поршняў. Самалёт можа ісці ў паветра. І ён уздрыгвае, як нецярплівы конь, ён гатовы сарвацца з месца, разбегчыся і ўзляцець у ноч.

Але пілот глушыць матор. Сціхае гул. Толькі прапелер круціцца яшчэ ў воблаку снегу. Пілот спаўзае па крыле на зямлю і ідзе да начальніка.

— З перамогай, таварыш начальнік!

— Яшчэ рана,—гаворыць начальнік.—Прымі зараз-жа меры, таварыш Туманаў, да ачысткі пляцоўкі. Трэба падрыхтаваць машыны і запраўляць іх гаручым па меры паступлення яго з майстэрні. Усім быць у поўнай баявой гатоўнасці.

— Будзе зроблена.

Начальнік ідзе ў штаб. На парозе яго сустракае тэлеграфіст і падае паперку. І як толькі начальнік кідае погляд на яе, лёгкі румянец збягае з яго твару. Ён хутка ідзе да тэлефона.

— Майстэрня!—адказвае густы голас.

— Бірг! Нашы войскі знімаюцца з гэтага ўчастка. Камандванне катэгарычна загадвае ўзмацніць падрыхтоўку да эвакуацыі. А першай гадзіне ночы адыходзіць петраградскі батальён, і мы пасля гэтага ўжо ў мяшку. Мы абсалютна адрэзаны. Зараз

спробвалі спірт. Выдатныя рэзультаты. Патрэбна ўсямерна ўзняць выхад спірта. Больш нічога не застаецца. Усе сілы на гэта!

Некалькі секунд Бірг маўчыць. Потым зноў густы бас яго даносіцца з трубкі:

— Я думаю, патрэбна зараз-жа адаслаць узвод на злучэнне са сваім батальёнам і зноў атрад рабочых майстэрні няхай зойме пасты. Акрамя таго, патрэбна падрыхтаваць усе да аднэй машыны. Тагды на запраўку пойдзе некалькі хвілін. Думаю, што да золака мы ўправімся.

— Прымай усе меры да павялічэння выхада спірта. Немцы прасоўваюць артылерыю, перайшлі ў наступ.

— Добра, я прыму меры.

— Колькі ў вас вёдзер?

— Вышла толькі чатыры яшчэ! Але выпуск павялічваецца. Самавары працуюць добра!

— Ну, усё!

Начальнік кладзе трубку і ідзе на пляцоўку. Там кіпіць работа. З машын зняты брэзенты, машыны выстраены ў рад. Каля іх капошацца цёмныя постаці людзей, невыразныя ў святле паходняў. Ноч шчыльна абступіла асветленае кола пляцоўкі, замыкаючы ў ім рад крылатых машын і заклапочана перабягаючых людзей.

Начальнік абыходзіць машыны, пільна аглядае ўсё ў дробязнейшых дэталях. Дзве машыны стаяць крыху наперадзе іншых. Яны ўжо запраўлены гаручым, падрыхтаваны да лёта, могуць кожную хвіліну ўзляцець у чорныя, панурыя прасторы.

Цемра пагрозна абступае пляцоўку. Яна насядае на агні паходняў, імкнецца затапіць іх святло ў сваіх чорных хвалях, задушыць яго сваім цяжарам. Там, у ночы, спешна адыходзяць чырвоныя часткі і цераз некалькі гадзін знімецца з пазіцый петраградскі батальён. Застанецца адрэзаным атрад. Там, уночы, ідуць абыходным рухам калоны нямецкай дывізіі. Часткі чырвоных яшчэ здолеюць прарвацца, але атрад да раніцы акажацца ў шчыльным акружэнні ворага. Патрэбна дабіцца таго, каб на золаку, над ланцугамі праціўніка, на недасягаемай вышыні, з пераможным гулам матораў прайшоў авіяатрад, каб акупанты замест машын знайшлі-б на пляцоўцы толькі пакінутыя бляшаныя бідоны з-пад масла.

Але, калі-б і зараз наблізіўся вораг да горада, калі ўзлёт машын, акрамя тых двух, стаў-бы немагчымым, і тагды ворагі рэволюцыі не ўбачылі-б яе машын. Толькі абгарэлыя кавалкі, дрэва, скарэжаныя скруткі дроту і разбітыя кавалкі матораў знайшлі-б акупанты на гэтай пляцоўцы...

Выхад усё-ткі яшчэ ёсць. Шансы яшчэ захоўваюцца. Не павінна быць таго, каб давялося знішчаць машыны, як не будзе і таго, каб яны папалі ў лапы ворага. Кожныя поўгадзіны, можа цераз крыху большы адрэзак часу—становіцца ў строй аэраплан. На золаку ўсё будзе вырашана.

Так думае начальнік, абыходзячы машыны.

А ў майстэрні Міцька Дзюбніглаз адводзіць у бок Бірга.

— Ваш-шбродзь! -крыўляецца ён. Гас-спадзін палкоўнік! Дазвольце маленькую за жабры запусціць!.. Поўбаначкі кансэрвнай! Су-умна!

Бірг думае.

— Не давай яму, камісар!—крычыць з кута Арндт. Можа ўпіцца, кудлаты чорт!

— Гэта я ўп'юся?—крывіць твар Міцька.—Слаба ты ведаеш!

І зноў да Бірга:

— Вашбродзь! М-маленькую! Для паддачы ахвоты, для душы адвядзення... За жабры... Ва-ш-шбродзь!

Бірг, нарэшце, ківае галавой. Згаджаецца.

— З поўшклянкі ты, мабыць, і сапраўды не ўп'ешся. Што-ж! Я не супярэчу.

— Ого!

Міцька ўзрадвана хапае банку з-пад кансэрваў, занурае яе ў вядро. Пазірае ў банку і адлівае назад крыху гэтай сінявата́й вадкасці. Міцька не хоча лішняга.

— Ваша здароўе, вашбродзь, гаспадзін палкоўнік!

І тут Бірг нечакана бярэ Міцьку за абшарпаны рукаў.

— Яны не ўбачаць!—шэпча Міцька і міргае ў бок рабочых. Я хутка! Я за адзін секунд!

— Не ў гэтым справа,—адказвае Бірг,—пастаў сваю банку сюды, на варштат. Паспееш выпіць яшчэ, хопіць табе часу. Хадзі са мной на адну хвіліну.

І ён вядзе Міцьку за сабой, трымаючы яго за руку. Той ідзе баязліва, упіраецца, аглядаецца на бакі.

Яны спыняюцца ў цёмным куце.

— Слухай, як цябе...

— Дзюбніглаз, Міцька...

— Прозвішча... Прозвішча, пытаюся!

— Казлоў Змітра Філімонавіч.

— Мне здаецца, Змітра Філімонавіч: ты не ўсё разумеш, што навокал цябе дзеецца. Як ты думаеш, куды мы падзенем гэты спірт?

Міцька задаволена ўсміхаецца. Ен-то, ва ўсякім разе разумее, куды падзене начальства спірт. Гэта ўжо не так і цяжка зразумець, хіба не гнаў Міцька для начальства самагонку і спірт, калі тут быў фронт імперыялістычнай вайны? Нават дамскую гарэлку з мятай гнаў Міцька для шпітальных сясцёр! Ого! Міцька ведае, што адказаць. І ён усміхаецца яшчэ больш задаволена.

— Навошта вам спірт?

Міцька выцягвае шыю і робіць інтэрнацыянальны гэст, зразумелы для алкаголікаў усяго свету. Міцька шчоўкае пальцам пад падбародкам і падміргвае.

Але твар велізарнага чалавека, зашытага ў чорную скуру, застаецца суровым.

— Ты не ўгадаў,—гаварыць ён.—Мы не царская афіцарня, Казлоў. І я не палкоўнік і не вашбродзь. Дзіўна, як ты гэтага не разумееш. Калі ласка, не ламайся.

Міцька прыкметна ўгасае.

— Нічога я не разумею. Для мяне што ні начальства, то ніжэй палкоўніка не велічаю. Калі меншае акажацца начальства—здаволена будзе за палкоўніка званне, а большае—не пакрыўдзіцца, чын не малы. Мне з вамі наогул дзяцей не хрысціць. Вы туды, я сюды. Вы людзі вайсковыя, а я чалавек цывільны. Патрэбна вам гарэлка—магу выгнаць, патрэбны спірт—дам і спірт, трэба новыя прылады зрабіць—зраблю. Міцька Дзюбніглаз усё патрапіць зрабіць, адно мікалаеўскую срэбную галаву каціце сюды на рабры! От што!

Міцька пераступае з нагі на нагу і зноў твар яго расплываецца ва ўсмешцы.

— Дык я пайду, вашбродзь! Чарачка застыць можа!

— Пачакай!—сурова кажа Бірг.—Цяпер паслухай, што я табе скажу.

І Міцька застаецца на месцы. Бірг апіраецца на рог варштата і пачынае гаварыць. Міцька перамінаецца з нагі на нагу, добрасумленна стараючыся захаваць на тварьі выраз увагі. Ён разумее, чаму гаворыць зараз з ім гэты чалавек. Ад няма чаго робіць ён гаворыць! Ценькімі струменчыкамі цячэ спірт з апаратаў, цэлая ноч яшчэ наперадзе. І вось гаворыць з ім гэты важны чалавек, які невядома чаму асабіста прысутнічае пры здабыванні спірту. Ён гаворыць з Міцькам ад няма чаго рабіць. Так іншы раз гаворыць чалавек з сабакай. Што ж! Пацерпіць Міцька!

І Міцька перамінаецца з нагі на нагу, выразна паглядаючы ў той бок, дзе на варштаце стаіць банка з-пад кансэрваў.

Але вось узнікае з гутаркі начальніка гэтага цікавая дэталь. Ён аказваецца, не афіцэр. Аказваецца, яго бацька быў слесарам у дэпо ў Рызе. Аказваецца, яшчэ, што камісар Бірг быў качагарам на паравозе, затым механікам, затым матарыстам, што ён толькі ў Чырвонай арміі атрымаў права быць камандзірам самалёта. Гэта—цікава. Гэтага Міцька ніяк не чакаў. Можа, паслухаць?

І Міцька адводзіць свой погляд ад кансэрвнай банкі. Ён пачынае слухаць.

У гэты пагрозны час, калі ідуць недзе ўночы на горад часткі нямецкай дывізіі, калі нечалавечае напружанне застыла на тварах людзей там, на пляцоўцы, калі апараты, будзь яны пракляты, цэдзяць немагчыма тонкія цурочкі спірту, у якіх увесь выхад з пятлі,—суровы пілот Бірг расказвае п'яніцы, Дзюбніглазу, чалавеку, які згубіў нават сваё імя, апавядае гэтай закінутай і забітай істоце аб вялікай барацьбе пролетарыята з адвечнымі сваімі ворагамі і прыгнятацелямі. Аб тым, як узняўся высока чырвоны сцяг пролетарскай рэвалюцыі над агромністай краінай, аб тым, якая зацятая, смяротная барацьба кіпіць

у краіне, акружанай раз'юшанымі ворагамі, апавядае пілот Бірг Міцьку Дзюбніглазу.

Моцны голас Бірга, яго суровае аблічча—прымушаюць слухаць. Ї Міцька слухае, слухае ўжо ўважліва. Ї чым далей, чым больш гаворыць Бірг, тым больш яскрава, больш выразна адчувае Міцька, што ёсць нейкая сувязь, ёсць нейкая ніць, нейкі масток паміж ім і гэтым вялікім і важным чалавекам. Нешта сваё тут ёсць, нешта роднае, нешта зразумелае. Што гэта такое?

Ї Міцька думае. Ї яго апухшы ад п'янства і хваробы твар становіцца сур'ёзным чалавечым тварам. Міцька думае, і нарэшце пачынае разумець, у чым агульнае паміж ім і камісарам Біргам. Ворагі ў іх агульныя! Хіба не ворагі для Міцькі тоўстапузыя гарадскія купцы, якія мазалі не раз яго гарчыцай у карчмах і на рынках, якім вышукваў Міцька жывы тавар, якія заўсёды пхалі яго на злачынствы?! Не ворагам для Міцькі быў галоўны інжынер, важны пан, які адмовіўся заплаціць пасля смерці Міцькавага бацькі хаця тыя грошы, якія бацька зарабіў? Хіба не памятае Міцька, як ён малы, трымаючыся за матчын падол, ішоў па даўгім калідоры ўпраўлення майстэрнямі, як маці вёў за каўнер барадаты швейцар і кляўся апошнімі словамі, тагды, як плакалаМіцькава маці! Хто-ж яго ўтаптаў у гразь, прымусіў поўзаць па дну, злачынстваваць, прасіць кавалак хлеба альбо красці яго? Яны, ворагі! Яны, тоўстапузыя! Ї вось, гэты вялізны чалавек, надзвычайна дужы, надзвычайна разумны, большэвік, чырвоны лётчык, аказваецца—вораг для Міцькавых ворагаў, друг для Міцькі і ў гэтым іх сувязь, у гэтым яны разумеюць адзін аднаго. Ї Міцька адчувае радасць. Чаму не радавацца? Вялізнейшая ўзнялася сіла супроць заклятых Міцькавых ворагаў! Такія людзі вядуць барацьбу, як камісар Бірг, у іх машыны, у іх вінтоўкі і кулямёты, у іх мільёны байцоў і ўсе яны—ворагі для Міцькавых ворагаў. Як тут не ўзрадвацца?

Але Міцька прыпамінае некаторыя абставіны і панураецца галава Міцькі! Позна! Позна, Міцька Дзюбніглаз! Позна ты пачаў думаць! Позна ўзвялі цябе на шлях!

Ї Міцька аглядае чорную, абкураную сцяну. Водбліскі агню бродзяць па ёй, і касматая, расшохраная, несуразная постаць Міцькі калышыцца і ўзнімаецца часам аж пад самыя скрыжаванні рэек пад столлю, дзе некалі была трансмісія.

— Ці разумееш ты, аб чым я гавару?—пытае Бірг.—Хіба зусім ужо загасла ў цябе класавая свядомасць, таварыш Казлоў? Ты-ж пролетарый, у гэтай-жа самай майстэрні працаваў твой бацька! Мне расказалі аб табе многа ўжо! Хіба не здолееш ты, Казлоў, устаць на барацьбу, хіба так цябе засмактала дрыгва? Таварыш Казлоў!

Таварыш Казлоў! Хто і калі так зваў чалавека, прозвішча якога—Міцька Дзюбніглаз!

— Разумею я,—ціха адказвае Міцька.—Усё разумею цяпер я!

І яшчэ ніжэй ён нахіляе галаву.

— Дык сказаць табе, навошта нам спірт?—пытае Бірг.

І ён расказвае аб тым, як у ціскі варожага акружэння папаў чырвоны авіяатрад, аб тым, што зараз, магчыма ў дзесяці-пятнаццаці кілометрах ад горада—галопам ідзе нямецкая конніца, набліжаецца з кожнай хвілінай вораг.

Бірг расказвае далей аб тым, як спірт улюць у бак самалёта, як у цыліндрах атрымаецца рабочая сумесь, як атрымаецца успышка, як ад гэтага рухнецца поршань, як узвые прапелер, пабяжыць машына, адарвецца ад зямлі і паляціць. Паляціць атрад на страх ворагам, паляціць на службу пролетарскай рэволюцыі!...

І тагды здзіўленне, а потым непадроблены страх з'яўляецца на твары Міцькі.

— Дык гэта... значыць... я... Дык гэта мой спірт?!...

— Так. Ты! Вялікая на цябе ўскладзена адказнасць, таварыш Казлоў!

Міцька адступае на крок і разводзіць рукамі.

— Яшчэ два вядры!—абвяшчае Бегельман.—Хлопцы, хадзеце несці!

— Зразумеў, таварыш Казлоў?

— Зразумеў!—гэтак-жа ціха, як і раней, адказвае Міцька.— Як-жа не зразумець... Тут... усё зразумела.

І ён стаіць перад Біргам нахілены, як бы плечы яго аццяжарвае адказнасць, якую ўсклаў на яго камісар Бірг. Вельмі мала ўсё-ткі думаў над сваім жыццём, і зусім, зусім не думаў над жыццём другіх, Міцька Дзюбніглаз!

— Ну, дык спяшайся, брат!—гаворыць Бірг, канчаючы гутарку.

Цераз поўгадзіны Міцька ідзе да варштата, на якім стаіць банка з-пад кансэрваў. На варштат абапёрся Бірг. Міцька бярэ банку, падыходзіць да апарата і вылівае спірт у вядро.

— Чаму ты выліваеш?—мякка гаворыць Бірг.—Выпі, пагрэйся, ад гэтага вялікіх страт не здарыцца!

Міцька глядзіць на Бірга. Што ён, смяецца, ці што?

— Ну, не брат!—гаворыць Міцька нарэшце.—Гэтага я не зраблю, хаця-б мне тут і смерць прышла!

Ён кідае пустую банку на зямлю. Ён робіць парывісты крок да Бірга.

— А як табе гэтай поўшклянкі не хопіць у матор? Гэтае... у цыліндру няма чаго будзе пхнуць на пяць сажняў даляцець?! А я вып'ю, ды ўсё гэта на вугал? А ты з-за воблакаў, ды каменем на зямлю?! Так, ці што?!

І Міцька чакае, што скажа Бірг. А той—маўчыць.

І тагды Міцька хапае Бірга за рукаў.

— Вось, ты... Вочы мне адкрыў... Адкрыў вочы, а нутро ў мяне гнілое. Позна мне ўжо... Сілы няма, камісар! Ты чалавек, ты за ўсіх змагаешся, а я і за сябе самога змагацца не мог, а пра другіх і думаць не думаў. Загубіў я сябе... Як бацьку

зарэзала паравозам, ад тэй пары не ўстаў з гразі, са шмарамі ды з гарэлкай загубіў сябе я, камісар!... Позна мне!.. І хвароба ў мяне, от што!... Я толькі магу здохнуць... Толькі... здохнуць...

Міцька задыхаецца. Пасля таго, што ён сказаў, не адважваецца ўзяць камісара за руку, дакрануцца да яго. Міцька адступае на крок і ўзмахвае рукой.

— Спірт найлепшы дам... Ляці камісар! Бі пузаноў, крывасосаў, сцерваў! Найлепшы спірт, на ветры гарэць будзе... Ляці, камісар! Не бойся! Не здасць Міцькаў спірт!... Калі-б карысць была, крыві-б сваёй, гэтай гнілой я ў спірт даў-бы, жыцця не пашкадаваў-бы я, камісар!... Шкода... Позна мне...

І вось—плача Міцька Дзюбніглаз. Па васпаватых апухшых шчоках цякуць струмені слёз. Сатрасаюцца плечы Міцькі і нахіляе ён галаву. І тагды—моцная рука сціскае яго руку і моцны, цвёрды голас гаворыць да яго:

— Ніколі не позна, Казлоў, узяць у рукі аружжа і стаць у строй! Усё можна паправіць!

— Міць-ка-а-а!—разлягаецца ў глыбі майстэрні.—Хутчэй сюды!

Міцька ацірае слёзы і напоўбегам накіроўваецца на голас.

— Ну, і варона-ж ты!—чуе Бірг нечакана мяккі і дакорлівы голас Міцькі.—Так, братуха, не спірт, а квас будзе. Дроў многа класці нельга, брага пойдзе. Лёду хутчэй давай!

— Яшчэ адно вядро!—разлягаецца голас Арндта.

Бірг стаіць абапёршыся на варштат.

Якімі ты далей шляхамі пойдзеш, Міцька Дзюбніглаз?

У напружанай рабоце праходзяць апошнія гадзіны ночы. Паўстаюць у змроку белыя цені, досвіткі зараджаюцца ў золкім тумане. Ціха. Ветру няма. Адліга стаіць.

Ад майстэрні ідзе група людзей. Наперадзе размашыста крочыць Бірг. За ім маўкліва ідуць рабочыя майстэрні, сярод якіх Арндт і Бегельман. Ззаду ледзь паспяшае Міцька. Ён беражна нясе поўнае вядро сіняватага, масляністага спірту. Гэта апошняе вядро і гонар несці яго—Міцька не саступіў нікому.

— Ну, вось—гаворыць Арндт.—Яшчэ крыху і ўсё скончана. Мы яшчэ не ў такіх пераплётах бывалі. Правільна, Бегельман?

Бегельман усміхаецца і пахлопвае Арндта па плячы.

У гэты момант гул матора даносіцца з пляцоўкі. І калі яны падыходзяць да лагера, першая машына выходзіць на старт. Міцьку накіроўваюць да аднаго з самалётаў. Ён падае вядро лётчыку і адыходзіць у бок, не зводзячы воч з самалёта. Ён першы раз у жыцці бачыць на зямлі спакойнай і нерухомай гэтую вялізную птушку. Ён, Міцька, выканаў сваю задачу, знята адказнасць з яго, адна за аднэй зрываюцца з месца машыны і перавальваючыся, няспрытныя на зямлі, рухаюцца па пляцоўцы, выходзячы на лінію старта. Ён, Міцька, адыграў тут не малую

ролю. Гэта ён ажывіў машыны, ён не спаў дзве ночы, гэта ён пільнаваў, як сваю кроў, кожную кроплю спірта.

Віхрыць прапелер апошняй машыны. Міцька зрабіў сваю справу і можа адыйсці ў бок. Да таго-ж, яшчэ пад вінт патрапіш... І Міцька адыходзіць у бок.

— Дзе-ж камісар? Развітацца-б хаця з ім?—з тугой думае Міцька і азіраецца.

— Самалёт!—крычыць адзін з рабочых, прабягаючы міма, і паказвае ўгору.—Самалёт, там!

Міцька разумее. Схаваны ў знобкіх туманах раніцы недзе над лагерам пралятае варожы нямецкі самалёт. ЯНЫ, ВОРАГІ, НАСТУПАЮЦЬ!

Трымаючы вінтоўкі наперавес, міма прабягае група рабочых. У аднаго з іх—дзве вінтоўкі.

Насустрач ім бяжыць адзін, высокі, і вымахвае рэвальверам.

— Хутчэй!—крычыць ён.—Хутчэй, нямецкая кавалерыя ў горадзе! Заслону ад шасе! Абараняць пляцоўку!

Міцька пазнае гэтага чалавека. Гэта Бегельман.

Рабочыя кідаюцца за Бегельманам. І на адзін момант, на адну толькі секунду, затрымліваецца Міцька. У наступную секунду ён ужо зрываецца з месца, бяжыць ззаду за рабочымі і наганяе таго, што нясе дзве вінтоўкі.

— Дай вінтоўку!

— Навошта!

— Дай, у цябе дзве... Ну, дай, чорт! Давай сю-ды!

І Міцька сілай вырывае з рук рабочага вінтоўку.

— На шасе!—крычыць ён на бягу.—Усе на шасе! Уварвецца кавалерыя!

Міцька некалі ваяваў у акопах імперыялістычнай вайны. Ён ведае вінтоўку, яго не здзівіць бой. Умее яшчэ ваяваць Міцька Дзюбніглаз! Яшчэ не позна стаць у строй, як сказаў камісар!

— Усе на шасе! Самалёт над горадам!

Людзі бягуць адусюль. Тут амаль усе рабочыя майстэрні. Міцька бяжыць ужо наперадзе іх і пападае ў віхор прапелера аднэй з машын. Ён на адзін момант, на адно толькі мгненне бачыць шырокія плечы пілота і здагадваецца, што гэта Бірг. Пілот махае рукой.

Рабочыя дабягаюць да шасе. У гэты момант чуе Міцька дробны грукат конскіх капытоў, бачыць, як вырваўся з вуліцы ў шалёным галопе атрад людзей на рослых конях. Людзі прыгнуліся да конскіх шый, храпуць коні, грымяць падковы, хлёсткія флажкі трапечуцца на піках баварскіх уланаў. Яшчэ атрад! Яшчэ атрад вырываецца з вуліцы. Блізка! Блізка!

На момант азіраецца назад Міцька і бачыць: адарвалася ад паверхні пляцоўкі апошняя машына атрада.

— Па нас-ту-па-ючай ка-ва-ле-рыі!—камандуе Бегельман.

Міцька прыпадае шчакой да прыклада. Ён ловіць у прорэзь шырокія грудзі пярэдняга каня.

— Плі!

Коратка штурхнула вінтоўку. Гэта стрэл.

А што гэта?! Што гэта?! Чаму воблакі ўнізу?! Чаму стала цёпла на грудзёх?! Чаму-ж, чаму так лёгка і прыемна Міцьку па празванню Дзюбніглаз?!!

У гэтую хвіліну, пад крылом пярэдняй машыны начальніка з шалёнай хуткасцю праносіццанагрмаджэнне гарадскіх дахаў. Аэрапланы, набіраючы вышыню, робяць другі круг, узбоч горада, і калі пралятаюць над шасе, бачыць начальнік, як на белай шасейнай істужцы разбягаюцца, рассыпаюцца, жвавыя кучкі людзей і коняй. Гэта збітая залпам адыходзіць у бязладдзі назад баварская конніца.

Начальнік вызначае курс. Ён бачыць як з заду выраўноўваецца атрад. Машыны плаўна ідуць у бялёсай муці раніцы, упэўнена грымяць маторы. І тут заўважае начальнік, як Бірг крута заварочвае і выходзіць са строя.

— Назад! У строй! Назад, Бірг!—сігналізуе начальнік разумеючы ў чым справа.

Машына Бірга рэзка ўзмывае ўгору.

Нямецкія ланцугі, што рухаюцца на горад, чуюць пагрозны гул у паветры, У страху разбягаюцца салдаты, хаваючыся па лагчынах і ямах па канавах дарог, чакаючы згубнага кулямётнага агня і бомб з гары. Але сілуэты машын праносяцца высока і хутка, і знікаюць у напластаваннях туманаў.

Так, усюды ўносячы паніку і замяшанне, высока над варожым фронтам праходзіць чырвоны авіяатрад.

Цераз некаторы час машыны робяць шырокі і спакойны круг над вялікім горадам. І адна за аднэй садзяцца яны на аэрадром. І перш, чым паспявае начальнік вылезці з кабіны, да яго машыны падбягае Заяц.

— Загінуў відаць Бірг. Ты заўважыў управа ад нас „Таубе“?

І перш, чым начальнік паспявае адказаць, перш яшчэ, чым падбягаюць да машын людзі з аэрадрома, якія лічылі атрад даўно загінуўшым, у малочна-белым небе, воддалі, вырысоўваецца самалёт.

— „Сопвіч“ Бірга!

Машына робіць апошні заход, і вось, ужо навісаюць яе лыжы над утаптанай снежнай паверхняй аэрадрома. Самалёт бяжыць па снягу, Бірг рулюе да атрада. Нарэшце—спыняецца.

Начальнік бачыць шырокія, крутыя плечы Бірга, які намагаецца ўстаць. І ўбачыўшы, як цяжка ўстае ён, апіраючыся рукамі аб барты кабіны і балючча горбіць пры гэтым плечы, начальнік разумее, што Бірг ранены ў нагу.

Так, цераз напластаванні гадоў і падзей заглянуў Сяргей Пятровіч у мінулае. І не бледныя цені далёкіх і мёртвых дзён прайшлі перад яго вачыма, а вечна маладое кіпенне жыцця ў напружанні жывых мускулаў і цвёрдай волі палам барацьбы дыхнула яму ў твар.

Некалькі нязвыклым быў пераход з марозных палёў грамадзянскай вайны ў гэтую залю. І яшчэ доўга ўспрыймаў Сяргей Пятровіч знешнюю абстаноўку, як ілюстрацыю да сваіх успамінаў, дум і адчуванняў. Строкат праекцыйнага апарата нагадваў стук таго абмарожанага „Юза“ ў далёкім гарадку. Аксамітная цемра, што рассечана струменем святла, была ценню, далекім падабенствам цёмнай ночы, у якой блукае, абмацваючы воблакі струмень пражэктара, ловіць у свае светавыя цянёты адзінокую машыну ў надхмарнай вышыні.

Усё гэта было там, далёка... Але ці-ж меншай сілы, ці-ж меншай упартасці і самаадданасці патрабуе сучасны этап барацьбы, даны ўчастак соцыялістычнага фронта?

І рэальнасць уцвярдзілася ў сваіх правах, і Сяргей Пятровіч правёў простую і непарыўную лінію ад гарадка В. да гарадка Б., ад 1918 года да першага года другой пяцігодкі.

Напрыклад, вясна. Над горадам, прыбраная ў зоры, нахіляецца зараз ноч. Калі ўстане сонца—на рыштаванні ўзыйдуць будаўнікі. Якімі звонкімі бываюць галасы іх высока над вуліцамі, пад ранішнім сонцам! Якім пераможным бывае покліч сірэн і гудкоў нашых заводаў, калі ціхімі яшчэ вуліцамі спяшаюць на голас іх рабочыя дзённых змен. Якім высокім тэмпам б'ецца творчы пульс нашых гарадоў і якім ажыўленым бывае вячэрні адпачынак калі ў горадзе гаспадарыць ударніца-вясна. Такой радаснай бывае яна толькі ў нашай краіне.

Вясною нястрымна буяніць пад ветрам цёмная зяляніна калгасных масываў. У ясныя вясновыя вечары, калі гасне малінавая зара, мяккі вецер прыносіць з палёў нямоўчны гул машын, заглушаючы лірычнае турканне жаб, дашчэнту знішчаючы зялёную тугу вячэрніх палёў. І да новай зары не сціхаюць галасы людзей і машын на палёх...

Так паўстае перад вачыма Сяргея Пятровіча жыццё, так вырысоўваецца профіль вялікай будаўнічай эпохі. І разумее Сяргей Пятровіч, што радасныя вёсны будаўніцтва—гэта барацьба прасякнутая сонцам, не менш зацятая, чым у акопах, не менш пагрозная і руйнуючая для варожых класаў, чым грандыёзны штурм пад незмаўкаемую кананаду. Яна змяніла твар краіны, яна змяняе чалавечы матэрыял...

У гэткім-жа кіпенні, у гэткім-жа напружанні сіл усталі перад вачыма Сяргея Пятровіча сёнешнія дні, як і заснежаныя тыя ночы 1918 года. І не зазнаў Сяргей Пятровіч гаркавага смаку тугі, бо прыходзіць яна тагды, калі чалавек ізаляваны ад калек-

тыва, калі ён адзінокі на ўсім сваім жыццёвым шляху, і як аб цяжкой страце, думае ён аб днях сваёй маладосці. Але той, хто ўліў кроплю сваёй істоты ў магутны паток калектыва—той ніколі не будзе адзінокім і ніколі не будзе старым. У гэтым невычэрпным патоку сіл—заўсёды зарад маладой энергіі атрымае чалавечая адзінка.

Так перайшоў Сяргей Пятровіч з гарадка В. у горад Б., з 1918 года ў першы год другой пяцігодкі. Быў Сяргей Пятровіч на адным участку барацьбы, апынуўся на другім. І ад гэтага паглыбілася адчуванне віны за сёнешні прарыў, за сёнешнія памылкі.

Пагас экран. Святло заліло залу.

Сяргей Пятровіч у вялікім сціску павольна рухаўся да дзвярэй, не спушчаючы воч з нахіленых плеч вялізнага пілота. Дагнаў Сяргей Пятровіч яго ўжо на вуліцы. Чалавек ішоў размераным важкім крокам, заклаўшы рукі за спіну, глядзеў сабе пад ногі і нешта, відаць, думаў. І такім незвычайна вялізным быў ён, зашыты ў чорную скуру, магутны і спакойны ад захаванай у ім сілы, што ўсе, хто праходзіў міма яго, аглядаліся ўслед. А пілот усё ішоў і ішоў, ні на што не зважаючы.

Сяргей Пятровіч абагнаў яго і крануў за рукаў.

— Бірг.

Ён убачыў блакітныя пятліцы, знакі вышэйшага камандвання на іх, ён убачыў матава-белы твар з цвёрдай рыскай губ, з крутым падбародкам, суцэльны зараснік брывей і пад імі—нязвыклую сінь воч. Гэта—Бірг.

А той спыніўся, углядаючыся ў Сяргея Пятровіча, і не мог успомніць, дзе іменна бачыў ён некалі гэтага маленькага чалавека. І вось, ледзь прыкметна ўздрыгнуў халодны твар Бірга і сінь вачэй праяснела цяплом.

— Гэта начальнік?—спытаўся ён,—гэта Аперан? Сяргей?!

— Дык чаго-ж ты стаіш поўгадзіны, каланча?—крыкнуў Сяргей Пятровіч.

І тагды вялізныя рукі Бірга схапілі Сяргея Пятровіча за плечы. Так заўсёды меў прывычку вітацца Бірг.

— Не веру!—крыкнуў Бірг.—Не веру! Ты, Аперан?

Хістаючыся, як цявінка ў магутных руках Бірга, Сяргей Пятровіч упэўніўся, што Бірг застаўся тым-жа самым: ад стану панурага спакою надзвычайна лёгка пераходзіў ён да вялікай узбуджанасці.

●

— І от ад тэй пары, як паправіў нагу—не злез я з пілоцкага сядзення. Зараз камандую эскадрылляй. Цяпер не тое, цяпер, ты сам ведаеш, інакшая работа на машынах...

Бірг заглянуў у твар Сяргею Пятровічу і рассмяяўся.

— Гэта не тыя парусінавыя туфлі, на якіх мы з табой узляцелі ў свой час на спірце! Ад тэй пары мы і не бачыліся. Пакуль

я выбраўся са шпіталя, цябе перакінулі на другі фронт. Я часта сустракаў у тэхнічнай літаратуры тваё імя, але аб табе—не падумаў.

Бірг адкінуўся на спінку лаўкі.

— Выветрываецца ўсё пакрыху з памяці. Дробныя дэталі цяжка запамінаюцца. Вось добра, на ўсё жыццё, запомніў цябе, а як ты выглядаеш, забыўся. Адно ведаю, што ты малы. Хэ-хэ-хэ!

Бірг кінуў акурак. Ён апісаў параболу ў цёмным паветры і рассыпаў іскры на пяску дарожкі.

— Атрад зрабіў пасадку на вашым аэрадроме. Заўтра ідзем далей. Я пашоў у горад і от... сустрэча. Я рад, Сяргей!

— Слухай, Эрнст. Мне помніцца, ты тагды прышыў гэтага „Таубе"?

— Прышыў. І самае цікавае тут у тым, што на месцы лётнаба аказаўся на ім Руніч. Гэта ўстанавілі потым. Ён наводзіў машыну на месца нашага лагера. Наогул, карысным для немцаў аказаўся на той час. І... заплаціў па векселю, які табе пакінуў. Цікава, праўда, Сяргей?

— Цікава, Эрнст... Надзвычайна цікава!—задумана адказаў Сяргей Пятровіч.—Я так і думаў, што калі-небудзь давядзецца расплачвацца. Вексель аказаўся кароткатэрміновым. Добра Эрнст!

— Добра,—згадзіўся Бірг.—Бясспрэчна, добра.

Абодвы змоўклі.

На цёмным небе было шмат зор і толькі на краявідзе, далёкім і невыразным, паўзлі чорныя воблакі. А мажліва—гэта быў туман. Горад сціхаў. Па дарожках сквера праходзілі рэдкія пары і абрыўкі галасоў даносіліся выразна і звонка, па начному.

Сяргей Пятровіч запаліў сярнічку. Прыкурыў.

— Я цябе ўбачыў у кіно. Паглядзеў і думаю: што гэта за морж? Гляджу,—ты. Гэткі дзядзя ты ў нас адзін на ўвесь Саюз. Больш я нідзе нічога падобнага не бачыў. От, вынесла-ж цябе, брат ты мой! Я раней, прыпамінаю, заўсёды дзівіўся, як усё-ткі такая далікатная машына, як тагочасныя самалёты—магла цябе ўзняць у паветра. Ведаеш што?.. Пакуль ты глядзеў на экран, я ўва ўсіх дробязях успомніў тое, што адбылося з намі ў кастрычніку васемнаццатага года...

Сяргей Пятровіч змоўк. Яны сядзелі зноў моўчкі, прыслухоўваючыся да начнога шума горада.

— Я быў у тым гарадку потым, калі адкаціліся немцы, пасля Брэста ўжо,—сказаў Бірг,—і аб некаторых з нашых даведаўся.

— Ну?!

— Бегельман расстраляны немцамі. З ім разам яшчэ адзін комуніст, рабочы. Памятаеш можа, высокі такі? Катлы ён склёпваў і цярпець не мог нашага інжынера Дзюбніглаза... Інжынер наш таксама загінуў. Калі мы ўзляталі, немцы, калі памятаеш, уварваліся ў горад і кавалерыя спяшыла на пляцоўку. Рабочыя арганізавалі заслону ад шасе. І я на ўзлёце на самым бачыў Міцьку ў апошні раз. Ён бег з вінтоўкай наперадзе ўсіх. Да гэтай

пары добра памятаю яго... Урэзаўся ў памяць ён мне. Хутка знайшоў сваё месца, сын пролетарыя... Добры хлапец з яго вышаў-бы, не сумняваюся.

Бірг памаўчаў.

— А ў мінулым годзе у Севастопалі нечакана сустрэў я Арндта. Ён мяне пазнаў і схапіў за руку на вуліцы. Першым-жа яго словам было: „А памятаеш?"

Бірг задумённа засмяяўся.

— Ен сказаў мне: „А памятаеш, як мы з Бегельманам... Памятаеш, што мы з Бегельманам прыдумалі? Гаварылі-ж мы з Бегельманам, што выведзем вас у людзі!" І мы з ім успомнілі Бегельмана. Моцны быў комуніст, сапраўдны рэволюцыянер-рабочы!.. Арндт кіруе зараз буйнай гаспадарчай арганізацыяй на поўдні Саюза.

— І Бірг зноў змоўк на хвіліну і потым пахлопаў Сяргея Пятровіча па плячы.

— Прайшло пятнаццаць гадоў і мы з табой сустрэліся. Прыгожае жыццё, Сяргей! Паглядзіш навокал, удыхнеш у сябе паветра—гадоў не адчуваеш за плячыма! Маладое паветра наша, Сяргей!

І Бірг сапраўды ўдыхнуў у сябе паветра, удыхнуў прагна, усімі шырокімі сваімі грудзьмі.

— Э-э-эх! Чорт!

І зноў весела і звычна рассмяяўся Бірг.

— Мяне ва ўпадніцтве дагэтуль не абвінавачвалі, Эрнст. Але, я табе магу пазавідаваць. Моцны, ты. Загартаванасць твайго класа ў цябе стопроцантная. І я думаю, не здарыцца з табой такога прарыва, такога вывіха, які, напрыклад, сёння здарыўся са мной. Ты добра сшыты, Эрнст. А я, што там ні гавары— ўсё-ткі інтэлігент.

— Ты, я бачу, не пакінуў яшчэ калупацца ў сабе—засмяяўся Бірг.

— Пачакай, Эрнст. Самаправерка патрэбна для мяне, як для кожнага комуніста. І ў тым выпадку, калі цёмныя, індывідуальныя сілы перамагаюць мяне і я губляю сувязь з калектывам, гэта асабліва неабходна. Сёння, я, Эрнст, не магу пахваліцца сваёй вытрыманасцю. Ты мяне ўважліва паслухай.

І Сяргей Пятровіч расказаў Біргу аб тым, што з ім *здарылася*, пачынаючы ад таго моманта, калі ён увечары выйшаў на балкон. Бірг слухаў уважліва, не азваўся ні словам, нават не крануўся.

— Законная рэч пасумаваць крыху, калі адчуеш ты, што не ўзляцець табе ўгору, што згубіў ты сілу кіраўніцтва машынай. Ты-ж ведаеш, якім я быў пілотам? Я зрастаўся з машынай, я адчуваў вібрацыю яе сваімі нервамі, я лётаў так, як-бы крыллі машыны былі маімі крыллямі. І тут выяўляецца, што я ўсё згубіў.

Прычын для гэтага было шмат і перш за ўсё—узрост. Але аб прычынах мы не будзем гаварыць. Мы будзем гаварыць аб тым, што вышла. А вышла тое, што я страціў усе перспектывы, усю арыентыроўку, я адразу адарваўся ад усяго, што мяне акружае што мне дорага, за што я змагаўся і змагаюся, я паглыбіўся ў сябе і прышоў да вывада... Ну, як-бы табе сказаць... Карацей кажучы, такое адчуванне было, што ад мяне як-бы нешта незаслужана адабралі, сілай вырвалі маю сілу... Ты ведаеш, што гэта азначае? Гэта мешчанін забунтаваў.

Сяргей Пятровіч пасунуўся бліжэй да Бірга.

— Няхай цябе гэта не здзіўляе, Эрнст! Забунтаваў мешчанін, абражаны згубай сваёй маемасці. Ён не хацеў, вілаць, аддаць яе рэволюцыі і калі ўсё-ткі неяк аддаў яе, то пачуў сябе абражаным! Ён пачаў крычаць, што яго абрабавалі. От што здарылася са мной! Я не падумаў, што партыя дала мне сілу стварэння машыны, што я патрэбны ёй, што я павінен да канца служыць ёй! Ашалелы мешчанін дзіка закрычаў аб тым, што яго абрабавалі! Разумееш, Эрнст? Я аддаў свае сілы, не ўсе, а частку іх на барацьбу! І калі пачуў іх некаторую растрату—патрабаваў іх назад! Ці-ж гэта не агідна? Гэта недапушчальна для комуніста, Эрнст! Тым больш, што на справе большую сілу дала мне партыя, чым я аддаў ёй!

Сяргей Пятровіч памаўчаў.

— Калі я сёння ў кіно ўспомніў кастрычнік васемнаццатага года, зразумеў, што змяніліся этапы, а барацьба засталася тэй-жа самай,—я здзівіўся. Я не пазнаў сябе ў вобразе начальніка атрада. Там, я спраўляўся з работай на не менш важным участку. Тут на тых-жа пазіцыях—не спраўляюся. Так ганебна сарваццa, як сёння—гэтага нельга было чакаць! Эпоха будаўніцтва і перарабкі чалавечага матэрыяла аказалася мне не па плячу. Мне патрэбны рамонт. Я не вытрымаў іспыта ў новай, складанай абстаноўцы.

Сяргей Пятровіч узяў Бірга за плячо.

— Ты зразумей, якая сіла ў калектыве, Эрнст! Не згубіцца ні адзін чалавек, кожны будзе на сваім месцы! Калі ён патрэбны калектыву—яму нават дзіцянё пакажа месца і кірунак. І я заткнуў горла мешчаніну. Але пачуццё таго, што я парушыў сваю ўнутраную дысцыпліну комуніста, засталося. Гэтага я не магу сабе дараваць.

Неба выразна зелянела на ўсходзе. Зоры павольна гаслі. Над краявідам яснела белая палоска, павольна разрасталася і шырылася адценне блізкай зары на начным небасхіле.

— Я не мог самастойна адшукаць пункт апоры, каб выбрацца з прарыва. І дрэнна тое, што не разумеў я, дзе яе шукаць. Кропка апоры—калектыў. А я шукаў яе ў сябе ўнутры, дзе нічога не было акрамя пратэста акцыянера—мешчаніна. Гэты

пратэст быў афарбованы ў мяккія таны лірыкі на рамантычнай грунтоўцы. Тут былі думы аб паветранай героіцы, аб высокім мастацтве лёту. Я, да сораму свайго, не мог успрыняць нутром тэй простай праўды, што калі ты прышоў служыць партыі, — аддай ёй усяго сябе, да кроплі, да рэшты, ідзі нага ў ногу з іншымі куды вядзе яна. І калі перамагае калектыў—значыць перамагаеш і ты, і ў гэтым тваё адчуванне жыцця і твая поўнакроўная радасць. А я... прад'явіў іск на працэнты па... акцыях. І бачыў, што гэта злачынства і не знаходзіў пункта апоры для таго, каб стаць цвёрдай нагой на цвёрдую глебу і заткнуць мяшчанскае горла!

Сяргей Пятровіч змоўк. Маўчаў і Бірг. І так яны сядзелі доўга.

Потым Бірг ледзь прыкметна варухнуўся.

— Пункт апоры... Іменна ў калектыве пункт апоры...—сказаў ён.—У цябе сапраўды сур'ёзна было. Вывіх! Ты пункт апоры ўсё-ткі знайшоў. Гэта не дрэнна. Але ўнутранай капаніны ў цябе шмат. І істэрыкі крыху ёсць. Памятай. Не выбрацца-б нам тагды з таго гарадка, каб не рабочыя майстэрні, каб не калектыў. Памятай, Сяргей! Уся сіла ў калектыве! І яшчэ я напомню табе...

Бірг выпрастаўся, падабраўся. І мужны, густы голас яго ўрачыста сказаў у начной цішы:

„Нам істэрычныя парывы непатрэбны. Нам патрэбен мерны поступ жалезных батальёнаў пралетарыята.“

— Гэта сказаў Ленін. І ты аб гэтым памятай. Ты мужны чалавек і вялікай волі. Ты ўмееш змагацца і ты дысцыплінаваны. Добра, што ты правяраеш сябе, добра што ты вучышся, маючы сівыя валасы, Сяргей! Я гэтаму рад. Але памятай аб небяспецы істэрыкі і залішняй капаніны! Толькі з пазіцый сувязі з калектывам патрэбна зыходзіць, непарыўнай, арганічнай сувязі. У гэтым—уся сіла. І ты атрымаеш мерны поступ высокай, бальшэвіцкай чаканкі!

І Бірг падаў руку Сяргею Пятровічу.

На ўсходзе святлела ўсё больш.

На ўскраіне горада, на высокім, пясчаным беразе—яны развіталіся. Бірг пашоў вузкай сцежкай, што вілася над ракой, і хутка знікла яго постаць у хмызняку. Сцежка вяла на аэрадром. Сяргей Пятровіч застаўся на месцы. Тут шырокая пляцоўка разбівалася пад гарадскі сад. Правільнымі радамі былі рассаджаны маладыя дрэўцы, ляжалі кучы бочак і будаўнічых матэрыялаў. Былі зусім гатовы толькі лаўкі, пафарбованыя на зялёнае, і на адну з іх прысеў Сяргей Пятровіч.

Сонца ўжо ўзышло. Іскрылася срэбрам рэчная плынь і толькі пад супроцьлеглым крутым берагам ляжала глыбокая, зялёная засень. Свежая зеляніна палёў размахнулася ў даль на тым беразе суцэльнымі масывамі. Гэта былі землі прыгараднага соўгаса. Ужо ішла ўгору сакавітая зеляніна яравых. А на самым краявідзе, далёка,— сінелі лясы і над усім узнімалася сонца.

Улева ад таго месца, дзе сядзеў Сяргей Пятровіч,—раскінуўся велізарны горад. Над ім слаўся дым высокіх заводскіх комінаў, блішчэлі тысячы вокнаў, глухі, нутраны гул даносіўся адтуль. І вось убачыў Сяргей Пятровіч, як на рыштаванні новага элеватара, на велізарную вышыню пачалі ўзбірацца рабочыя. Яны былі далёка, толькі бясформнымі кропкамі выдаваліся людзі, але Сяргею Пятровічу здавалася, што ён чуе іх галасы над ранішнім горадам, пад вясновым сонцам.

Сяргей Пятровіч не адыходзіў з пляцоўкі. Ён хацеў паглядзець на ўзлёт атрада, ён хацеў праводзіць Бірга.

І хутка паблізу разлёгся магутны гул. Пераможна раўлі маторы. Сяргей Пятровіч паглядзеў у бок аэрадрома, але атрад з'явіўся з другога боку. Машыны ішлі правільным касяком, у стройным ладзе, яны забіралі шырокі поўкруг над горадам, увесь час ідучы вышэй і вышэй. Паветра дрыжэла ад грома матораў, пабліскваліа сонца на крыллях машын, віхрылі ў бляску прапелеры.

Сяргей Пятровіч глядзеў на пярэднюю машыну, на флагман атрада. Там, у кабіне, спакойна сядзіць ссутулены Бірг і паглядае на стрэлкі прыбораў. Так ён і сядзіць як прыкуты, гэты Бірг, гэтая каменная глыба.

Атрад зрабіў поўны круг над горадам, узяў курс і пачаў аддаляцца. Стройна ішлі металовыя птушкі, сонца блішчэла на крыллях іх і высокі, пераможны гул матораў, гул, як музыка стройны і горды, плыў над горадам, аддаляўся флагман, крыху пакалыхваючыся на барты, лавіў сонечны бляск на свае крыллі.

А Сяргей Пятровіч стаяў на зямлі і глядзеў на гэтую чараду сталёвых птушак, што ляціць у сіні неба, у полымі сонечных праменняў, насустрач гэтаму палаючаму дыску. Ён быў захоплены вольным лётам машын, ён, як спецыяліст, адчуваў, як чотка працуюць механізмы, якая гэта гордая і магутная сіла ляціць высока над зямлёй...

Так стаяў Сяргей Пятровіч і глядзеў угору. І не было ў яго ранейшага тужлівага адчування ад усведамлення таго, што не пазнае ён больш радасці лёту, адчування ўлады над машынай, калі яна паслухмяна падпарадкуецца кожнаму руху рукі.

Сяргей Пятровіч адшукаў пункт апоры. Ен стаяў цвёрда на зямлі, гэткім-жа ўпэўненым быў, як некалі ў паветры. У суровай рабоце, у цішы чатырох сцен габінета, будзе яшчэ доўгія гады працаваць Сяргей Пятровіч. І калі прыдзе такі час, што над граніцамі Краіны Соцыялізма з хрыплым гулам, пабліскваючы металовымі пузамі, з'явіцца зграя драпежнікаў, з зямлі Советаў узнімуцца ім насустрач чароды крылатых машын для таго, каб высока ў паветры, над рубяжамі двух светаў даць рашучы бой ворагам, раскідаць іх, знішчыць, збіць на зямлю, не пусціць у прасторы сваёй краіны. І там, сярод тых машын з чырвонымі зоркамі на крыллях, што з гнеўным рыканнем узляцяць насустрач

ворагу, там, у чародах гэтых сталёвых сокалаў—будуць машыны канструкцыі інжынера Аперана. Для гэтага ён доўгія годы будзе хадзіць па габінеце ад сцяны да сцяны, будзе вылічваць і вымерваць, падпарадкаваць сваю фантазію суровай навуцы формы і памеру, і чарцёжнае пяро ў руках большэвіка будзе не менш пагрозным для ворага, чым штурвал паветранага карабля.

Сяргей Пятровіч углядаўся ў даль. Але ўжо не відаць было роўнага касяка машын. Яны расталі ў сонечным бляску, у сіні шырачэзнага неба. Тагды Сяргей Пятровіч прыслухаўся. І здалёк, як дальняе курлыканне пералётнай жураўлінай стаі, данеслася музычнае гранне матораў.

Ал. ДУДАР

СЛУЦАК

(ПАЭМА)

Заліваючы далі вясёлай трывогаю,
з буйным свістам дарожны ўзвіваючы пыл,
танцавалі вятры над старымі дарогамі,
спатыкаючыся аб слупы.

Рвалі стрэшку з пахілай хацінкі аратага,
праляталі з выццём праз пустыя хлявы
і з пашанаю бразгалі ў брамы багатыя,
шапку скінуўшы з галавы.

Хмель па жылах гуляў, ўсё нутро ўзбаламучана,
саматканы паяс зацягнуўшы вузлом,
ў вышыванай кашулі кружылася Случчына—
ажно рэха гуло.

Ажно рэха гуло над старым гадавальнікам
густапсовай пароды, блакітнай крыві.
Рай папоў, дзяржымордаў і земскіх начальнікаў
жыў і губ не крывіў.

Дый чаго іх крывіць, калі пуні напоўнены,
калі плаціць багаты падатак зямля
і пшаніцай, і жытам, і салам, і воўнаю!
Не турбуйся—гуляй!

Праца танная, чорныя рукі дармовыя,
беднаты, парабкоў—хоць на рынак вязі;
пісне хто—дык-жа ёсць гадунцы густапсовыя,
шмат над рэчкай лазы.

Шмат над рэчкай лазы—хай маўчаць неслухмяныя,
шмат у лесе асін, хай, як камень, маўчаць.
Хай зашыюць ім жонкі кашулі падраныя—
працаваць! Працаваць!

Дзве было іх заўсёды, дзве розныя Случчыны—
ў вышыванай кашулі і ў зрэбным рыззі,
з сытым рылам і з тварам нядолей засмучаным,
у шырокіх халявах і ў лапцях з лазы.

Побач з поўнаю клеццю, з багатай адрынаю
тлелі ў цёмных канурах гнілыя куткі,
хлеб у кішкі ўпіваўся неадменнай мякінаю,—
так вадзілася праз вякі.

І адна—замыкала заваламі грознымі
ўсе парогі свае, ўсе дарогі свае.
Толькі перад раднёй,—прад гасцямі вяльможнымі
адчыняліся брамы яе.

Адусюль налятали бубновыя козыры,
і далёкіх і блізкіх груганоў карагод...
Напаўзалі прахвосты ўсіх масцяў і колераў,
нібы мухі на мёд.

Паясы і кашулі ўздымалі штандарамі,
горда бразгалі шпорамі, білі ў званы,
так вясёлая Случчына век гаспадарыла,
умінаючы сытыя дні.

А другая, прыбітая, ціхая Случчына
ў жорсткай цемры блукала ля сытых вакон
і кляла сваю долю кляцьбою пякучаю,
пагражаючы кулаком.

З сілай волата, але з душою дзяцінаю,
што не ўмела ні ўбачыць, ні распазнаць,
гнула горб дваццаці над аднэй дзесяцінаю,
каб дарма ураджай аддаць.

Вось яна, мая шчырая, родная, блізкая.
Так нядаўна... Знібыты, змардованы твар,
але ў вочах адбіўся гарачымі іскрамі
буйнай сілы пажар.

Гэта-ж трэба было, каб з рабочага горада
даляцеў, як маланка, сігнал агнявы,
каб зрабіць гэту Случчыну смелаю, гордаю,
ажывіць, аднавіць.

Гэта-ж трэба было, каб ў старым гадавальніку
пазмаўкалі званы, пазляталі крыжы.
рай папоў, дзяржымордаў і земскіх начальнікаў
тэрмін свой перажыў.

Перажыў ён свой час пад цяжкімі ударамі
слаўнай ленінскай гвардыі, большэвікоў.
Авангард пролетарскай сусветнае арміі
слуцкі „рай“ раскалоў.

Раскалоў і пачаў будаваць яго нанава
для інакшых часоў, для інакшых людзей,
ў бойцы з люццю кулацкай, ды з нянавісцю панавай
Слуцак памаладзеў.

І стаіць цяпер Слуцак магутнаю вартаю
на граніцы двух светаў, ў страі гарадоў,
і у сэрцы яго б'ецца ленінскай партыі
ўсесаюзная кроў.

Перацёрта на порах даўнейшая Случчына,
гадунцы перадохлі, парваўся пояс.
Не лавіць ёй больш рыбы ў вадзе ўзбаламучанай,
не вярнецца той час.

Паляцелі да чорта бубновыя козыры—
хто у прочкі, хто ў жвір, хто ў балотную твань.
Перад іхным шыпеннем, выццём і пагрозамі
не баліць галава.

Не баліць галава, бо вадою гаючаю
сэрца ўспоена ў радаснай барацьбе.
Маладая мая, яснатварая Случчына,
гэты сказ пра цябе.

Слуцкае гісторыі стагоддзі
новае прымае пакаленне.
Усё мяняецца і ўсё прыходзіць,
абнаўляючыся ў кожнай змене.

Вось і Слуцак... вырас, абнавіўся,
кучаравы, яснавокі, статны.
...Ў табелі імперыі расійскай
Слуцак быў калежскі рэгістратар.

Ен засівераў у лютых бойках,
мазалі здабыў у вольнай працы,
ў барацьбе праверыў свае вока:
навучыўся з ворагам змагацца.

Ў стуку цэглы і у звоне сталі
аднае ён стаў крыві і рода
з тымі, што сцяной магутнай сталі
ад Днястра і да Варангер—фьорда.

Не гудуць пакуль гудкі на слуцкіх пожнях,
ён пакуль жалезам не багаты.
ды ў краіне Слуцак не апошні—
ён у нас заслужаны араты.

Менск рабочы—на чале краіны,
і муры муруюць Гомель, Віцебск,
Слуцак пролетарскую адрыну
насыпае жытам і пшаніцай.

Ён скародзіць поле, звозіць крушні,
яго цэх—крыштальны, сіні, ясны.
І у нашым будаўніцтве дружным
Слуцак—наш перадавы калгаснік.

І яму адчынены ўсе дзверы,
да яго цягнік бяжыць са свістам,
для яго працуюць інжынеры
і не спяць начамі комуністы.

Для яго Чалябінск трактар робіць,
грузавік яму збірае Горкі:
з імі ён аднэй крыві і рода,
з імі ён шагае роўным крокам.

Са старэйшымі братамі поплеч
ў будучыну цвёрда ён шагае.
Нібы сонца у драбнюткай кроплі,
ленінская думка ў Слуцку з'яе.

Не можна грэбаваць нічым
у важнай і вялікай справе.
Паслухайце, як на Случы
з Кальвінам ГЭТ змагаўся слаўна.

Калісьці страх было прайсці
у тлустай цемры вуліц вузкіх.
Але сягоння зіхаціць
электрыка у новым Слуцку.

Дзе сумна тлелі лучнікі,
газніцы смутныя мігцелі,
там узялі большэвікі
у новы мур старую цэглу...

...Даўней, як папы і папы
аўтарытэт свой сталі траціць,
трывожны смутак ахапіў
князёў за добрабыт магнацкі.

І, каб нанова надзяліць
надзеяй райскай селяніна,
князі з Жэневы прывязлі
навінку новую—Кальвіна.

Кальвін асеўся на Случы
злавеснаю і чорнай плямай
і бедакоў пачаў вучыць
на новаму аб тым-жа самым.

— Працуй, цярпі і не ўздымай
вачэй да земскіх маестатаў.
Тут пану панава аддай,
там будзеш мець за ўсё заплату.

Вякі прынеслі шмат навін.
Князі даўно дайшлі да ручкі.
А ўсё ‘шчэ ў Слуцку Жан Кальвін
сядзеў начной драпежнай птушкай.

Але настаў нарэшце дзень...
У дзверы чорныя сабора,
не кланяючыся ідзе
госць новы з поглядам напорным.

Не зыбаючыся ідзе,
глядзіць навокал пільна, строга.
Разгневаны Кальвінаў цень
загарадзіў яму дарогу.

Ў вачах палаючая злосць,
з кляцьбой высока рукі ўзвіты...
— Як смееў ты, нечасцівы госць,
ўвайсці у дом мой, дом малітвы?

А госць адказвае наўпор:
— Адкуль ты гэтакі узяўся?
Па канстытуцыі сабор
належыць слуцкаму камгасу.

Яго й бярэ цяпер камгас—
і як належыць скарыстае:
дынама стане тут у нас,
таксама новы дызель стане.

Дамо святла ва ўсе куткі,
у млын, у пільню ток пагонім...
Між іншага, хто ты такі?
Вар'ят ці проста непрытомны?..

— Хто я, няшчасны? Жан Кальвін,
прарок, слуга жывога бога,
цябе-ж, граха гарэзны сын,
найвышні пакарае строга.

Госць у адказ:—Не залівай.
Занадта нешта ты мудруеш.
Хоць сто найвышніх выклікай,
ад іх адказа не пачуеш.

Патрэбна гораду святло.
Нам прыхажане перадалі
сабор гэты, што варт на злом,—
ён Слуцку дасць дабра нямала.

Дэвотак нават запытай,
прайшоўшыся па ўсіх дзядзінцах,
што ім мілей—на небе рай,
ці тут, у Слуцку, электрычнасць!

Усім абрыдаў тут трызвон
ды байкі пра багоў, пра неба.
Ты, дзядзька, вымятайся вон,
а то яшчэ сапрэш што небудзь.

Пайшоў Кальвін з двара ў двор
і ўсюды чуў адзін адказ ён:
—Не ведаем, што там, ля зор,
а тут смярдзіць страшэнна газай.

А пеклам нас ты не дзіві—
мы з панскіх выбіліся ручак!..
Закрыўшы вочы Жан Кальвін
ў Жэневу рушыў прэч са Слуцка.

Пайшоў Кальвін са Слуцка прэч,
дарэмна змарнаваўшы годы.
І лампа ГЭТ'а ў сотню свеч
яго змяніла назаўсёды. [1]

Бярвенні стузамі ляжаць,
сваёй чаргі яны чакаюць.
Нядоўга ім ужо чакаць—
чарга іх хутка наступае.

Не ўзяць са слуцкай пільні шмат—
занадта ўжо яна малая.
Аднак-жа пролетарыят
і ёй рахунак прад'яўляе.

[1]) У даўнейшыя часы Слуцак быў адным з буйных цэнтраў кальвінізма на Беларусі. Пасля рэволюцыі кальвінскі сабор у Слуцку, страціўшы ўсіх сваіх прыхажан, паслужыў памяшканнем для першай у Слуцку электрастанцыі.

Свіргочуць рамы—шух-шух-шу—
сцякаюць пахкім пілавіннем.
—Я пагашу, я па-га-шу
рахунак, складзены краінай.

Вы, што праходзіце няўзнак
каля звычайна хвойнай дошкі,
спыніце на хвіліну шаг,
зірніце ды разважце трошкі.

Яна не скажа аб сабе,
аб родзе сваім, пахаджэнні,
аб безупыннай барацьбе—
вам дапаможа ўяўленне.

Вакол яе ішла вайна
за якасць, сабекошт і тэмпы,
і нарадзілася яна
раней за вызначаны тэрмін.

Ей кінуў злоснік хмуры зрок,
ударнік прывітаў усмешкай:
яна—яго чарговы крок
на соцыялістычных сцежках.

Яна ляжала на дажджы,
і злодзей скраў яе са склада,
яго злавілі уначы
хлапцы з ударнае брыгады.

Пасля на мост яе прыб'юць—
канцы дарог яна павяжа:
па ёй машыны пабягуць,
воз прапаўзе з цяжкой паклажай...

А мо' ёй прыдзецца ляжаць
у новым доме, у моцнай столі,
ці галярэю абшываць
дзе небудзь у далёкай штольні.

З яе карысці будзе шмат
усюды—ў Слуцку ці ў Донбасе,
куды-б ні слаў яе загад
краіны, партыі і класа.

Пяе піла, звініць піла
нібы не з сталі—з парцэляны:
—За промфінплан, за промфінплан!
Дамо яшчэ, дамо звыш плана.

Звыш плана мы яшчэ, сябры,
шэсць дошак выпіліць павінны:
няхай з іх зробяць цесляры
жыццю старому дамавіну.

●

Ўставала з нізін энергія,
напружаная, як струна.
Узрушанаю паверхняй
клубілася цаліна.

Ўзляталі ў паветра бурбалкі
і лопаліся, як званы.
Пытанне ўставала рубам—
мы возмем верх, ці яны.

Замкнуліся дзверы ў хатах—
чалавек чалавеку воўк.
Ішла за ратаю рата,
сыходзячы ціха ў бок.

Пунсоваю гадавінаю
за маем ішоў лістапад;
праводзіў іх злымі кпінамі
ў кругу сяброў Лістапад.

Уночы, у сонных марах—
вінтоўкі, тысячы рук:
ішла беларуская армія—
Астроўскі і Алексюк.

Гулі званіцы замшэлыя,
гудзеў касцельны харал...
Жыццё-ж ішло і кіпела
і пела Інтэрнацыянал.

Была у яго свая рацыя
і сэнс, і радасць, і боль,
ў Лістападавай хаце
звісала, як саван, столь.

У Лістападавай хаце
зялёны стол... галасы...
Умовы... Пазыкі... Акцыі...
Чыгункі... Гуты... Лясы...

Звіняць бакалы і шклянкі,
заліты віном абрус.
—Увага, панове! Па банку!
Пад картаю—Беларусь!..

Па Случчыне ціша мёртвая.
А карты—рып ды рып...
І вушы сквапна разгортваюць
Засценкі і хутары.

Сусекі ўзяты на клямку,
завала на парог.
Маліся за нас астрабрамская,
няхай ратуе нас бог!

Ратуйце з навалы дзікае!
Пан Езус! Пан Лістапад!
І дзынкаюць ужо, дзынкаюць
кайданы на даўні лад.

І гушкае ўжо, гушкае
старыя надзеі вайна...
Але магутнаю птушкай
ўздымаецца цаліна.

І з шматкілометравых крылляў
у мяккім бляску зары
скідае струхлелым пылам
засценкі і хутары.

І над гняздом Лістапада,
дзе ў шклянку звоніць бакал,
без жалю і без спагады
працягваецца рука.

Нязграбная, моцная, грубая
зрывае хату, як грыб.
І лопаюцца бурбалкі
і сонца на іх не гарыць.

●

Калі ў поле выходзілі межы зрываць,
завівайся, лянок, завівайся!
Там чарнобыль па нас бедаваў, гараваў,
буйнай сілай, жытцо, налівайся!

Шчэрыў зубы сусед на сваёй на мяжы.
Завівайся, лянок, завівайся!
Бабы крумкалі недзе—не жыць вам, не жыць!
Буйнай сілай, жытцо, налівайся!

Калі мы малатарню ў суседа ўзялі,
завівайся, лянок, завівайся!
Ён бажыўся, што ёсць на руках мазалі,
буйнай сілай, жытцо, налівайся!

У суседа мазоль ад тугіх капшукоў.
Завівайся, лянок, завівайся!
Жыта ў яме, а ў стайні зарэзаны конь.
Буйнай сілай, жытцо, налівайся!

Як сябра на вайне, ратавалі каня.
Завівайся, лянок, завівайся!
Папялішчамі ўночы смылела вайна.
Буйнай сілай, жытцо, налівайся!

Калі прэч мы пагналі суседа свайго,
завівайся, лянок, завівайся!
Наклікаў ён на нас і ваду і агонь.
Буйнай сілай, жытцо, налівайся!

Калі ў поле з сявалкамі вышлі мы ўсе,
завівайся, лянок, завівайся!
Кпліва крумкаў крумкач—недасеў, недасеў!
Буйнай сілай, жытцо, налівайся!

А як новае поле без межаў гуло,
завівайся, лянок, завівайся!
І пастукаў калгасны да нас умалот,
буйнай сілай, жытцо, налівайся!

Залацелі ваенным трафеем снапы,
пелі косы альтом, дыскантамі сярпы!
Завівайся, лянок, завівайся!
Буйнай сілай, жытцо, налівайся!

Мы пазвозілі пуні з падворкаў старых—
завівайся, лянок, завівайся!
Ёўню новую вывялі нам цесляры.
Буйнай сілай, жытцо, налівайся!

Да гары мы снапамі заклалі яе,
завівайся, лянок, завівайся!
У тых снапах наша праца блішчыць і пяе.
Буйнай сілай, жытцо, налівайся!

Як вулей, вуліца гудзе,
драбіны войкаюць надрыўна:
сабраліся у святы дзень
аднаасобнікі на рынак.

Грыбоў вялікі перавяз,
капуста квашаная ў цэбры.
І ходзіць пуга раз-у-раз
па конскіх вытыркнутых рэбрах.

На кожнай конскай галаве
гара спрадвечнай конскай жальбы.
Спытайцеся, чым конь жыве—
ён вам не мала расказаў-бы.

Ён вам сказаў-бы, што надзел
гаспадара занадта вузкі,
што трэба вечна з дня у дзень
струхлелую салому хрумстаць.

Ён скажа:—У маім хляве
шмат болей дзірак, чымся сценак:
улетку неяк пражывеш,
а ўзімку холадна страшэнна.

А ў працы ўсюды конь ды конь—
канём усе заткнуты дзіркі.
Гаспадара шкада: і ён
Жыве нішчымнаю заціркай.

Хай і смачнейшая яна
ад тэй, што некалі бывала.
Але хіба ішла вайна
ўсяго за адрабінку сала?

Павінен-жа сябе бядняк
цаніць высокай, поўнай мерай.
А гаспадар мой аніяк
ў адкрытыя не ўвойдзе дзверы.

І дзіўна: цэлы век пражыў,
і шыю гнуў, і спіну горбіў,
а сцеражэ свае мяжы,
як дурань пісанае торбы.

Усе вакол яго расце,
разгортваецца ўшыркі, ўдоўжкі,
з сваёй мяжою у хвасце
паўзе ён непрыкметнай мошкай.

А што дала яму мяжа?
І сам ён гэтага не знае.
Звычайны нэндзны ураджай
тузе канца не абяцае...

З тугі апошнюю аброць
мой гаспадар аддаў за чарку.
Што ні кажыце, я супроць
аднаасобнай гаспадаркі.

●

Гэта можа толькі сніцца.
Змрок бязмежны і глухі.
Пачыналі Дарасінцы
ад дубовае сахі.

Спавівала іх балота,
а туман іх калыхаў,
байкі баялі чароты,
пела песні ім альха.

Лучнікі узімку тлелі,
і, пад спеў верацяна,
без усмешкі, без вяселля
надыходзіла вясна.

Быў сусед суседу воўкам:
самы блізкі—самы злы.
Пільнавалі сквапным вокам
межы нэндзнае зямлі.

І адно палі злучала—
неадчэпная бяда:
ўсе нізіны залівала
гарапашнікам вада.

Кожны бачыў, кожны ведаў—
ўзяцца-б разам ды дружней...
Ды сусед дзеля суседа
нават пальцам не кране.

І гніла ў склізоце бульба,
захлыпаліся аўсы.
Вечнай зайздрасцю і згубай
быў наліты Дарасін.

Аднаго заела беднасць,
бо другі прабіўся ўверх—
і душыў свайго суседа
як шалёны, дзікі звер.

Аскірваліся і чэзлі.
А у той дваццаты год
з лесу гаўкалі абрэзы,
заліваўся кулямёт.

А было-ж іх, і не мала,
гэтых ценяў баравых—
іх мінуўшчына наймала
бараніць свае правы.

Але партыя гукнула—
вышаў парабак, бядняк,
сілу мужную згарнулі
у адзін тугі кулак.

Жываглота, чужаеда
да парога правялі.
І пазнаў сусед суседа
на агульнай на зямлі.

Строй убогі сох дубовых
пераходзіць у плугі.
Стромы спраў і думак новых
залiваюць берагі.

І, з суседам поплеч стаўшы,
усміхаецца сусед:
— Ўсё цяпер, суседзе, наша:
праца, свята, дзень і свет.

Не на жарт, не на забаву
з забалочаных нізін
у шырокія канавы
выгнаў воду Дарасін.

Дзе ў багне танулі межы,
з жытам шэпчуцца аўсы.
У сяўбе сягоння першым
выступае Дарасін.

Ці магло-б хаця прысніцца?
З нэндзы, з голаду, з грызні
дружным строем дарасінцы
вышлі ў сонечныя дні.

Тут панавалі з даўных дзён
палын ды плодны пырнік.
І дзіўна чуць вясёлы звон
аўса на гэткім жвіры.

Будынкі новыя кругом,
абора і вазоўня,
для школы дом, для ясляў дом,
а ўсё ідзе будоўля.

Ні дошкі, ані берваяна
не мелі у запасе—
але ніщто не навіна
ў згуртаваным калгасе.

Са свірнаў, еўняў ды гумён
бярвенні выбіралі.
Ўсе памяткі калішніх дзён
нівечылі без жалю.

Ўчарашнія ратаўнікі
свайго старога плота,
сабраўшыся гуртом, цвікі
нарэзывалі з дроту.

Гатова стайня, каланча,
а столькі яшчэ справы!
І Гурба, старшыня, бурчаў,
што зараз клуб паставіць.

І што тут дзіўнага, калі
усім за ганьбу стала,
што іх зямля, што іх палі
ў сяўбе былі адсталі.

Таварыш Гурба аж смылеў,
кіпелі брыгадзіры;
звязаліся ў тугім вузле
энергія і шчырасць.

Гароды кінулі і ўсе
на поле разам сталі,
але закончылі пасеў
і план адратавалі.

Цяпер па хатах цішыня
і радасная змора.
— Ну, заўтра,—кажа старшыня,—
аб клубе пагаворым.

Таварыш Гурба, добры сон,
шчаслівы адпачынак!
Бясхлебіца мінулых дзён
навекі супачыла.

Ваш дружны, шчыры калектыў
зрабіў глыбокі дол ёй,
яна ваш ранак залаты
не замуціць ніколі.

Яна патлее ў парахню
з кулацкім сваім родам,
што вас і продкаў вашых гнуў
халодных і галодных.

●

Ты не ўкрадзеш ні снапа
у селішчах з калгаснай пуні.
Дабро калгаснае Санг-фа
там дзень і ноч пільнуе чуйна.

Гарыць у небе зорак плынь.
Быць можа там Санг-фа прасочыць
вязьмо далёкіх каляін,
былыя дні, былыя ночы.

Санг-фа глядзіць, Санг-фа маўчыць,
на твары не кранецца мускул.
О, не! Па зорках не злічыць
ўсіх вёрст ад Пекіна да Слуцка.

На зоркі ён і не глядзеў
з жабрачых мукдэнскіх падвалаў,
ніколі месяц не блішчэў
яму ў томскія капальні.

Было зусім не да таго
і ў партызаншчыне таежнай,
і безуважна зірк яго
мінуў зямлі і неба межы.

Ён па зямлі начную цьму
пранізываў руплівым зрокам,
і сэрца ворага яму
над мушкай зіхацела зоркай.

Мінуў ён ледавы Байкал,
Прайшоў Бярэзіны разлівы,
і супыніўся на прывал
на зіхатлівых слуцкіх нівах.

Непараўнаны ураджай
дало змаганне ў сэрцы буйным,
і палюбіў Санг-фа той край,
што бараніў ён для Комуны.

Ён разгарнуўся на ўвесь рост,
ў калгас прышоў з палоскі вузкай.
—Скажы, таварыш, колькі вёрст
цяпер ад Пекіна да Слуцка?

—Аб гэтым лепей не пытай
туды ісці—аж на край света.
Далёкі для мяне Кітай
Такі, якім ён быў дагэтуль.

Там генерал ёсць, там буржуй.
Я калі-небудзь пры спатканні
ім проста ў вочы пакажу
білет былога партызана.

Я пазганяю іх з зямлі—
хай працу чорную спазнаюць.
Хутчэй-бы толькі завялі
калгасы землякі ў Кітаі.

О, я-б пашоў, я-б пасабіў
і блізкаю была-б дарога.
Прайшоў я школу барацьбы
і чуў дыханне перамогі.

Бедняк мілей мне і бліжэй
ці з Пекіна ён, ці са Слуцка,
чым самы шчыры крыважыр—
кітайскі ён, ці беларускі.

Чужына мне стары Кітай
мне ёсць дзе жыць, за што змагацца,
мне родным стаў совецкі край—
адзіная айчына працы.

●

Стары зсівелы аграном,
што наглядзеўся дзіваў многа,
пужаў ячэйку і райком:
—Не выйдзе з гэтага нічога.

Адно—традыцыю ламаць,
Другое—дужацца з прыродай.
Не варта нават прабаваць,
псаваць насенне нават шкода.

Тут асаблівая зямля,
тэмпература, вільгаць, глеба.
Я так лічу, што і у план
звышранні сеў ўключаць не трэба.

Чаго не ведалі вякі,
таго не вырашаць і годы.
Райком сказаў:—Большэвікі
умеюць дужацца з прыродай.

Умеюць і перамагаць—
Галодны стэп, Дняпро засведчаць:
ні жвір, ні камень, ні багна
нам не пасмеюць супярэчыць.

Прыгрэла сонца па снегах.
Ледзь-ледзь зямліца зачарнела.
І быў засеян першы га
ў сакавіковай пары белай.

Узышоў авёс. Ужо на смех
падняць хацелі агранома,
аж тут як сыпнуў новы снег,
узʻюшыўся мароз шалёны.

Так і прапаў звышранні сеў,
не здужалі, чаго хацелі.
У санях ездзяць па аўсе.
У райкомцаў вочы пасмутнелі.

Цішхом смяецца аграном,
плячамі цісне—неудача.
Не будзе ладу з тым аўсом,
бо кто-ж і дзе такое бачыў.

Прышла вясна, сяўба, і вось
на полі, ад снягоў адкрытым,
ажыў пахованы авёс
густым зялёным аксамітам.

Больш не смяецца аграном.
Авёс расце, авёс красуе.
Вось гэтак зруйнаваў райком
сяўбы традыцыю старую.

На дзіва урадзіў авёс.
І аграному ясна стала:
і снег, і глеба, і мароз
у тэхніцы зусім адсталі.

Чаго не здужалі вякі,
тут вырашылася ў поўгода.
Ў казіны рог большэвікі
загналі слуцкую „прыроду".

Не сніліся такія дні
яшчэ нікому і ніколі.
Хапала хлеба да вясны —
мякіну елі ад Міколы.

А сёння сталі хлеб дзяліць,
прыпомнілі, чаго хто варты.
І сумныя дзянькі прышлі
для неахайных і нядбайных,

І ганьба ела гультая,
нядбайлу вочы выеў сорам:
хто не гуляў, хто не стаяў,
прад імі стаў жывым дакорам.

Куды ішлі, за кім ішлі?
Чыёю працай жыць хацелі?
Не жыць такому на зямлі,
хто з мазалёў чужых сыцее.

Хто глуміць пот таварыша,
яго спрацаваныя рукі,
няхай з нішчымнага гаршка
нялёгкай зачарпне навукі.

Бясхлебіца—забыты сон
для тых, хто працаваў і верыў.
Удзячнасць ясных каласоў
яму аддасцца поўнай мерай.

Каму агульны дабрабыт
вышэй быў за свае анучы,
той права на жыццё здабыў,
таму прад доляю не гнуцца.

Адсталаму дапамажы,
калі ён верыць у сягоння,
дык на чарговым рубяжы
дагоніць ўсіх і перагоніць.

А хто жыве ўчарашнім днём,
каго пужае шлях далёкі,
не ўвойдзе той у новы дом
свабодным гаспадарскім крокам.

Хто-ж рые ямы на шляху,
у пыл паваліцца той ніцма,
іператруць яго ў труху
пуцін далёкіх навальніцы.

●

Як глядзіш на буйны слуцкі росквіт,
„земляка" зусім не лішне ўспомніць.
Як вам там жывецца, пан Астроўскі,
у чыёй пярэдняй вы сягоння?

Можа сняцца вам яшчэ маёнткі,
што на Слуцку зарабіць хацелі,
маркі, злоты, долары і кроны
або міністэрскія партфелі?

Можа сніцца вам ваш дом у Слуцку
(Вы-б хацелі большы мецъ, вядома?)
ўсякіх налізаліся вы ручак,
а няма ў вас і страхі ад дома.

Так, няма, ды пэўна і не будзе,
бо на Слуцак ваша стаўка біта.
Тут жывуць зусім другія людзі,
ўсё былое знікла і забыта.

Слуцкая экзотыка сатлела,
самабытнасць тлустая таксама.
Случчына у будучыню смела
зашагала за большэвікамі.

Не памог вам кайзер, ні Дзенікін,
будзе так і з Гітлерам, і з кожным.
І у вашай роспачы вялікай
мо' алжырскі бей вам дапаможа.

Паспрабуйце! Што-ж тут ёсць такога?
Можна падбадзёрыць бея крышку:
нашапчыце, што пісьменнік Гогаль
напісаў пра нейкую там шышку.

Можа бей пакрыўдзіцца і вышле
армію зніштожыць край Советаў.
Толькі каб не мець выдаткаў лішніх,
пачакайце задаваць банкеты.

Не спяшайцеся: налётаў збродных
не баяцца сёння ўжо случане:
зорка варашылаўскіх паходаў
зіхаціць і ў Слуцку на Трайчанах.

І зіяе зорка тая ясна
над кагортай гарадоў сталёвых,
па-над кожнай хатаю калгаснай,
над усёй працоўнаю зямлёю.

І яе прамені моцна жаляць
ўсіх, хто руку ўздыме на Советы,
бо яна, палаючы, злучае
пролетарыяў ўсяе планеты.

Так што пачакайце, пан Астроўскі,
хоць і вельмі ласы вы і сквапны:
хто ўздымае лапу на наш росквіт,
застанецца той зусім без лапы.

Разумеюць нават нашы дзеці,
хай і кожны гэта добра знае—
калі ў бойцы вораг не здаецца,
мы яго бязлітасна знішчаем.

Вам, што здолелі Слуцак па новаму вырасціць,
разгарнуўшы звычайныя годы ў вякі,
вам складаю я словы захаплення і шчырасці,
слуцкія большэвікі!

З украінскіх стэпаў ці з Сібіры далёкае,
ад Дзвіны ці ад Нёмна прыходзілі вы—
вы шагалі наперад жалезнымі крокамі,
не шкадуючы галавы.

Вы ішлі без вага́ння, крутыя, упартыя
на бандыцкі а́брэз, на балотную твань.
Вы жылі баявымі загадамі партыі.
Хто з вас сіл шкадаваў?

Вас не страшыла нават магіла вільготная,
вы за справу без роспачы аддавалі жыццё—
толькі ў сэрцы гуло і кіпела грымотнае
большэвіцкае пачуццё.

Ажываюць у сэрцы суровай пяшчотаю
чатырнаццаць замучаных партызан
і імёны Манахава і Ферапонтава [1]—
новай Случчыны рань!

Не памерлі ў вас ідэі забітых, замучаных,
яны толькі далей заклікалі жывых.
Калі тлела ў бандыцкай нянавісці Случчына,
не схіляліся вы.

За нянавісць плацілі вы жорсткай нянавісцю.
Смертаносным ударам канчалі вы бой,
І, знямогшыся, ворагі вашы згіналіся
пад магутнаю вашай рукой.

Ўсе куткі запалілі сваім захапленнем вы.
І, адданасці вечнае даўшы зарок,
правяралі і мералі думкамі Леніна
кожны ўздох, кожны крок.

---

[1]) Члены слуцкай арганізацыі КП(б)Б, забітыя ў бойках за новы Слуцак.

І, муруючы новае долі падваліны,
вы ніколі з тугой не глядзелі назад,
найвышэйшая праўда вам голасам Сталіна
аддавала загад.

Вы крышылі зямлю, гуртавалі, збіралі,
ваявалі за хлеб, ураджаі вялі.
Вашы грудзі ў змаганні пажарам палалі,
вы-ж наперад ішлі.

Дабівалі прахвостаў ўсіх масцяў і колераў.
Як калісь на Дзенікіна і Калчака,
вас вадзіла на зябліва, ворыва, поліва
дырэктыва ЦК.

І не чулі вы жалю па юнасці страчанай,
не глядзелі, як сыплецца дзён белы цвет.
І жыццём, і каханнем, і пяшчотаю матчынай
быў для вас партбілет.

А юнацтва ізноў нібы фенікс[1]) вясёлкавы
адраджалася з попелу і жыло, і цвіло.
І пад сівымі скронямі—кроў комсамольская;
і ў вачах незмяркаючае святло.

Загартованы мускулы ленінскай цвёрдасцю,
ў сэрцы энтузіязма б'юцца рухавікі.
У вас жыве рэволюцыі вечная моладасць.
слуцкія большэвікі!

Менск-Слуцак.
1932—33 г.

---

1) Фенікс—міфічная птушка незвычайнай прыгожасці; яна, згодна легенды, ніколі не памірала, але запалівала сама сябе ў сваім гняздзе і адраджалася зноў з попелу.

БАРЫС МІКУЛІЧ

ДУЖАСЦЬ

(ПРАЦЯГ УСТУПУ[1])

Скончыў сваё апавяданне Краўчанка неяк раптам. Ён пільна ўзіраўся ў актора і бачыў, што з тым рабілася нешта дзіўнае і незразумелае, Уся артыстава постаць была прыведзена ў нейкі незразумелы рух, рух на адным месцы, а на бледным—з падведзенымі вачыма—твары нараджаліся і знікалі, даючы месца новай, грымаса за грымасай—і ўся шматгранная гама чалавечых адчуванняў была ў гэтых грымасах: боль і жах, нецярплівасць і маўклівая просьба аб паратунку, туга і нянавісць.

Уласна кажучы, Краўчанкава апавяданне было кароткае, але жвавы малюнак мінулага доўжыўся ў актаравай істоце і перад ягонымі вачыма, нібы на велізарным экране, паўставалі гэтыя малюнкі мінулага, нават тыя, якіх не ведаў і не мог ведаць Краўчанка. Краўчанкава апавяданне абудзіла творчую актораву фантазію і, здавалася, што актор зацікавіўся гісторыяй сяброўства, зацікавіўся так, нібы тычылася яна не яго, а нейкага незнаёмага, далёкага чалавека. І калі Краўчанка змоўк, убачыўшы дзіўную змену масак на ягоным твары, тады актор прастагнаў, закрываючы твар рукой:

— Мы несліся ў аўто без ліхтароў... у нязведанасць начы... беглі ад вар'яцкага казачага гульбішча... Так, я бачыў Краўчанку ў чужой кубанцы... залітае полымем абліччa было жахлівае... Далей, кажы далей!..

Тады Краўчанка ўзяў актора за руку і глуха сказаў:

— Значыцца, ты зноў уцёк? Я гэтага не ведаў. Я шукаў цябе тры дні... Перарылі ўсё, усіх знайшлі, а вось вас з палкоўнікам не было. Але цяпер...

Актор адарваў руку ад вачэй, пахіснуўся, усім целам абвіс на стол, і плечы дрогка крануліся ў гістэрычным адчайным плачы. Гэта—надышла рэакцыя пасля цяжкай і ўпартай напружанасці думак і цягліц, рэакцыя асуджанасці: гэтак плачуць злачынцы ў адзіноце апошняга свайго прыстання, гэтак плачуць злачынцы ў апошнюю ноч свайго жыцця.

Грымеў за ценькай фанернай сцяной аркестр магутным харалам даравання і адпушчэння. Гэта былі заключныя грымоты аркестра, і, глушачы іх, нарадзіліся недзе ў велізарнай залі

[1]) Першая частка рамана надрукавана ў часопісе „Полымя Рэволюцыі". №№ 11, 12 за 1933 г.

воплескі, нарадзіліся і даляцелі сюды, у акторскую прыбіральню. І тады ля дзвярэй узнікла Эльга Райх, перапоўненая яшчэ натхненнем і поспехам, з адлюстроўкай упэўненасці і задаволенасці на ўсёй істоце, што бывае асабліва прыемным у першыя хвіліны, у хвіліны перамогі буйнага таленту над пачуццямі тысячнага гледача. Значна пазней прыходзіць стомленасць, а пакуль што—цела ірвецца яшчэ хваляваць сваімі чароўнасцямі людзей, цела, здаецца, спявае ўсімі сваімі частачкамі, цела просіцца ў рытм—бурлівы радасны рытм.

— Стась!..

Не ведала што рабіць, слоў не было, і яна колькі хвілін стаяла з немым запытаннем на абліччы. А за яе спіной грымелі воплескі і ўсё мацней і мацней грымелі чалавечыя галасы: спрэс п'яныя ад відовішча—яны хацелі, патрабавалі гэтага відовішча яшчэ і яшчэ. Але тут прыбег распарадчык у тугім накрухмаленым каўнерыку і, не заўважаючы здэтанаванасці актрысы і хмурасці чужога чалавека ў шэрым шынялі, выконваючы сваю службу, голасна крыкнуў да Юткевіча:

— Маэстра, вас патрабуюць!

— Не магу,—да крыві кусаючы вусны, працадзіў праз зубы.— Не магу!..

Распарадчык змераў позіркам Краўчанкаву постаць, і Краўчанка убачыў у гэтым позірку знявагу і дакор.

— Вас патрабуюць. Гэтым злоўжываць не трэба. Вы толькі выйдзеце...

Актор узняўся, рэзка выпростваючы перад люстрам сваю постаць, паглядзеў паўз галаву распарадчыкаву цяжкімі і мутнымі сваімі вачыма, сціснуў рукі ў кулакі і раптам ірвануўся паўз распарадчыка, паўз актрысу ў дзверы, на сцэну.

Міжволі Краўчанка падаўся за ім, але распарадчык схапіў яго за руку, пацягнуў за сабой і неўзабаве яны апынуліся ў перапляценні палотнішчаў.

— Тут добра глядзець,—зусім ціха сказаў распарадчык і рукой рассунуў палотнішчы.

Перад Краўчанкавымі вачыма была сцэна і на ёй—Юткевіч, радасны, бадзёры, прыўзняты. Насустрач яму ляцела авацыя залы, грымелі галасы і, здавалася, навальніца ўварвалася ў тэатр і пануе, гаспадарыць у ім. „Каго сустракаюць?"—мільгнула у Краўчанкавых думках. Каго сустракаюць? А вось, калі кінуцца паміж залай і акторам і крыкнуць на поўны голас—Вораг! Белагвардзейская сволач! Не паверацць, за інсцэніроўку палічаць, закідаюць шапкамі, свістам і рогатам. Актор быў тут царом, магутным валадарнікам пачуццяў тысяч людзей.

— Хто вы?

Ён рэзка павярнуўся на запытанне. Побач з ім стаяла Эльга Райх. Яна адчула, што гэты чалавек прынёс сюды трывогу, зразумела, што Юткевіча ўсхвалявала гэтая нечаканая сустрэча— і хіба не праз гэтую сустрэчу партнёрам яе апанаваў дзікі, няст-

рыманы ажыятаж?—з выключным нервовым узрушэннем, менавіта з ажыятажам танцаваў цяпер ён. І жанчына ў момант вырашыла дазнацца аб тым, што паміж іх было, а калі было штонебудзь жахлівае (інакш яна думаць не магла)—дык выратаваць Юткевіча, выратаваць абавязкова, калі гэта патрэбна.

— Нічога.

Тады яна ўсміхнулася гарэзнай і чароўнай усмешкай,—гэткай усмешкай можна заваяваць самага жорсткага дзікуна. Яна ўзяла Краўчанку за руку, амаль прыціскаючыся да яго ўсім лёгкім і прывабным сваім целам.

— Кажаце—нічога? Вы маніце. Я гэта бачу, не ўтойвайце. Ваш прыход,—яе вочы ярка заззялі,—прыгадаў мне грамадзянскую вайну... Ваш шынель...

— Я прыехаў з фронта,—жорстка перапыніў ён і наважыўся адвярнуцца.

Але яна моцна трымала за руку.

— З фронта?—гарачая зацікаўленасць прагучэла ў голасе.—Ён-жа скончыўся тры гады таму назад.

— Для мяне ён не скончыўся і цяпер.

І, рэзка ірвануўшы руку, ён шпаркімі крокамі пашоў у дзверы акторскай прыбіральні. Яна падбегла да іх, зазірнула, тклівым позіркам прасачыла за тым, як чалавек, дакорліва махнуўшы рукой, вышаў у файе.

Даленга быў яшчэ на сцэне. Ён зноў і зноў танцаваў сваю выдатную імправізацыю пра чырвонаармейца ў белым палоне; зала грымела крыкамі і воплескамі, кропелька поту павісла на даўгім дырыжэравым носе. З затоенай увагай сачыла за танцорам ягоная партнёрка. Чужому чалавеку не цяжка было-б зразумець, што яна любіць гэтага танцора, што ён—не проста партнер, калега па рабоце, а чалавек, які ведае нейкую выключную тайну яе жыцця і сваё жыццё аддаў у рукі яе. Нібы напісана гэта было на яе абліччы. У ім было ўсё—і матчына каханне, і таварышовая трывога, і выраз тых пачуццяў, што прыўласны жанчыне, калі яна раптам адчула, што пахіснулася яе ўлада над мужчынам, што мужчына аддаляецца ад яе і трэба яго ўтрымаць ля сябе, утрымаць абавязкова. І мацней за адчуванне болю, мацней за крыўду ўзнікла ўпартасць—адрэзаць дарогу яму ад пабега.

...І потым ён стаяў ля расчыненага вакна і бачыў абрысы манастырскай сцяны, контур стромкай цэркаўкі, чуў шалясценне дрэў і аддаленыя званкі трамваяў. Не маркота аўлададала ім, а адчай, нейкае цяжкае прадчуванне. Ды інакш і не магло быць. Хіба Краўчанка толькі пагражаў? Хіба ён забудзецца на сустрэчу? Што спыніць яго? Ён здзейсніць сваё абяцанне, здзейсніць помсту. Ён фанатык, факт.

Ён хацеў сарвацца з месца і кінуцца куды-небудзь, рабіць што-хаця, адагнаць трывожныя турботныя гэтыя думы, хоць на адну хвіліну супакоіцца... адчуць, нарэшце, змору ва ўсім целе—

ён-жа ў гэты вечар столькі перацярпеў, столькі пераадчуў. Але за яго спіной у велізарным скураным крэсле сядзела Эльга, упарты свой позірк утаропіўшы ў Станіслава. Ён ведаў, што калі абернецца, Эльзіны вочы заблішчаць спачуваннем і патрабаваннем—а ён не хоча ні першага, ні другога, не хоча праракнняў, слёз, турбот.

У сваю чаргу Эльга таксама зразумела, што турбаваць Станіслава не трэба, як-ні-як яна была тактоўны чалавек, як большасць жанчын, і, глушачы глыбокі ўздых, яна ўзнялася з крэсла, прашамацела шоўкам сваіх убораў, і лёгкі ветрык пранёсся па пакою, як адчыняліся на момант дзверы. Тады ён уздыхнуў на поўныя грудзі, рэзка павярнуўся спіной да вакна і, агледзеўшы апусцелы пакой, з выразам рашучасці і прытоенасці на абліччы, падкраўся да дзвярэй і—ключ звякнуў.

Потым ён сядзеў за пісьмовым сталом, нервова рвучы лісты. Грымаса асуджанасці была на твары. Цела сціскалася, нібы чалавек наважваўся кожную хвіліну кінуцца зверам на супраціўніка. Папяровыя кавалачкі ўкрылі стол, калені, дыван на падлозе. З лістамі было скончана. Тады з правай верхняй скрынкі ён выцяг сіні сшытак, разгарнуў яго наўгад, і яму кінулася ў вочы:

„Цяга да бацькаўшчыны—цяга да жыцця. Можа і лепш, што Крым адрэзаны ад нас, што чырвоныя часці выбілі рэшткі нашых з яго. Дзе бацька? Не ведаю, як не ведаю і таго, куды знік учора Саша. Я прышоў у наш хлеў, што завецца на мясцовым жаргоне гасцініцай, чакаў яго праз цэлую ноч і не дачакаўся. Можа ён яшчэ прыдзе, але я не веру гэтаму, бо ў нашым становішчы па адным лягчэй выкіроўвацца на дарогу. Ну, і няхай. Увечары праз вакно я глядзеў на пустыр і ўявілася мне Расія гэткім-жа пустыром—і ці хопіць сілы прайсці яго?"

Ён рэзка разадраў сшытак. І тады, калі застаўся ад яго грудок паперы, выяўленне нутранога болю адлюстравалася на твары.

Усё было скончана.

Дарог да мінулага не было, апошнія надзеі на тое, што гісторыя можа паўтарыцца, раптам зніклі. Знікла прага да жыцця, жаданне задаволенасці і славы, славы, якой шукаў і намагаўся праз усё гэтак званае жыццё. А само жыццё? Гэткае запытанне паставіў чалавек сам перад сабой і спалохаўся бяздушнасці яго. Жыццё... Хіба яно было? Яно, здаецца, толькі ўваходзіла ў ягоныя дзверы, але ён сам спалохаўся ягонага прыходу і з усёй сілай наваліўся на дзверы. Вось-бы адчыніць гэтыя дзверы цяпер, няхай яно ўвойдзе—шматкаляровае і наднае, возьме яго аберуч і кіне ў чалавечую гушчу, і можа там, у вялікім калектыве, ён акрыяе, адчуе, што жыццё—не мачыха, а родная матка. Ён адчыняе дзверы, і ў твар б'е сівер, пустата перад ім—аж страшка глядзець у яе, да болю страшка. Жыццё... жыццё пакінула ягоныя дзверы, ён дужа доўга гуляў з ім у схованкі. Жыццё пакінула ягоны свет, і не сполахам ужо вее ад гэтага бяздушнага

запытання. Вее ад яго асуджанасцю—і ні каліва даравання, ні каліва адпушчэння. Усё скончана.

Станіслаў праз сілу ўзнімаецца з крэсла, падыходзіць да шафы і—раней, чым адчыніць яе, узіраецца ў люстраныя дзверы. Ён не пазнае сябе. Не пазнае сваіх дваццаціляці гадоў. Твар у зморшчынах, прыкрая вузкая рыса перасекла старчаком лоб, вочы выцвілыя нейкія і валасы... валасы... куды падзеўся залацісты іхны глянц! Ён заплюшчвае вочы і рэзка рве да сябе дзверцы шафы. Вобмацкам ён знаходзіць у ёй бутэльку і шклянку, шклянкаваліцца з рук і бразгат парушае ціхоту. Ён уздрыгвае. Расплюшчвае вочы, яны ўтаропліваюцца ў бутэльку, у якой чыстая, чыстая пабліскае на электрычнасці вадкасць. Порстка вылётае корак, набгом апаражняецца бутэлька, і адно кратаецца ў чалавека адамава яблыка. Потым ён бяжыць да канапы і—страчваючы прытомнасць—падае на яе. Ірацыянальнасць трызні апаноўвае чалавека.

А ў гэты час Эльга ў сваім пакоі хавае ў пухавіку галаву, заціскаючы далонямі вушы. Яна пачынае лічыць ад аднаго да дзесяці, каб заснуць. Гэта не дапамагае, а толькі нервуе. Тады яна зрываецца з ложка і кідаецца да вакна, за якім засынае магутная Масква.

Па ёй, па Маскве, спяшаюцца дахаты познія пешаходы, вартавыя мерна крочаць, скіфскімі прывідамі лятуць у змрочнае неба стромкія вежы Крэмлёўскіх сцен, часам прагудзе грузны грузавік,—няма нічога больш прывабнага ў гэтым азіяцкім горадзе, як блукаць па анямелых дзівосных яе завулках і вуліцах.

І вось недзе на перакрыжаванні чатырох вуліц у расхрыстаным шынялі шпаркімі крокамі ідзе наўгад Краўчанка. Ён праходзіць пляцы, скверы, бульвары, аднаўляючы ў памяці дарогу да Тасінай кватэры. Ён, бадай, ні аб чым не думае, уся воля ягоная накіравана на росшукі патрэбнай вуліцы. Ён колькі разоў блытаецца, спыняецца, азіраючыся, вяртаецца і зноў ідзе наперад. Ён заваёўвае начную Маскву, і яна нібы скараецца волі гэтага чалавека.

Яму адчыняе Тася, ззяючы свежай сваёй усмешкай. Ён нават здзіўлены:

— Не спала?

— Нічога, Барыска, чакала... Зачыталася неяк... Аж чацвертая гадзіна...

Скінуўшы шынель, ён сядзіць супраць яе і вінавата кажа:

— Не паспеў прыехаць, а ўжо надакучваю табе. Ты-б спала...

Яна сядзіць, локцямі падпёршы твар; ад гэтага шчокі ее яшчэ больш ружовыя і пухкія. А ў вачах Тасіных—ці можа гэта здаецца Краўчанку?—пяшчота..., і ўся яна па-ранейшаму прывабная, гэткая простая, свая.

— Каб ты толькі ведала, каго я напаткаў?—раптам хмурнее Краўчанка. Ён усміхаецца неяк ненатуральна, і вочы робяцца вузкімі-вузкімі.—Калі шанцуе, дык шанцуе!..

У Тасіных вачах узнікае насцярожанасць. Праўда, гэтая насцярожанасць валодае ёю ўсе гэтыя дні, як прыехаў Краўчанка, але ў дадзеную хвіліну яна асабліва выразная і непрыхаваная.

— Каго-ж?

— Юткевіча.

Яна ўздрыганула, і ён гэта заўважыў.

— Чаго ты?

Яна адводзіць свае вочы ад ягонага позірка, знаходзіць патрэбу прыгладзіць валасы і змяніць позу—садзіцца да яго напоўбаротам.

— Ты, мусіць, памыліўся...

Паціскае Краўчанка плячыма, вочы звужаюцца яшчэ і яшчэ, нібы святла баяцца яны.

— Не, гэта ён. Я з ім нават гадзіну гаварыў. А пазнаў адразу, ведаеш. Што называецца—у косці ўеўся, не пазнаць ці памыліцца цяжка.

— Я хочу спаць!—раптам кажа яна і спехам узнімаецца з месца.—Пакойнай ночы. А пра гэта—заўтра давай пагаворым. Можа гэта і ён...

...У тую ноч дзве незнаёмыя адна аднэй жанчыны доўга думалі пра супярэчлівасць жыццёвых з'яў, пра няўхільнасць жыццёвых катастроф. Эльга выратавала выратаваць Станіслава, але, уласна кажучы, не ведала, адкуль прыдзе небяспека, якая важкасць яе. Не ведала, але адчувала, што катастрофа паўстала перад Станіслававым абліччам, адчувала, як жанчына, што любіць, што жыве сэрца-ў-сэрца з другой істотай, блізкай і дарагой. Іншая трывога была ў Тасі. І не выяўлялася яна гэткімі складанымі пачуццямі. Не Юткевіча ёй шкада было, не яго мысліла яна выратаваць, яна добра ведала, што не стрымаць Краўчанку, што, бадай, і не трэба стрымліваць яго. У Тасіных турботных думах на першым плане была яна, быў яе гонар, быў яе... сын! Не заўтра, дык на дзень пазней, а сын стане паміж ёю і Краўчанкам, і хіба знойдзеш—вось так адразу—простае слова: гэта сын... Тася ўзіраецца ў трапяткую цемру, нібы ў ёй хоча знайсці падтрыманне сабе, сваім думам, але цемра—глыбокая, безуважная, і робіцца нават неяк страшна. Чый сын? А, уласна кажучы, хіба яна абавязана казаць яму гэта? Чаму гэтак хвалюецца яна? Мусіць, Краўчанкавы словы, як прыехаў ён да яе, столькі трывог прынеслі. А ён тады ўзяў яе за рукі, прыцягнуў да сябе і неяк дужа хораша і цёпла сказаў:

— Ну, цяпер мы будзем разам. Часта пра цябе думаў, слаўная ты. А вось, дзіўна, мы з табой сур'ёзна ніколі і не гаварылі... часу ўсё не было. Скажы ты... якая дзіўная маладосць у нас была...

І тады яна, адкідаючы ўсе трывожныя думкі свае, што ўраз наплылі, засмяялася грудным сваім смехам і пажартавала:

— Кажаш, была маладосць? Ай праўда—была, і лысіна ў цябе, і зубы пашчапаліся!..

— Ну, зубы, як каменныя, ты гэта дарэмна...—сціскае ёй рукі.

Тася ўзіраецца ў цемру, і ноч стаіць перад ёй—маўклівая, мажная, і ўсё прыкрывае гэтая магутная ноч—і шчасце, і трывогі, і радасць, і гора.

Расхрыстаныя рукі, перакрыўлены тонкі рот, пасінелыя вусны, бяссільны русявы кудзер на ілбе, заплюшчаныя, нібы ў чалавека, што толькі-толькі ўбачыў жахлівы ўяў, вочы з даўгімі чорнымі расніцамі,—гэта Станіслаў Юткевіч.

Яркая чырвань шчок, лёгкае пакратванне павек і вуснаў, правая рука пад галавой, спакой і—напэўна—прыемны сон,—гэта Краўчанка.

Стромкія вежы і выступы Крэмля, маўклівы сілуэт, нібы міфічная здань, помніка Мініну і Пажарскаму, матавыя адлюстроўкі ліхтароў у мокрым асфальце, зарыва ўскраін, мерны ход Спаскіх, рытм працы, адпачынку і свежасць, глыбокая і акрэсленая свежасць начы,—гэта Масква, гэта сон Масквы.

ЧАСТКА ДРУГАЯ

Прачнуўся Юткевіч з трывогай: неяк сціснулася ў сне сэрца, здалося, што цела падае ў нейкае бяздонне, і ён праз сілу расплюшчыў вочы. Яны стрэліся з адлюстроўкам у люстраной шафе: быў страшэнна бледны твар яго і па гэтым твары можна было зразумець, якую цяжкую і трывожную ноч правёў ён.

Юткевіч усхапіўся і постаць ягоная хіснулася ў бок, і патрэбна было вялікае намаганне, каб устояць на нагах. Гадзіннік паказваў на палову другой. Сонца густа лілося праз вокны, радасцю напаўняючы пакой. Юткевіч прыслухаўся да цішыні, потым, асцярожна адчыніўшы дзверы, вышаў у суседні пакой і на стале ў ім знайшоў снеданне і ворах свежых газет. Эльгі не было. Юткевіч узяўся за ежу, але яго занудзіла. Ён пацягнуўся за газетай, але раптам паўстаў ва ўсёй істоце жах, і стогн вырваўся з грудзей. У думках мільганула здагадка: ці не позна! І, перамагаючы адчуванне жывёльнага гэтага жаху, ён захацеў зазірнуць у вочы бязлітаснасці, ён разгарнуў газету, прабег яе ад пачатку да канца і апрача крытычнай справаздачы аб учорашнім іхнім канцэрце нічога ў ёй не знашоў. Тое-ж было і ў іншых газетах. Тады жах зменшыўся, трывога паслабла і замест яе акрэслілася адчуванне тклівай зацікаўленасці, адчуванне надзеі — а можа пранясе? І чалавек у момант выклікаў у памяці ўсе найбольш цяжкія і вырашальныя выпадкі свайго жыцця, тое, як бег ён ад смерці і бег, фактычна, шмат разоў, смерць вось-вось мусіла ўзяць перамогу ў гэтым спаборніцтве, але ён абганяў яе, робячы нечалавечыя намаганні, строіў здзекі

над ёю... і, ацаніўшы ўсе гэтыя вырашальныя выпадкі свайго жыццёвага спаборніцтва, бачыў чалавек, што менавіта „праносіла“ яго. „Пранясе“ можа і на гэты раз. Але тут, ён гэта разумеў, іншая крышку сітуацыя: калі раней—у пераблытаныя дні грамадзянскай вайны—можна было спадзявацца на тое, што Краўчанка, прыкладам, нічога не зробіць, што можна будзе ад яго ўцячы, дык хіба цяпер утоішся, хіба цяпер уцячэш?

Нехта пазваніў, і металічны галасок званочка ля параднага ўваходу азваўся ў ягонай істоце болем. Ён прырос да месца, крывячы ад напружанасці твар. Пазванілі ўдругое. Тады ён, дрыжачы ўсім целам, нервовым крокам пабег у калідор. Эльга? —мільгалі ў галаве здагадкі, але лягчэй ад іх не было.

— Хто тут?

— Адчыніце, Станіслаў Паўлавіч.

Ён заспакоена ўздыхнуў і нават голасна засмяяўся. У дзверы ўлазіў маленечкі таўсты чалавечак у чорнай—безумоўна, даваеннага пакрою—крылатцы.

— Добры дзень, добры дзень! Чаго вы рагочаце, Станіслаў Паўлавіч?—бязбровы свой, нейкі бабскі твар узнімаў ён на Юткевіча.

— А нічога, Юліян Эдгардавіч. Як учуў ваш голас, прыгадаўся той анекдот пра Паганіні... помніце?

— У анекдоце ўдзельнічае чорт,—надзмуў таўстыя свае губы Юліян Эдгардавіч, здымаючы капялюш і любоўна кладучы яго на столік.—А я...

Юткевіч узяў старога за плечы і са смехам сказаў:

— Не супярэчце. Чорт быў менавіта ў гэткай крылатцы, як ваша.

Потым Юліян Эдгардавіч—вялікі тэатрал, знаўца і крытык балетнага мастацтва і музыкі—сядзеў перад Юткевічам і выкладаў сваё разуменне класічнага балета. У яго час-ад-часу бліскалі вочы, калі ён апавядаў пра выключную канструкцыю ножкі Кшэсінскай, і па кутках бяскроўных вуснаў паяўлялася, нібы накіп, сліна.

„Не, мусіць усё спакойна, мусіць Краўчанка не паспеў яшчэ“...—адрываліся акраўкі трывогі ў думках.—„Трэба Эльгі пачакаць, можа яна што-хаця прынясе з навін“... і, каб вызваліцца ад неадчэпных думак, артыст уголас пытаў:

— Чаму вы, Юліян Эдгардавіч, не прышлі да мяне ўчора, на канцэрце. Ваша ацэнка для мяне...

— Дзякую, дзякую, прыемныя рэчы вы гаворыце старому... —задаволена нахіляў галаву крытык.—У мяне нарадзілася ідэя, якую трэба было дэталёва абмеркаваць... От я і прышоў яе выкласці.

— Гэта стасуецца мяне?

Крытык, хітра ўсміхаючыся, пагражаў яму жоўтым сваім пальцам:

— Вас, мілы мой, вас! Ці не знаходзіце вы, што ваша артыстычная школа...

— Мая? У мяне яе няма!—шчыра перабіў актор.

Але той упарта доўжыў, не бяручы пад увагу рэплікі:

— ...ваша артыстычная школа ідзе ад Паўла Юткевіча, які выявіў сябе, як сапраўдны рускі, нацыянальны танцор. Нават у выкананні ім класічных партый...

— Дазвольце!—Юткевіч узняўся з месца, стрымліваючы сябе.—Ваша ідэя не мае падстаў. Я, праўда, ніколі не бачыў гэтага артыста,—бессаромна хлусіў ён і бледныя ягоныя шчокі ледзь-ледзь ружавелі,—але чуў пра яго, ведаю яго творчыя прынцыпы. У яго класічная школа, а я яе разбіваю...

Але тут не ўседзеў крытык і знаўца балетнага мастацтва і музыкі, ён усхапіўся з месца таксама і, даючы волю палемічнаму экстазу, запырскаў на Станіслава:

— Ну, баценька! Ваша сіла менавіта ў класічных эцюдах, а гэтыя імправізацыі—адна ідэалогія, даніна часу. У вас усё ад вялікага Юткевіча, і я аб гэтым буду гаварыць усюды, от убачыце.

— Юліян Эдгардавіч!—прыціснуў рукі да грудзей актор.— Вы памыляецеся... я хачу быць самастойным.. Прашу вас, як прыяцеля, не звязвайце майго імя з імем гэтага...

Стары грозна ўзняў руку і гневам бліснулі ягоныя вочы.

— Ну, каго, каго?—траха-што не крыкнуў ён.—Не палохайцеся, гэта вам не сапсуе кар'еры, а наадварот пільную цікавасць народзіць да вашага мастацтва з боку вашых ворагаў. Няма такога артыста, хто-б не паважаў імя нябожчыка Паўла Юткевіча.

— Нябожчыка?

І—дзіўная рэч!—з вачэй старога тэатрала закапалі слёзы і з горла вырваўся хрыпаваты цяжкі стогн. Няўпэўненымі рукамі ён разгарнуў перад акторам нямецкую газету, і ў ёй убачыў сын партрэт свайго бацькі, партрэт у чорных жалобных лінейках, вачыма схапіў кавалак тэксту: смерць, сумненняў не было. І тады, як прайшла здэтанаванасць, ён ціха сказаў:

— Ён пакінуў Расію... здрадзіў сваёй бацькаўшчыне...

І гэткім-жа затоеным шэптам, азіраючыся па баках, прашалясцеў адказ Юліяна Эдгардавіча:

— Не папікайце нябожчыка гэтым! Можа бацькаўшчына здрадзіла яму? Каб рабіць прысуд, гэта трэба ведаць.

Потым прышла Эльга Райх, прынесла з сабой заклапочанасць яркага асенняга дня, маладосць і бадзёрасць, і ёю перапоўніўся пакой. Юткевіча з нейкай нястрыманай сілай пацягнула да яе. І яна моўчкі прыняла праяўленне бурнага ягонага кахання, адчуваючы, што праз пакору прыдзе перамога.

— Стась. Я сустрэла Аляксеева... Ён зноў...

Ён зазірнуў ёй у вочы.

— Ты пра справы? Не трэба, Эльга. Я хачу адпачыць ад іх.

Але яна не здавалася:

— Ён зноў напомніў аб ранейшай прапанове...

Яна парыўчата прысунулася да яго і ціха-ціха загаварыла на вуха, абдаючы яго гарачым дыханнем:

— Ну, Стась, хоць раз у жыцці для мяне зрабі... Прымі прапанову... мы паедзем удваіх, мы будзем так працаваць. Я ведаю... ты... заўсёды затойваеш ад мяне твае справы, твае адчуванні. А хіба, Стась, з таго часу, як сустрэліся мы ў апошні раз, я не даравала табе ўсяго, не працягнула рукі на сяброўства? Не, не, ты маўчы! Я не хочу ведаць, што турбуе цябе... гэта твая справа... Але развеяць цяжкія думы трэба табе, памяркуй Стась.

Ён слухаў яе, схіліўшы галаву, і дрогкасць авалодвала целам і трэба было стрымоўваць сябе, каб хаця не праявіць пры ёй уступбаванасці. Але, нарэшце, не вытрымаў ён:

— Ты што-небудзь ведаеш, Эльга?

Яна здзіўлена зірнула яму ў вочы.

— Не!—адказваў позірк гэтых японскіх вачэй.

— Не ведаеш...—ён узняўся, і яна прыкмеціла, як ён пастарэў за гэтую апошнюю ноч.—Добра, я памяркую... Пайду лягу, галава нешта... цяжкая, цяжкая...

І праз тыдзень, даўшы ў сталіцы два канцэрты, акторы ў кампаніі з выдатным піяністам, адным з удзельнікаў сусветнага шапэнаўскага кангрэса, а таксама з элегантным канферанс'е, што нагадваў сваім выглядам комі-ваяжэра, выехалі ў замежнае турнэ. Як толькі маляўнічы негарэлаўскі вагзал праплыў перад вагоннымі вокнамі, крута змяніўся Юткевічаў настрой. Тут яму нічога не пагражала. І зноў, з новай сілай, па звярынаму захацелася ўпівацца нязведанымі чароўнасцямі жыцця, жыць на поўны разварот... з поўнага келіху піць жыццёвы бальзам.

А ў Маскве, у Замаскварэччы, у маленькай Тасінай кватэры, перажываліся цяжкія і трывожныя дні. Тася не з гэтага боку чакала ўдару, і праз сваю нечаканасць гэты ўдар ледзь не звааліў яе з ног. У той дзень яна рана прачнулася, прачнулася з аднэй толькі думкай: што будзе? Учорашняя размова з Барысам павінна была неяк скончыцца, яны павінны былі прыйсці да нейкага аднаго вырашэння. А галоўнае—гэтымі днямі павінен быў пераехаць з дачы ў Маскву дзіцячы сад, у якім быў яе сын, гэта значыць—трэба было проста сказаць Барысу Краўчанку, чый гэта сын? Мяркуючы гэтак, Тася прыслухоўвалася да цішыні ў суседнім пакоі, а потым—ціха адчыніла дзверы ў яго.

Краўчанка нерухома ляжаў на канапе і, мусіць, спаў. Яна падышла да яго, нахілілася над ім і раптам твар густой пакрыўся чырванню: ёй здалося, што Краўчанка не дыхае.

— Барыс!.. Борка!..

Краўчанка не кратаўся. Павекі ягоных вачэй з густымі чорнымі вейкамі былі апушчаны, а шырокія—слаўныя гэткія—вусны,

здавалася, набрынялі крывёю. Ён хворы? Ці можа так моцна спіць? Яна пачала тармашыць яго, паўтараючы спалоханым голасам:

— Барыс!.. Борка!.. Борынька!..

І вось ён ледзь-ледзь паварушыўся, дрогка крануліся цяжкія павекі і чырвоныя сухія вусны выціснулі стогн. Яна рэзка ўзнялася. Яна хвіліну стаяла пасярод пакоя, азіралася па баках згубленым позіркам і вочы натрапілі на Краўчанкавы боты: яны валяліся ля канапы і на адным з іх былі разасланы анучы, брудныя, у жоўтых плямах. Зашчымела самотай сэрца. Яна кінулася ў калідор, падбегла да тэлефона, і трубка дрыжэла ў яе руках.

Пакуль прыехаў доктар, яна хадзіла з пакою ў пакой, прыпынялася ля нерухомага Краўчанкі, успамінала, якім ён быў учора? Але гэта нічога не дало: учора Краўчанка быў, здаецца, звычайны, толькі вочы—яна гэта адзначыла ў памяці—паблісквалі затоенымі агеньчыкамі. Але-ж і прычына была для гэтага бляску: сустрэча з Юткевічам.

Пад упартым Тасіным позіркам дзіўнае нешта рабілася з Краўчанкам. Уся істота ягоная момантамі ажывала, на твары паяўляліся і знікалі грымасы болю, рукі камячылі коўдру, грудзі высока ўзнімаліся... а вочы, вочы былі закрыты ўвесь час.

Потым зноў апаноўвала яго страшэннае неўтрапенне, сілы пакідалі яго, нібы жыццё пакідала арганізм... Здавалася, што ён памірае. Калі прышоў доктар, Тася, ломячы пальцы, кінулася да яго. Другі раз яна бачыла гэтага чалавека ў зацятым змаганні са смерцю—і рабіла ўсё, усё, што толькі магла, каб выратаваць яго... дарагога, свайго, блізкага.

Пашлі дні, перапоўненыя трывогамі і надзеямі, адчаем і першымі няпэўнымі праблiскамі радасці, пашлі даўгія дні, калі ўспаміны перапляліся з рэчаіснасцю і з гэтага вырастала моцнае і чыстае ў сваёй выразнасці пачуццё да гэтага... як дзіцёнка, слабога цяпер... гэткага дарагога, да рэшты свайго чалавека.

Часам думала Тася так: можа і добра, што ён захварэў, можа сустрэчу з Юткевічам прыме за хворую трызню потым. Як-ні як, а шкада было Тасі Юткевіча,—ён-жа быў... бацькам яе сына! Вось менавіта гэта стрымлівала яе пачуццё, што, здавалася раптам, з гэткай усеўладнай сілай праявілася ў ёй да Краўчанкі Але... ёсць у кожнага чалавека ў большай ці меншай ступені гэткія думкі і пачуцці, што звязваюць яго са старым, якім ён жыве, бытуе ў гэтым мінулым і часам—у цяжкім, у прыкрым, але з гэтай прычыны больш цэпкім. Чалавеку хочацца вызваліцца ад гэтага мінулага, што калісьці было, можа, асноўнай мелодыяй ягонага жыцця, але што зрабілася—у сілу розных прычын—ненавісным, і бывае гэткі перыяд, калі толькі-толькі выракаешся гэтага прайшоўшага, бывае гэткі перыяд, калі не-не, а засмыліць сэрца па ім... што ты зробіш! І патрэбна чалавеку вялікая

сіла, і сіла духоўная, каб пачуццё, імя якому—нянавісць, выкрашталізаваць, зрабіць гострым, як голка.

Краўчанка пачаў дужэць. Спакой і Тасіна ўвага, усё тое, чаго не было ў Барысавым жыцці, моцны і плённы рабіла ўплыў на арганізм... ён быў малады, загартаваны і ў бойцы з хваробай узяў перамогу. І ў першыя-ж дні, як толькі ачуняў, ён патрабаваў нечакана рэзка і мужна, каб Тася знайшла Юткевічаў след.

— Цяпер ён не заміце яго. Гэта яму не былыя часы.

— Чаму гэта хвалюе цябе?—асцярожна пыталася Тася.—Вы-ж былі сябрамі...

Краўчанка хмурнеў.

— Я колькі разоў сустракаўся з ім,—строга казаў ён, і па схмурнелым ягоным твары блукалі цені.—Я мусіў яго прыстрэліць, як паршывага сабаку, а замест гэтага... замест гэтага я ратаваў сябе. І потым... потым ён колькі разоў выслізгваў, як яшчарка, з рук.

— Але-ж не ты дапамог уцячы яму ад расстрэлу? І потым... Барыс. Ён-жа выратаваў і цябе.

Краўчанка жорстка ўсміхнуўся, і ў гэтай жорсткасці была велізарная сіла яго, велізарная прыцягальная сіла.

— Гэта ўсё мінула, Тася. Засталася нянавісць. Ён вораг. Больш ці менш гуманны, але вораг. І цяпер ён не схаваецца ніколі.

Мусіць, пад шчаслівай зоркай, як кажуць, нарадзіўся Юткевіч. Вось-вось, здавалася, ён быў у Краўчанкавых руках, канец адчуваўся ўсёй істотай выразна, нібы намыленая вяроўка на шыі. Але таму, хто нарадзіўся ў кашулі, заўсёды шанцуе. Краўчанка зноў выпусціў яго з рук і выпусціў, напэўна, назаўсёды.

Як прынесла Тася вестку пра Юткевічаў ад'езд за мяжу, Краўчанка доўга хадзіў па пакоі, абмяркоўваючы нешта, маўчаў і толькі твар адлюстроўваў багацце адчуванняў, што валодалі ягонай істотай. Вораг зноў выслізнуў з рук. Яго трэба было ізаляваць, і ў першыя-ж дні пасля хваробы Краўчанка ўжыў усе захады, каб гэта зрабіць. Чалавек з зялёнымі нашыўкамі ўважліва праслухаў Краўчанкава апавяданне пра тое, як служыў Юткевіч ў Белоўскай арміі, пра тое, як уцёк ён ад узбунтаванага казацтва і як затаіў Краўчанка да пары, да часу сваю помсту. Толькі аднаго не выклаў Краўчанка: не прызнаўся ён перад уважлівым чалавекам з зялёнымі нашыўкамі ў тым, што выпадала палічыцца з Юткевічам шмат разоў, але ён гэтага не зрабіў. Гэта яго потым хвалявала, але даў ён сабе слова, што сваёю працаю рэабілітуе сябе, зробіць усё, каб змыць з сябе самога гэтую пляму. Так, для самога Краўчанкі патрэбна было змыць, рэабілітаваць сябе перад самім-жа сабой—інакш застанецца назаўсёды няўпэўненасць у сваіх сілах.

Гэтак скончылася сяброуства двух людзей—сяброуства незвычайнае і разам з тым банальнае для нашага часу, але гэтым не скончылася жыццё нашых герояў—і тут пачынаецца новая аповесць, аповесць пра яго.

●

У апошні раз прыходзіў канферанс'е, патрабаваў ягонага звароту ў СССР, кампаньён па турнэ, выдатны піяніст, напісаў рэзкі і катэгарычны ліст, даводзіў абсурднасць Юткевічавага ўчынку, але ўсё было дарэмна.

Ён адмовіўся ехаць у тую краіну, якая дала яму жыццё, дала яму славу. Адмовіўся, і яго пакінулі. Масты ў новы свет былі спалены.

Нямецкія газеты падхапілі гэты выпадак, стварылі наўкола Юткевіча сэнсацыю, кожны спектакль, у якім браў удзел актор,ператвараўся ў патрыятычную дэманстрацыю.

За акторам хадзіла чарада людзей, новых прыхільнікаў ягонага таленту, дзіўных, па праўдзе, людзей. Гэтыя людзі нагадвалі дробную рыбёшку, што жывіцца трупам.

І ліслівыя карэспандэнты пісалі. Актор—ён пастарэў, вочы страцілі бляск, валасы парадзелі, па кутках вуснаў лягла рыса надменнасці—актор гаварыў голасам прарока, а карэспандэнты запісвалі, запісвалі, запісвалі...

— Еўрапейскае мастацтва стаіць перад вялікімі часамі, калі заклікана яно стварыць нябачанае і непараўнальнае...

„Нябачанае, непараўнальнае"—эластычна паскрыпвалі стыло ў карэспандэнцкіх блок-нотах.

— Вялікае нямецкае мастацтва! У апошнія гады свайго жыцця мой бацька служыў яму... Бацькаўшчына Гётэ, Бэтховена, Вагнера стала маёю бацькаўшчынай. Мне здаецца, што я заўсёды быў немцам...

Эльга, седзячы ў шыкоўным крэсле, жмурылася ад патэтычнасці Юткевічавай прамовы, а жвавыя журналісты, на хвіліну адрываючыся ад работы, прагна ўпіваліся вачыма ў бюст актрысы, нядбайна прыкрыты тулевым халацікам.

— Вольнае ад тэндэнцый будзе новае мастацтва Еўропы. Яно будзе гэткае-ж новае, гэткае-ж юнае, як і яна...

І вось у дзверы поўз тоўсценькі, чырвоненькі, нібы перасьпелая вішня, віцэпрэзідэнт сталёвай кампаніі. З постаццю дабратлівай і дабрачыннай нямецкай фраў, з класічным тварам Зігфрыда, з узнятымі ў пачцівым экстазе пухкімі ручкамі—ён здаваўся ўцелясненнем нямецкай нацыі, што заклікана эпохай адрадзіць вялікае мастацтва Еўропы. Віцэпрэзідэнт нахіляўся над ручкай актрысы, прыслухоўваўся да афарызмаў Месіі новага мастацтва, касіў вочы на рэпарцёраў. І апошнія, без слоў разумеючы пана віцэпрэзідэнта, выходзілі з пакоя спіной да дзвярэй, беспярапынна кланяючыся пры гэтым.

— Вы—геній!—у захапленні казаў пан віцэпрэзідэнт.—У вас буйны талент, гэта бясспрэчна. Але...—Ён цнатліва, ні даць, ні ўзяць—выхаванка пансіона для дабрачынных фрэйлін, апускаў долу вочы.—Але для ажыццяўлення плана адраджэння вялікага мастацтва патрэбна звычайная, празаічная рэч. Патрэбны грошы, шаноўны пан.

— Вы іх дадзіце нам!—пяшчотным, райскім голасам увязвалася ў гаворку Эльга, робячы прыемную ўсмешку.

Пан віцэпрэзідэнт узнімаў свае бялявыя бровы ўгору, крывячы ў зморшчыны лоб.

— Вы ведаеце, шаноўная фраў і паважаны гэрр, што росквіт мастацтва можа быць толькі на аснове росквіту дзяржаўнага...

— У вас марксісцкія погляды!

— Так, я соцыял-дэмакрат. І як гэткі я мушу турбавацца пра аднаўленне эканамічнай магутнасці Нямеччыны... Я вам дам гэтыя грошы... не ўсе, праўда, але частку... А вы...

Ён бы быў не горшым прапаведнікам новага мастацтва. Трэба толькі ўслухацца ў стыль ягонае прамовы. У ёй—столькі крылатых афарызмаў, трапных параўнанняў, выдатных метафар, якім пазайздросціў-бы любы экспрэсіаніст. Трэба толькі прыглядзецца да мімікі ягонага багатага твару. Тут усё—і патэтыка перамогі, і журба часовых непрыемнасцей, і лёт у фантастычнае заўтра—у дыктатуру здаровага буржуа.

— Стась! Памяркуй, мілы, у якім адзенні я паеду на баль артыстаў, што ладзіцца ў наш гонар! Мне патрэбна гэткае адзенне, бог мой!—з адчаем у голасе кажа пасля віцэпрэзідэнтавай прамовы рыжавалосая Эльга.

Грошы—у Юткевічавых руках.

А ў віцэпрэзідэнтавай галаве:

„Ён выступіць на перадвыбарчых сходах... гэта будзе здорава і нечакана для гэтага балбеса... так... нават арыгінальна... за поспех можна заплаціць... можна заплаціць яшчэ пяцьсот... цудоўная рэклама з яе фото... на поўны рост... у трыко... ах, якія грудзі... у руках голка і чырвоны надпіс накаса: Купляйце голкі і іншыя рэчы толькі са сталі нашай кампаніі"...

Дарэчы, ёй гэта падабалася. З выключнай сілай і яркасцю выявіліся ў ёй усе жаночыя якасці: ёй хацелася быць папулярнай, ёй хацелася весялосці, лісліваых паклонаў і прагных мужчынскіх позіркаў. У намаганнях быць у асяродку ўвагі людской, яна ўсё больш і больш аддалялася ад Станіслава, шырака адкрываючы дзверы сваёй утульнай гасцінай для прыхільнікаў яе таленту і бюста... Яна, як энергічная жанчына, жыла на поўны разварот, жыла для сябе.

Часам не пазнаваў яе Юткевіч. Усё часцей і часцей выклікаў ён з глыбіні памяці вобраз казачнай князёўны, якой паўстала яна перад ім у тыя—здаецца, гэткія далёкія—дні юнацтва.

Відаць было, што ў яго прысутнасці яна ўсё часцей і часцей аддаецца ва ўладу нейкай, незразумелай яму, тугі. Падабраўшы

пад сябе ногі, напоўпрыжмурыўшы вузкія свае—японскія—вочы, яна меланхалічна хісталася і спявала:

В далекой знойной Аргентине,
Где небо южное так сине,
Где женщины как на картине,
Где Джо влюбился в Клё...

... І чамусьці замест далёкай экзатычнай Аргентыны паўставала перад ім сіняе, як калісьці ў дзяцінстве, неба, маўклівыя вербы над возерам, адлюстровак месяца на вадзяной гладзі... перад ягонымі вачыма—авохці!—стаяла пакінутая ім бацькаўшчына.

— Ты... пра што, Эльга?

Але яна ўжо зрывалася з месца і праз смех, абвіваючы ягоную шыю рукамі, казала:

— Не, табе заставацца са мной нельга, лірычны настрой апаноўвае... І які ты нецікавы робішся, зусім не той, калі гаворыш пра новае мастацтва Нямеччыны.

Ён крывіў рот.

— Гэта для журналістаў, Эльга.

Яна бегла ад яго: да спектакля ёй трэба было з'ездзіць да мадысткі, прыняць моднага тэатральнага крытыка, дамовіцца аб паездцы за горад у кампаніі маладых мастакоў...

Яна хутчэй за яго ўспрыняла густы нямецкай публікі і ахвотна згадзілася танцаваць у вар'етэ: у гэты сезон, як і ў наступныя, тэатры пусцелі.

І тут пачыналася асноўнае разыходжанне Юткевіча з партнёркай. Ён няўпэўнена, але ўсё больш сур'ёзна думаў пра нейкі вялікі тэатр, пра сваю студыю, дзе дзесяткі ладных і прыгожых юнакоў будуць—як адзін—вывучаць тонкасці класічнага балета, каб разбураць яго, як гэтага хоча ён, Станіслаў Даленга. У яе раптам абудзілася вялікая прага да грошай, ёй патрэбны былі шум, бляск, рух.

Мусіць, у гэты час, калі наспяваў паміж іх канфлікт, адбылося тое, што канчаткова згубіла Юткевіча.

У той дзень ранне выдалася хмурае. У калідоры ўзніклі крокі, яны аддаляліся, мякчэлі, потым сціхлі зусім. Гэта пасівелы прафесар музыкі, узяўшы сваю скрыпку (гэткага ж веку, як і ён), пашоў „зарабляць". Пра тое, што заслужоны і вядомы гэты прафесар грае на Гартэнштрасэ шубертаўскія „Музычныя моманты", каб зарабіць сабе пару марак на галодны скупы полудзень, даведаўся Юткевіч толькі ўчора. І гул прафесаравых крокаў балюча азваўся ў ягонай істоце. Пад гул прафесаравых крокаў ён уявіў сваю будучыню, сваю старасць, і яму зрабілася цяжка і трывожна. Ён усхапіўся з месца, апрануўся і выбег на вуліцу.

Упарты і назалівы падаў дождж. Густы золкі туман агортваў усё навокал актора. Пад нагамі расцілаўся слізкі асфальт. Нудна і турботна было пад небам.

На рагу вуліцы дарогу перарэзаў натоўп. У вушы ўдарыў прыўзняты гоман, вочы ўгледзелі ўсхваляваныя аблічча. Недзе—за натоўпам—рэзка і патрабавальна зайграла труба і ўслед за трывожным стогнам яе—дробам рассыпаўся барабанны пошчак. Нешта незвычайнае рабілася на вуліцы.

Актор праціскаўся праз натоўп, і перад ім паўсталі шэрагі дэманстрантаў. Пад дажджом, у золкім тумане—яны плылі аднароднай маналітнай лявінай, білі барабаны барацьбу, мерна і, здавалася, непарушна развіваліся над шэрагамі барвянцовыя палотнішчы. Па абодвы бакі вуліцы—на тратуары—стаялі людзі, дзеці беглі перад аркестрам. Усё было спынена рухам дэманстрантаў—трамваі, аўтобусы, таксі.

Але ўраз—нібы па нейчай камандзе—людзі на тратуарах павярнулі галовы ў той бок вуліцы, адкуль пачаў нарастаць прыхлуплены гул і лязгат. Актор зірнуў у гэтым напрамку, і кроў штыршкамі прыліла да твару.

— Далоў вайну!

— Хлеба і работы!

На мыліцах, на самаробных і фабрычных катках, бязрукія, бязногія, абрубкі чалавечых целаў—вуліца была магільнікам жывых мерцвякоў. Актораву ўвагу прыкаваў чалавечы абрубак без рук і ног. Нібы новароджанага, яго везлі ў калысцы на драўляных колах. На грудзях у яго быў пачэплены плакат: „Я супроць новай вайны". Смешнай і разам з тым жахлівай ironiяй гучэў плакат.

— Ветэраны вайны... —даляцелі да актора словы, і ён павярнуўся на іх.

Гэта казаў бледны няголены чалавек у пашарпаным дэмісезоне і старым—у плямы—капялюшы. Вочы чалавека прагна сачылі за дэманстрацыяй. Вочы гарэлі нейкім халодным агнём, а худы, абцягнуты сухой сіняй скурай, нос выдаваў усё: чалавек быў хворы на сухоты.

— А ім усё-ж пенсію... плацяць...—неяк зусім ціха, мусіць, сам да сябе, дадаў чалавек.

Загула сірэна, і паўз актора праімчаўся грузавік, напоўнены шуцманамі. Грузавік паімчаў у голаў калоны, і шэрагі дэманстрантаў раптам сталі. Мусіць адбывалася нейкае перамаўленне. Але вось шэрагі разгладзіліся, аднекуль раптам з'явіліся паліцыянты, узняўся крык і нехта кінуў камень у велізарную люстраную вітрыну.

— Правакацыя!—пад самым акторавым вухам прабасіў рыжавалосы хлопец.

Зноў паказаўся паліцэйскі грузавік. Нейкі чалавек, стоячы на ім, размахнуўся і кінуў нешта падобнае да бляшанай бутэлькі на панель. Грымнуў выбух, і густы дым узнік над вуліцай. Натоўп раздаўся. Усё прышло ў рух. Юткевіча панесла людскою стромай і ўціснула ў нейкія нізенькія брудныя дзверы, якія са звягатам захлопнуліся за ім.

— Не пускайце больш!—крычалі да яго людзі.—Трымайце дзверы мацней.

З усёй сілай наваліўся Юткевіч на дзверы. Перад вачыма—за шклом—раптам узнік чалавек. Ён бег, заціснуўшы адной рукою рот, у другой ён трымаў фанерны плакат. Чалавек мятнуўся ў дзверы, тузануў іх, але яны не паддаваліся. Тады чалавек выбег на сярэдзіну вуліцы, закруціўся на адным месцы і раптам грузка асеў на каменне. З галавы тонкім ручаёчкам пабегла кроў. Павольная,—эластычная ў сваім праяўленні—сударга прайшла па ягоным целе, і чалавек распластаўся на каменні, адкінуўшы руку з плакатам у бок. Апошняе, што паспеў убачыць Юткевіч, быў надпіс на плакаце: „На абарону бацькаўшчыны пролетарыяў“...

...Тымі днямі ўзніклі барыкады ў Вормсе, паўстаў крэйсер „Эмдэн“ і на берлінскія вуліцы ўступіла цяжкаю сваёю хадой Крывавая Нядзеля...

...Як у сне праходзілі дні. У вачах стаяў чалавек з адкінутай рукой. І тэкст плаката.. запырсканы брудам. І тонкі ручаёк крыві... Нешта неакрэсленае, але ўладнае і магутнае паўставала ў Юткевічавай істоце. Ён рабіў гэткія справы, з якімі ніяк не магла пагадзіцца практычная Эльга. Да яго прышоў нейкі рускі поп-эмігрант, доўга апавядаў пра тое, як жывуць „землякі“ тут, у Нямеччыне, як арганізавалі яны саюз аднаўлення Русі, запрашаў прыехаць на імшу ў рускую царкву і, нарэшце, папрасіў грошай.

— Вялікая бацькаўшчына не забудзе...

Як не спрачалася Эльга, Юткевіч грошы даў, нават абяцаў яшчэ. А ў той-жа вечар прыняў у сябе дырэктара буйнага вар'етэ, у якім раней танцаваць адмаўляўся. Эльга краем вуха чула, як задаволены дырэктар, пачціва схіляючыся перад актарам, паэтычна распісваў перад ім тэкст афіш, а актор патрабаваў, каб былі зніжаны цэны на білеты і каб „сярэдні гаражанін“ мог трапіць на ягоны канцэрт. „Што ён задумаў?“—блыталася ва ўласных меркаваннях Эльга.—„Навошта зніжаць расцэнкі? Што за фантазія.“

— Што мы будзем танцаваць?—нарэшце не вытрымала яна.

Не спыняючы гаворкі з дырэктарам, Юткевіч абыякава кінуў у адказ:

— Танцаваць буду я. Можаш не рыхтавацца. А сама лепшае—танцуй у гэты вечар у іншым тэатры...

Яна густа пачырванела, а дырэктар, затойваючы ўсмешку, скромна апусціў вочы долу.

І вось надышоў дзень канцэрта.

Актор некуды знік з самай раніцы. Эльга, да крыві кусаючы пальцы, хадзіла з пакоя ў пакой, дакараючы сябе за тое, што сама вінавата ва ўсёй гэтай гісторыі. Рой пытанняў паўставаў перад ёю. Ну, хіба не яна вінавата ў тым, што ён адмаўляецца ад яе? Хіба не знаходзіла раней яна агульнае мовы з ім? Але

тут яна прыходзіла да выніку, што разлюбіла яго, што ён—нячулы, бяздушны, нейкі драўляны... і, нарэшце, ён абразіў яе, абразіў яе, жанчыну.

Увечары яна, нібы цень, прашмыгнула ў артыстычную ложу, забілася ў кут, каб не ўбачылі яе з залы. Прыслухоўвалася да трывожнага стукату сэрца і анямелая—чакала на відовішча.

Першы раз яна не танцуе з ім!

Як гэта расцэняць газеты? Што будуць гаварыць пра гэта актөры? Як яна... яна паедзе на баль у іхны гонар?

Цішыня. Зараз успыхнуць юпітэры, і ціхія мендэльсонаўскія напевы перапоўняць тэатр. Ён выйдзе ў светла-блакітным трыко з белай павязкай на галаве... яго стрэнуць воплескамі.

І раптам—страшэнны ўдар барабана. Яна ўздрыганула. Ля рампы—нейкі чалавек. Гэта канферанс'е? Не можа быць! Яна паддалася да чалавека ўсёй істотай. Нейкае клоунскае адзенне на ім. І вось ён крывіць рот і хрыпаватым голасам, неяк рэзка і насмешліва кідае ў залу:

— Класічны балет!—з нейкім разбегам на „эс“.—Выконвае ваш улюбёны Даленга.

І ярка-чырвонае святло залівае сцэну. І нейкую дзікую гучную і грубую рэч грае аркестр. Ды не грае, а грыміць, тарарахкае... І ў роіле крывавага святла, у роіле грымот узнікае на сцэне абарванец. Ён, апусціўшы ўскудлачаную галаву, аблепленую брудам, стаіць нерухома з выразам болю і пакут на твары.

Эльга зубамі сціскае губу, каб толькі не крыкнуць у адчаі. Канец! Канец!—мільгае ў яе думках.

Свістам, лаянкай, рогатам, абразай адказвае зала на дзёрзкасць актораву. Чутно, як людзі пакідаюць залу, як хвалююцца распарадчык і швейцары. Раптам гром воплескаў паўстае над сумятнёй, тупатам сотняў ног і крыкамі захаплення грыміць тэатр. Эльга падбягае да бар'ера ложы і бачыць, як сыпануў у залу народ. Гэта з трэцяга, чацвёртага, пятага ярусаў, з галярэі хлынуў ён у партэр і раз'юшанай стромай рынуўся да рампы. Народ вітае актора. І над гэтым разгулістым буйствам натоўпу актор танцуе свае імправізацыі... як бог, як уладар, як правадыр.

Над ёй нахіляецца ўстурбаваны дырэктар, зубы калоцяцца аб шклянку, і яна непрытомнее.

●

Нашто мог ён разлічваць?

Гэта не быў пратэст, бо пратэставаць развучыўся ён даўно, ды, уласна кажучы, хутчэй усе навакольныя пратэставалі, а ён—або далучаўся да іх, або адыходзіў у бок. Калі і быў гэты факт пратэстам, дык цяжка паверыць у ягоную ідэёвасць, бо чалавек, што пратэст учыняў, агітаваў на выбарах за партыю віцэпрэзідэнта сталёвай кампаніі, даваў грошы, атрыманыя ад віцэпрэзідэнта, рускаму папу, грошы для землякоў-эмігрантаў.

Праўда, у яго не было мужнасці адмовіцца ад іх, бо быў ён сам без бацькаўшчыны, бо бег ён, як і яны, ад гэтай бацькаўшчыны—у змрок, у бездараж, у твань. Здавалася, ён пратэставаў супроць сябе самога.

Клас, выкрасліўшы яго са спісаў сваіх прыслужнікаў, не мог дараваць яму гэтай выразнай дэманстрацыі супраць яго, як-ні-як. Але і другі клас, дыяметральна супроцьлеглы першаму, не мог прыняць яго ў свае шэрагі, бо факты сведчылі пра тое, што ён не з ім, не ведае дарогі да яго і шукаць яе не хоча.

Пераводзячы гэта ўсё ў роўніцу асабістых адчуванняў і меркаванняў Эльгі, трэба сказаць, што яна тлумачыла ягоны ўчынак, як сапраўдную хваробу, як вар'яцтва, хваробу невылечную. І Эльга паспяшалася адыйсці ад яго, паспяшалася ізалявацца ад выразна пагібельнай гэтай хваробы.

Ён апынуўся самотны—і ў асабістым, і ў соцыяльным сэнсе. Стоячы паміж двума велізарнымі грознымі істотамі, што вось-вось наважваліся кінуцца адна на адну, ён быў мізэрнай перашкодай, якую можна знішчыць не дужа важкім—адным—ударам, ён быў ілюзіяй.

І тут, у першы раз за ўсё блытанае і супярэчлівае сваё жыццё, ён выразна адчуў, выразна зразумеў асуджанасць. Ён спалохаўся, ён кінуўся шукаць выйсця з бяздоння, у якое трапіць мусіў, але, не знайшоўшы адразу гэтага выйсця, у яго не хапіла ні сіл, ні мужнасці ўпарта шукаць яго...

Вузкі свет ягонага бытавання зрабіўся яшчэ вузейшым. Дарога да славы прывяла на край кручы, таму што сама слава для людзей з вузкім светам, для людзей, што не звязаны ланцужком з велізарным механізмам чалавечай гісторыі,—толькі фікцыя.

Распад матэрыі адбываецца часта і ў жывым вонкава арганізме. Чалавек можа памерці і разам з тым жыць—гэта значыць, есці, пладзіцца, адпраўляць усе фізіялагічныя функцыі. Соцыяльна—ён труп, біялагічна—ён жывы. Прыблізна так сталася са Станіславам Юткевічам.

І тут ён успомніў на Маслоўскага, на жахлівую гэтую чалавечую маску, на цынічны ашчэр пашчапаных ягоных зубоў... успомніў... і нават агіды не адчуў, як даўней. У ім абудзілася туга па Маслоўскаму, туга па ягонаму цынічнаму скептыцызму.

Ён—у адчаі, у роспачы, у атупенні—іррвануўся ў начны свет. Самыя прыгожыя прастытуткі наперабой шчодра аддавалі яму свае пяшчоты, выдатныя злодзеі пасябравалі з ім, валацугі ўсіх катэгорый і рангаў лічылі за гонар выпіць з ім кварту піва. Тут пачалася новая палоса ягонага жыцця.

Аднойчы, седзячы ў бруднай і чаднай карчомцы, якую наведвалі толькі „свае“, цэдзячы праз зубы густое і горкае піва, Юткевіч угледзеў новага наведвальніка. Той, увайшоўшы, прыпыніўся ля парога, нібы гэтым самым хацеў, каб усе прысутныя звярнулі на яго ўвагу. Яго ўбачылі і ўраз захва-

ляваліся, замітусіліся, загармідарылі. Гаспадар падбег з кубкам віна, высакапарна вітаючы, прастытуткі, злодзеі, блат начны— усе віншавалі яго. Незнаёмы павольна ішоў праз пакой, сурова азіраючыся па баках. Ён ішоў, як бог. Усе, стоячы, сустракалі яго. Малінавы шаль, нібы полымя, агортваў шыю чалавека. Тонкія, нібы жаночыя рукі, паблісквалі золатам пярсцёнкаў. Барвянцовая бярэтка какетоўна была ссунута на вуха, стрымліваючы бурнае чорнае валоссе. Шырокі шыкоўны плашч, нібы віхор, імчаўся за чалавекам. Артыстава вока ўраз ацаніла гэтую нязвычную постаць. Усе, стоячы, віталі яго. Але Юткевіч, зачараваны відовішчам, не кратаўся з месца, утаропіўшы вочы ў незнаёмца.

Той, нібы адчуваючы на сабе гэты позірк, павольна павярнуўся да яго. Глыбокія разумныя вочы, здавалася, застылі. Гэтак глядзіць кот у цемры на сваю ахвяру.

— Хто гэта?

Гаспадар карчомкі, пачціва згінаючы спіну, хуценька-хуценька заспяшаўся:

— Гэта... свой... прыяцель... шчыры чалавек...

— Ідзі,—адмахнуўся незнаёмец.

Гаспадар адбег і застыў усё ў той-жа пачцівай позе, каб у любую хвіліну кінуцца, нібы сабака на голас паляўнічага, прыслугоўваць незнаёмцу. А ён падышоў—праднамерана павольна—да стала, за якім сядзеў Юткевіч, апусціўся на крэсла і сказаў:

— Мы незнаёмыя. Новы чалавек для мяне—знаходка. Бачу, ты не маёй прафесіі, чужак ты. Ты журналіст?

Юткевіч коратка адказаў: не. Тады чалавек доўжыў;

— Кажаш не? Не думаю, каб ты быў агентам паліцыі. Дык хто-ж ты?

Сур'ёзныя чорныя вочы чалавека проста глядзелі ў яго і— дзіўная рэч!—іхны позірк абяцаў прыязнь і таварышаванне. Юткевіч ведаў, што людзі ў гэтым „падпольным“ свеце гавораць у адкрытую, ён за кароткі час пошукаў пристання для збалелай і струджанай сваёй душы паспеў убачыць, што ўсё ў людзей гэтых—на вачах усяго „саслоўя“, нават каханне, нават адносіны строга інтымнага характару. Урачыстасць з'яўлення гэтага чалавека, ягоныя адносіны да гаспадара карчомкі, нарэшце, ягонае эксцэнтрычнае, але шыкоўнае адзенне,—усё гэта ацаніўшы, Юткевіч зразумеў, што перад ім буйны прадстаўнік „сярэдняга саслоўя“, кароль злодзеяў. З першых-жа дзён свайго знаёмства з блатам яго зацікавілі рангі і важкасць таго ці іншага прадстаўніка „чыстай“ прафесіі. Яны называлі сябе „вольнымі“ мастакамі сярэдняга „саслоўя“, але і сярод гэтых „вольных“ была свая адмысловая соцыяльная іерархія, былі свае каралі, магнаты, начальнікі і падначаленыя. Гэты свет быў копіяй звычайнага свету дыпламатыі, лоўкасці і эксплаатацыі, улады магутнага над слабым, багатага над бяднейшым. Гэта была цэлая армія,

сапраўдная дзяржава ў дзяржаве, і закон, змагаючыся з ёю, умацоўваў яе. Быць можа, калі-б прышоў сюды Месія і сказаў-бы гэтым людзям:

— Закон добрабыту супраць вас, бо тыя, хто гэты закон учыніў, добрабыт не аддасьць без бою. Іх не шмат, праўда, але яны покуль што моцныя, ля буйнага драпежніка жывяцца більёны дробненькіх істот. Але—спіце ўначы, прамяняйце яе на дзень і ідзіце да тых, хто ведае, як вырваць добрабыт з рук нешматлікай купкі буйных драпежнікаў. Будзьце шчырымі змагарамі. Змагайцеся, а не скарайцеся. Бярыце адолю сваю боем, змагайцеся супраць ладу, а не супраць асобных людзей, мізэрных—па сутнасці. Будзьце людзьмі.

— Калі-б сказаў гэты Месія так, дык, бадай, мала хто паслухаў-бы яго, бо не было ў гэтых людзей гэткай социяльнай сцежкі, на якой сустракаліся-б яны разам. Тут не было-ж лозунга „дзейнічаць разам, адзін за ўсіх і ўсе за аднаго", наадварот, сьвяшчэннымі запаветамі іхняй рэлігіі было: вазьмі сваю недатыкальнасць і незалежнасць праз прымус і лоўкасць, зрабі так, каб таварышы па рамяству баяліся і паважалі цябе.

Юткевіч ведаў гэтыя запаветы, ведаў моцных людзей блатнога свету, і, убачыўшы гэтага чалавека, ён зразумеў, што перад ім кароль, лоўкі з лоўкіх, услаўлены сярод услаўленых, і ён, не затойваючы нічога, сцісла паведаў яму сумную аповесць свайго існавання. Кароль слухаў уважліва, і недапіты кубак стаяў перад ім. У кубку—гэта бачыў Юткевіч—плаваў рознакаляровы і размаіты адлюстровак карчмы.

— Так,—сказаў кароль.—А за што ты жывеш?—І, убачыўшы здзіўленне ў Юткевічавых вачах, растлумачыў—проста і строга:— Я пытаюся пра грошы. Каб жыць, патрэбны грошы.

Юткевіч, густа чырванеючы чамусьці, сказаў, што ён толькі нядаўна кінуў сваё рамяство, што колькі зробленых грошай яшчэ засталося.

— Яны скончацца скора,—са свістам выдыхнуў кароль.— І што тады? Пойдзеш у чаргі па міску крупніку?

І, не чакаючы адказу, ён падсунуў напоўнены кубак да яго і сказаў:

— Табе ў работу трэба... Ёсць добрая справа. От глядзеў я,—ён павярнуўся ўсім корпусам да залы,—на гэтых маіх знаёмых і не выбраў ніводнага вартага гэтай справы. Калі згодзен— вось рука Карла Гардона.—Ён працягнуў вузкую белую сваю руку, ткліва ўзіраючыся ў Юткевічавы вочы.

Нельга было схавацца ад гэтага ўпартага і валадарнага позірка. Нейкая выключная сіла была ў ім. І, хмялеючы, Юткевіч сціснуў Гардонаву руку, і сэрца соладка засмылела.

Наступнай ноччу была гэтая „работа".

— Самае лепшае адзенне, прыстойны выгляд і вясёлы выраз на твары—вось што патрабуецца ад цябе,—сказаў Гардон.

Вясёлы выгляд у Юткевіча быў і без гэтага: вясёлая абыякавасць і юнацкая разгулістасць агарнулі яго. Уласна кажучы, ён рабіў „справу“, нібы прапрацоўваў асабліва складаную кампазіцыю: творчая сіла і фантазія былі ў актора. У нейкім творчым экстазе ён ішоў па вечаровай вуліцы, насвістваючы арыю з моднай аперэткі. Пад матавым круглым ліхтаром ён сустрэў высокага чалавека ў шыкоўным паліто і фетравым капялюшы.

— Добры вечар! Мне сумна, Ганс, пойдзем да дзяўчатак.

— Ёсць, Ферд!—адказаў весела Юткевіч.

Яны, як запраўскія гулякі, вядучы бойкую гаворку,—„ах, якія гэта былі плечы!“—вясёлымі крокамі мералі панель.

Памінуўшы колькі вулічных перакрыжаванняў, гульцы-сябры спыніліся перад люстраным пад'ездам велізарнай шэрай камяніцы.

Чалавек у фетравым капялюшы паміж смехам і жартамі кінуў:

— Стойце тут. Калі выйдзе з дзвярэй чалавек і дасць вам сакваяж, ідзіце ўздоўж вуліцы. Ну, усё!—і ён знік за дзвярыма.

І тут згінула весялосць, і толькі цяпер ён убачыў, які туман стаіць над камяніцамі, толькі цяпер адчуў усім целам сцюжу, не стрымаўся—звягнулі зубы. Глыбока ўсунуў рукі ў кішэню, пашоў па тратуары ненатуральна вясёлым крокам. „Што з табой Стась?“—сам у сябе пытаўся, палохаючыся запытання.—„Што з табой, сталася? Ты—злодзей?“

Але запытанне засталося запытаннем, адказ апазніўся: з туману вырас перад ім шуцман, і Юткевічу на момант здалося, што шуцманава постаць захінула сабою ўвесь свет.

— Ідзіце за мной.

Напружыўшы ўсе сілы, Юткевіч мятнуўся на сярэдзіну вуліцы і пабег...

...і засвістала ў вушшу, заграмыхаў брук, замільгалі ліхтары, твары, грымасы, нешта нарадзілася ў сярэдзіне, лёгкае, магутнае, імклівае — і яно штурхала наперад...

...і ў безе здавалася яму: ён адзін, усё апусцела, усё на момант прыстыла на адным месцы — і аўто, і людзі, і ландо, і рузны россып агнёў рэкламы...

...і потым нешта цяжкое абвалілася на яго, цела перапоўнілася гудам, здалося, што гіне сусвет і чамусьці мільгнуў у памяці Крушняярск.

Як вярнулася памяць — быў дзень. Скупое сонца прабівалася праз мокрае вузенькае акенца, кроплі на шкле ззялі дыяментамі, а на бруднай цэментовай падлозе быў сонечны чатырохкутнік.

Юткевіч, нібы што спалохала яго, усхапіўся з канапы.

Не, гэта нешта іншае. Тады... тады былі велізарныя вокны гатычнага рысунку, канапа была мяккая і шынель... шынель з блакітнымі нашыўкамі ўтульна валяўся на падлозе.

Звякнулі ключы. Ідуць... сюды ідуць! Зараз прыдзе ветлівы і элегантны ад'ютант генерала Белова, падніме з падлогі шынель і пакладзе яго на спінку крэсла... Грукат цяжкіх ботаў, і істота на сажань ростам, з таўстымі мясістымі, нібы філей, шчокамі, набліжаецца да яго.

— Рукі!

Яны дрыжаць у Юткевіча, і трэба чорт ведае колькі сілы, каб працягнуць іх. Глуха шчоўкае механічны замок наручнікаў.

— За мной!

Ён, трымаючы перад сабой рукі, п'янымі крокамі ідзе за ім, ідзе і адчувае, што па пятах сунуцца ўзброеныя шуцманы. Яны ідуць даўгім цёмным калідорам, і з кругленькіх дзірачак у безлічы дзвярэй іх праводзяць вочы—адны толькі вочы.

Астрог!

Яны накаса праходзяць закуты ў каменне і жалеза двор. Нехта з гары, з эннага паверха, крычыць, але слоў на адлегласці не чуваць: здаецца, што чалавек раве... жудасна, нібы вар'ят.

Папяросны дым развейваецца, і вастраносы твар следчага манатонна ківаецца ўніз, угору, уніз, угору.

— Я нічога не ведаю... я артыст... вы мяне ведаеце... я проста гуляў... я ахвяра выпадковасці...

— Вы нічога не ведаеце, а мы ведаем. Гэта пагражае вам...

Следчы, крывячы ўсмешкай вузкі рот, даводзіць да ведама арыштаванага, што банк абрабаваны, што злачынцы забілі клерка і намесніка дырэктара, які выпадкова, зусім выпадкова быў у банку. І, нарэшце, следчы кладзе перад Юткевічам малінавы шарф і пытаецца—з нейкай таямнічасцю ў голасе:

— А гэта... гэта вам прыходзілася бачыць?

Потым мякка і неяк нечакана цёпла, не дачакаўшыся адказу, гаворыць:

— Я веру вам, што гэта ўсё выпадковасць... вы інтэлігентны чалавек, чалавек мастацтва. Ах, я вам прышлю ў камеру Тэна. Цудоўная кніга! Вы чыталі? Ну, тады мы знойдзем што-небудзь іншае... Я дапускаю, што ў вас магла быць прафесійная зацікаўленасць да свету злачынцаў, праўда? Бачыце, я не памыляюся, але-ж вы цывілізаваны чалавек, і падумайце, што вам пагражае... цывілізаваны еўрапеец... чалавек мастацтва... вас чакае ганьба, публічны скандал, пажыццёвая катарга. Падумайце.

І, ашчарэпіўшы рукамі галаву, немігаючымі вачыма ўтаропіўся Юткевіч у пасмы папяроснага дыму, за якімі быў цёплы, ветлівы следчы. Ён доўга не адрываў вачэй ад дыму, нібы ён ткаў перад ім жахлівы малюнак пажыццёвай катаргі... а можа гэта і лепш?— не! не!—жыць! жыць!—Ён паедзе ў ціхі нямецкі гарадок, гарадок з дабратлівым, нібы Зігфрыд, паліцыянтам на рынкавым пляцы, з чысценькай утульнай кірхай, з вясёлай і прыемнай моладдзю на вечаровай Кірхенштрасэ... ах, які прыемны і ўтульны гэты нямецкі гарадок! Там ён будзе скромным непрыкметным настаўнікам гімнастыкі, будзе піць піва і крычаць „гох!“ у гонар чар-

говай галавы ўраду ў кампаніі сваіх калег. Гэта будзе ціхая, прыемная, ідылічная бацькаўшчына ягонай душы... струджанай, збалелай, знясіленай... гэта будзе спакойнае чаканне старасці, якая сцішае, загойвае ўсе жыццёвыя раны... ах, якая гэта філасафічная, мудрая будзе старасць! І яна... яна, адзіны чалавек, з якім ён правёў лепшыя часы свайго жыцця, яна, Эльга, забудзецца на ўсё... старэнькая, пасівелая, зморaная і целам, і душой прыдзе да яго... не! не!—жыць! жыць!—Ён не зломак, не злодзей, ён чалавек, ён хацеў быць ім усё жыццё... дайце быць яму чалавекам! ча-ла-ве-кам!..

Ён уздрыгануў. Бледны ягоны твар заліўся чырванню. Нервова заблішчалі вочы. Ён хапаецца за руку следчага і крычыць:

— Карл Гардон! Кароль злодзеяў. Ён мне прапанаваў быць кампаньёнам. Ён прымусіў мяне ім быць. У яго вочы... Ах, каб вы бачылі ягоныя вочы!

— Гэта яго шарф?

Пасыпаліся пытанні, рука ліхаманкава запісвала прозвішчы, адрасы, назвы кафэ, а на твары гайсала злая ўрачыстая ўсмешка драпежніка...

— ...Я вам прышлю ў камеру Тэна!..

●

Яго не чапалі колькі дзён. Толькі зрэдку заходзіў у камеру следчы, падбадзёрваў, таемна падміргваў і туманна казаў пры гэтым, што „ўсё скора скончыцца“, што „канцы ў нашых руках“. Нельга сказаць, што было дужа цяжка пераносіць самоту. Дзень, другі, трэці, і ён цярпліва чакаў вызвалення, верыў у яго. Калі надакучвала чытаць, ён сядзеў і думаў пра будучае. І аднойчы яму прышло на розум напісаць „споведзь“, напісаць ліст да Эльгі. Ён з запалам узяўся за работу. Уласна кажучы, гэта ўсё ён пісаў для сябе, для свайго заспакаення. Пісаннем споведзі ён быў заняты шмат дзён. Ён акуратна прыкладаў аркушык да аркушыка, але неяк іх згарнуў з крэсла, і яны рассыпаліся па падлозе. Ён быў настолькі захоплены работай, што не стаў разбіраць іх па парадку. Для гэтага не было часу. Дый парадак тут быў не дужа патрэбны.

Ён пісаў...

„...забудземся на ўсё... зноў працягнем адзін аднаму рукі... будзь зноў маёй князёўнай з залатой дзіцячай казкі...

„...мне хочацца ўзірацца ў блакіць неба, слухаць голас вуліцы, бачыць свой адлюстровак у мокрым асфальце... мне здаецца, што я набыў здольнасць лётаць, як птушка... каб толькі адчынілі дзверы...

„...дзіўна, але ў самоце пачынаеш думаць аб жыцці і смерці... смерць!.. гэта заўсёды стаяла перада мной... але да старой гэтай „тэмы“ я вяртаюся зноў і зноў...

„...і ўспамінаецца мне, Эльга, той вечар, калі мы з табой стаялі на руінах манастырскай сцяны... Помніш, Эльга, дзікі жымаласць вырас на ім... ты адарвала галінку і сказала:— От, як здарова!.. на каменні вырас... мы прысягалі быць людзьмі, карыснымі Людзьмі, Грамадзянамі...

„...я цяпер хочу быць Чалавекам, Грамадзянінам...

„...няма нічога лепшага, як сказаць перад смерцю:—Родная, не трэба плакаць! Ты, вы ўсе, харошыя мае, тыя, з кім пражыў я лепшыя часы, не трэба плакаць. Няхай тады—калі пабягуць перад скупым натоўпам хлапчукі, задаволеныя відовішчам, тады—калі прыяцелі і таварышы панясуць на плячах драўляны кораб з рэшткамі таго, што завецца чалавекам, тады, калі зальецца—у надсадным плачы—аркестр, тады няхай салдат возьме наперавес вінтоўку і жалобны сцяг узнімецца ў неба...

„...бачу, ты хмурыш бровы, ты недаўменна ўзнімаеш вочы... куды ён залез?.. навошта гэта ўсё?..

„...смешна, але і мне часам здаецца, што гэта ўсё—не пераконанне, а словы, толькі словы...

„...от, як гарэх... залочаны, а ў сярэдзіне адна гніль“..

Ён адрываў вочы ад напісанага і смутак агортваў яго

„...карысным чалавекам быць... а ці не позна ўжо?.. усе-ж лепшыя дні прайшлі, прамінулі... і дужасць прайшла... толькі туга па ёй засталася“...

А тым часам лоўкія і хітрыя чыноўнікі цэнтральнага астрога рабілі сваю справу. Абрабаванне буйнейшага банка, забойства аднаго з дырэктароў яго, у цэнтры горада, на людной вуліцы—гэта было сапраўднай сэнсацыяй. Тут бачылі ўсё: і замах на дзяржаўны лад і на недатыкальнасць прыватнай уласнасці, не абышлося і без „рукі Масквы“. Весткі, дадзеныя арыштаваным Юткевічам, былі правільныя: удзельнікі налёту на банк і—галоўнае!—арганізатар яго—Карл Гардон—былі ў руках паліцыі. Але тут выявілася пікантная акалічнасць: з Карлам Гардонам былі звязаны некаторыя чыны—о, майн готт!—чыны паліцыі. Рабіць яго цэнтральнай фігурай працэса ніяк нельга было, і выбар паў на Юткевіча. Ну, вядома, гэта дужа імпаніравала палітычным устаноўкам: чалавек з Расіі і, быць можа, чалавек... савецкі?

Перад Карлам Гардонам лоўкія і хітрыя дзялкі расчынілі карты без хістання. Трэба было падрыхтаваць судовую камедыю, і на Гардона ў гэтым сэнсе пакладаліся вялікія надзеі. Ён згадзіўся рабіць тое, што яму рабіць загадаюць, але настойліва і катэгарычна прасіў выканаць апошнюю ягоную просьбу: перавесці яго ў Юткевічаву камеру.

І вось—на змярканні, калі Юткевіч ляжаў з заплюшчанымі вачыма ў глыбокім бяздумʼі, якое прыходзіла да яго ўсё часцей і часцей, звякнулі ключы, і цяжкія дзверы камеры захлопнуліся за Гардонам.

Юткевіч усхапіўся.

Ці не здань гэта перад ім? Дзе бляск адзення і позы? Дзе надменнасць усмешкі і валадарныя гэсты рукі?

Але перад ім быў жывы кароль, уладар, правадыр, перад ім быў лоўкі з лоўкіх, магутны з магутных. Схудалы і няголены, у нейкім палінялым пінжачку, з пашарпаным шалікам на шыі, у стаптаных ботах... кароль быў падобны на мізэрнага жуліка-жабрака з правінцыйнага рынка. Толькі адно, не змяніліся вочы сур'ёзныя, упартыя, глыбокія.

Гэтак стаялі яны адзін перад адным, нібы вось-вось збіраліся кінуцца ў бойку, стаялі маўклівыя, схмурнелыя, і, мусіць, кожны з іх варажыў, хто-ж загаворыць першы.

Карл Гардон пераступіў з нагі на нагу, потым на твары з'явілася ўсмешка, і ў ёй Юткевіч спазнаў былога ўладара.

— Усё скончана,—міжволі прашаптаў Юткевіч.—Не трэба прараканняў, давайце пацiснем адзін аднаму рукі.—Ён працягнуў руку, але Гардон адвярнуўся.

Здэтанаванасць апанавала Юткевіча. Рука апусцілася. Ён густой заліўся чырванню.

— Я не вінаваты...—глуха сказаў актор.—Мне хочацца жыць. Гэта мацней за ўсё.

І тут кароль злодзеяў не вытрымаў, ён рэзка павярнуўся да здрадніка і, як толькі хапіла пагарды і знявагі—кінуў:

— Сволач!

Юткевіч ступіў крок да яго, сціснуў кулакі, нахмурыў лоб. Усё кіпела ў яго ў сярэдзіне. Моцная нарадзілася нянавісць да гэтага чалавека—і, здаецца, яшчэ хвіліна, і ён кінецца на яго. Гардон гэта зразумеў і нарыхтаваўся сустрэць удар.

— Ты забраў у мяне ўсё... забраў апошнія надзеі на жыццё! траха што не крыкнуў Юткевіч. І вось у цябе яшчэ хапае сілы кідаць у твар абразу. Злодзей ты!

Гардон зарагатаў. Тонкі і прыгожы ягоны твар перакрывіўся ад гэтага рогату. Шчокі запалалі яркай чырванню. І, стрымліваючы ўсеўладны і магутны свой рогат, ён пракрычаў:

— Дурань! Ты не ведаеш, хто ўкраў у цябе жыццё. Памяркуй добра, і ты прыдзеш да выніку, што зрабіў у адносінах да мяне, да ўсіх нашых—злачынства, ты здрадзіў людзям, што зычылі дабро табе. Ты памыліўся і памыліўся непапраўна!

— Ты!..—у нейкай атупеласці крыкнуў Юткевіч і паваліўся на канапу.

І тады двума скачкамі Гардон апынуўся ля канапы і раней, чым паспеў Юткевіч што-хаця зрабіць, ён абодвума рукамі схапіў яго за горла, навальваючыся ўсім тулавам.

— Сабаку і смерць сабачая!—праз агідны і жорсткі смех працадзіў Гардон і сціснуў Юткевічава горла.

Той, нібы вуж, выгінаўся ў Гардонавых руках, але потым пакінулі яго сілы і не хапіла паветра. А Гардон, нахіліўшыся над ім, з садыстычнай задаволенасцю бачыў, якімі празрыстымі,

нібы шкло, зрабіліся Юткевічавы вочы, як хваравітая—прадсмяротная—сінява пакрывае ягоны твар, як набраклі крывёю, гатовыя лопнуць, вены на ілбе. Гардон, нібы віном, упіваўся прадсмяротнай агоніяй ворагавай. У дзікім вар'яцкім экстазе ён голасна рагатаў. Адплата і перамога чуліся ў рогаце гэтага чалавека.

Раніцай яго чакаў прысуд.

У тыя дні па ўсёй Еўропе цвілі пахкія і буйныя ружы. Яны напаўнялі паветра густым водырам. Лета ішло сваім чарадом, ім упіваўся ўсякі, хто мог, сваім чарадом ішлі дзяржаўныя кангрэсы і канферэнцыі, не гледзячы на тое, што канферэнцыю па раззбраенню пакінула Нямеччына, пакінула з помпай, заявіўшы, што вернецца толькі тады, калі вырашальныя магутныя дзяржавы забяспечаць за ёй роўнаправе. Нямецкія грамадзяне мелі поўнае права ўпівацца водырам ружаў, слодыччу летняга адпачынку. Увечары, прыехаўшы з загараднай пагулянкі, яны маглі пайсці ў вар'етэ і рагатаць, рагатаць, рагатаць да непрытомнасці. Ах, як лоўка высмейвалі ў вар'етэ ў трапных гумарыстычных рэўю намаганні амерыканскіх Злучаных Штатаў раззброіць сваіх еўрапейскіх канкурэнтаў. Хітры дзядзя Сам! Але немца не гэтак лёгка было абкруціць вакол пальца, немцы—сапраўдныя Немцы, з вялікай літары—марылі аб даваеннай Нямеччыне, аб былой магутнасці сваей вялікай бацькаўшчыны.

Асаблівым поспехам карысталася рэўю, у якім праслаўляўся новы Месія нямецкага адраджэння, чалавек з чорным мінулым і чорнымі помысламі, што абвясціў вайну яўрэям і большэвікам. Ах, як трапна падкідала ножкі прыма-балярына, вытанцоўваючы ўрачыстасць перамогі. Безумоўна, таленавітая актрыса. Пра гэта наперабой крычалі ўсе газеты. І імя ў яе было—сапраўднае, нямецкае, нацыянальнае: Эльга Райх... Ёй плацілі грошы, яе закідалі буйнымі пахкімі ружамі—чырвонымі, ружовымі, крэмавымі і белымі... Ах, як хораша пахлі гэтыя ружы. Яны пахлі славай.

І пакуль Еўропа была ахоплена ліхаманкай канферэнцый, крывадушшам дыпламатычных змоў, адна шостая частка свету ўзбройвала сябе волатамі індустрыі, краіна—пад выццё і скогат драпежнікаў усіх рэлігій і нацый—шыхавалася ва ўдарныя брыгады... ішлі вытворчыя штурмы, выгартоўваліся і раслі сотні і тысячы Ізотавых.

Можна было паглядзець на карту былой Расіі—імперыі эксплаатацыі, галечы і роспачы—можна было паглядзець на карту і ўбачыць: там, дзе сыпучыя пяскі наступалі на чалавека, з'яўлялася вада і скаралася ёй пустэльня; там, дзе спрадвек ляжалі непраходныя балоты, „чортавы калодзежы“, узнікалі каналы і водныя магістралі, красаваліся палі буйным коласам; там, дзе ў мядзведжай спячцы спалі багацці нетраў, і ноч і дзень

грымелі пад'ёмнікі і прагна ўрэзваліся ў пароду экскаватары; там, дзе ў трэскі разбівала нават самыя лёгкія і лоўкія чаўны, горда і магутна прабягалі праспекты плацін...

...стаяў Краўчанка на Чырвоным пляцы, глядзеў на маўзалей правадыра, і ўся вялікая панарама краіны соцыялізма нібы паўставала перад ягонымі вачыма.

Апошні дзень у Маскве... І нават не сціскаецца сэрца ад нязведанасці, і неяк рвецца ўся істота туды, дзе ляжаць бяскрайнія прасторы краіны, дзе ідзе праца, праца—во! што трэба!

Ён яшчэ раз перачытвае пуцёўку, толькі-толькі атрыманую. Ён адводзіць вочы ад яе і ўсміхаецца—шырака, радасна. Яму хочацца раптам крыкнуць на ўвесь пляц, на ўсю Маскву: пуцёўка ЦК ў маіх руках! Бывай, Масква! Мы развітваемся, як сябры! Але Краўчанка не крычыць, а толькі зрываецца з месца, прабягае паўз Гістарычны музей, ловіць абрыўкі размоў, лавіруе паміж трамваяў і аўто... спяшаецца, імчыцца да хаты.

Яго сустракае Тася, заклапочаная, расчырванелая. Яна спрабуе зрабіць выгляд, што незадаволена тым, чаму гэтак доўга не было яго. Але ён хапае яе моцнымі сваімі рукамі, кружыцца па пакоі і ўвесь ён крынічыць хлапчуковай весялосцю.

— Ну, ты... пусці!...—адбіваецца яна.—Слаўка ўбачыць.

Чырвонашчокі тоўсценькі Слаўка паяўляецца на парозе. Ручаняты ў яго запэцканы ў атрамант. Ён рашуча абцірае іх аб кашульку і бяжыць да Краўчанкі.

— Мяне, мяне пакружы!

— Эйш ты, мурзілка!—заліваецца дабратлівым смехам той.—Ну, ідзі, пакручу! Раздайся, Слаўка ляціць!

Потым Краўчанка цалуе Слаўку ў лоб і кажа:

— Ну, сып, збірай свае манаткі ў дарогу. Заўтра паедзем далёка-далёка!..

Слаўка бяжыць у суседні пакой, там у яго шмат работы, трэба скончыць да ад'езду маляваць лозунг для дзіцячага саду. Ён заўтра занясе гэты лозунг, няхай павесяць яго ў залі і няхай успамінаюць таварышы пра Слаўку. А Краўчанка выцягвае з шафы свой шынель, любоўна аглядае яго. Колькі гадоў ён вісеў—забыты ў гэтай шафе. Баявы шэры шынель... Гузік адарваўся, трэба ўшыць. Але ў пакой уваходзіць з чамайданам у руках Тася і пытаецца:

— Што ты робіш, Барыс?

— А от, шынель... аглядаю,—узнімае вочы на яе.—Добры шынель... якраз прычакаў пары.

Тася пачынае ўкладваць у чамайдан бялізну, яна глыбака ўздыхае і кажа—неяк цёпла і задушэўна:

— Слаўка... месца не знаходзіць. Столькі яму новага ўбачыць...

Краўчанка ўтыркае голку ў шынель, адкладае яго ў бок і падыходзіць да Тасі.

— Ён малайчына. Мы з яго, Тася, зробім чалавека, што трэба. Як сын ён мне... Абяцаю, Тась, што зраблю ўсё, каб ён не ведаў, хто яго бацька...

— Ты зноў... Барыс...

Але ён моцна сціскае яе рукі, зазірае ў вочы.

— Ну, ты, малыш мой... неяк міжволі ўспомнілася гэта...

І яна туліцца да яго і гэтак—блізка адзін да аднаго—сядзяць яны колькі хвілін моўчкі.

...потым у іхнае жыццё ўрываецца дарога, урываецца белы нязграбны вагзал, пабудаваны наспех, гром і лязгат таварных цягнікоў, экскаватараў, грузавікоў, пад'ёмнікаў... урываецца панарама будоўлі—домнамі, мартэнамі, пракатамі... і—пакуль спыняецца цягнік перад вагзалам, покуль Слаўка пляскае ў далоні ад багацця ўражанняў і ад маладога свайго веку, Краўчанка і Тася моцна паціскаюць адзін аднаму рукі,—яны адчуваюць сябе дужымі.

КАНЕЦ ДРУГОЙ ЧАСТКІ

МАКАР ПАСЛЯДОВІЧ

СТАРОЕ ГУМНО

Заткнуўшы за пояс сякеру, Якаў Галынец шырака ступіў з двара на вуліцу. Потым спыніўся, дастаў з кішэні капшук з тытунём, кавалак газеціны. Сіні мяккі дым лёгкімі істужкамі ўскруціўся ўгору.

Галынец глянуў на калгасны двор. Выпрастаўшы драўляныя крыллі, яшчэ адпачывалі пасля ўчарашняй напружанай работы чатыры жняяркі. З-за выстраеных у адзін рад параконных калёс аглядала шырокую вуліцу зяленагаловая сіласарэзка. Конныя граблі намерыліся праткнуць зямлю сваімі адбеленымі стальнымі ікламі. Ля маўклівых бочак з газай паслухмяна стаяў „Інтэр". Трактарыст Антось Бортнік паіў яго газай з вядра.

Больш нікога не ўгледзеў Галынец на калгасным двары. Было яшчэ рана. Сонца толькі пачынала падымаць сваю санлівую галаву з-за далёкага леса. Па выгане, над рэчкай Пінай, яшчэ плаваў цяжкі шэры туман. Толькі па ўзгорках празрыстым, як шкло, было паветра. Срэбным яркім агнём займалася раса на таполях і бярозах. Круціліся над хатамі шызыя галубы, трапятала на азяродзе хвастом, лаючыся з вераб'ямі, стракатая сарока. Спакойна і густа сінела чыстая ад хмар бездань неба. Патроху спакайнела ўсё ў Галынцавай душы.

Пастаяўшы яшчэ з хвіліну, ён накіраваўся да Бортніка.

— Чаму-ж гэта вы сёння так рана прыперліся?—спытаў той, адкручваючы ад карбюратара фільтр.—Мо' яшчэ і не паснедалі?

Галынец махнуў рукой.

— Ліха няхай яго возьме з тым снеданнем! Такі гармідар узнялі, што ледзь ногі вывалак. І ўсё з-за гэтага паганага гнілля. Аж сорам казаць...

Бортнік дапытліва глянуў на Галынца.

— Кажа, не хапай, не лезь першым. „Яшчэ злосць спаганяць будуць. Няхай другія пачынаюць. Кажа, лёганька раскідаць, але як цяжанька яно будавалася"... А калі сваё наперш пачаў трыбушыць—зноў бяда.

Трактарыст нічога не зразумеў з гэтага тлумачэння. Хацеў нешта сказаць, але Галынец дыбаў пасярэдзіне вуліцы пад канец вёскі. Потым абярнуўся і крыкнуў.

— Калі будуць прыходзіць мае будаўнікі, дык усіх адпраўляй да Хаўстовічавага гумна. Я туды і іду.

Як толькі пачаў набліжацца Галынец да Хаўстовічавых будынкаў, яго рашучасць пачынала патроху спадаць. Сцены

Хаўстовічавых будынкаў былі схаваны за шчыльнай агароджай з дошак. Толькі шырокія бакі крутых стрэх узняліся над агароджай. За хатай даспявалі на пругкіх галінах дрэў папяроўкі і сапежанкі. Зашыліся ў лісцё зялёнабокія вінёўкі. Ва ўсім гэтым: у прасторным садзе, у стрэхах, нават у цяжкай шчыльнай браме была нейкая падкрэсленая самаўпэўненасць і сытая непатрывожаная самастойнасць. Калі Галынец, грукнуўшы брамаю, ступіў на вялікі двор, кудлаты руды сабака загыркаў на яго сіплым зрывістым брэхам.

— Які ты яшчэ, Вожык, дурны!—крыкнуў на яго Галынец.— Суседзяў не пазнаеш. Эх, гад ты печаны!

Вожык прыветна завіляў хвастом і пацягнуў за сабою да будкі зачэплены за грубы напяты дрот ланцуг. Ля мураванага склепа корпаліся свінні. Узбіўшыся на плот, моташна драў горла чорны певень.

— Мужык дома?—спытаў Галынец у бабы, якая выткнула галаву з сянец, каб паглядзець, хто прышоў.

— Недзе вышаў,—адказала тая і хуценька знікла ў прорве дзвярэй.

Галынец увайшоў у хату.

— То-ж я прышоў выконваць учарашнюю пастанову,—пачаў, прымасціўшыся на заслоне.—Падмурак ужо выцамантавалі, паклалі вянок падрубаў, паставілі шулы новыя. Цяпер дрэва на сцены трэба прыдабыць... Дык сход учора пастанавіў...

Хаўстовічыха пляснула ў дзежку лыжку, якою налівала блін на скавараду, узялася рукамі за крутыя бакі.

— Каб не вы, дык і сход не дадумаўся-б да гэтага, —ледзь не крыкнула.—Я ведаю. Усероўна як падкопы якія робіце, дзядзька Якаў. Век у згодзе ў суседстве жылі, а цяпер не дай божачка і не судзі, як яно пашло...

— Пры чым тут я?—паспрабаваў Галынец адвесці ад сябе аднаго гэты наскок.—Не я адзін... Многія там рукі падымалі...

— Няпраўда! Чаму-ж усе не прышлі, а вы адны толькі? Чаму так раненька? Чаму спярша па нашае дабро? Ёсць-жа ў вас, ёсць-жа ў Леўдзікавых, у Зенчыкаў, у Бандуры. У кожнага ёсць...

— Пашла-паехала!—дыхнуў Галынец.—Не бойся, усіх у адну кучу змосцім. Усім лад дадзім. Учарашняя пастанова, што закон. Ніякіх суперакаў не павінна быць. І ты яшчэ кажаш, чаму раней за сваё гумно не браўся? Ідзі глянь! Усё развярнуў. Абы прычапкі другім не было. Хоць усё тое гнілле на адзін воз можна згрузіць...

Хустовічыха ад такой нечаканасці аж знямела. Падлога здалося ёй, закруцілася пад нагамі.

— Дык вы ўжо раскідалі? Калі-ж справіліся?

— Досвітам устаў. Баба яшчэ спала. Ведаў, што будуць упікаць каторыя несвядомыя, пасылаць адзін да аднаго. Дык я і рашыў, каб прычапкі не было. На якое ліха мне цяпер тое гумно? Усё чыстым зернем з калгаса атрымліваю за сваю работу.

Ён глянуў на яе, збянтэжаную, і падумаў ужо, што цяпер не будзе доўгае гаворкі. Самы моцны козыр быў у яго руках. Што-ж знойдзе цяпер хто супроць яго, калі ён не толькі словам, але і неадкладнай справай пацвярджаў сваю ініцыятыву.

— А я не дам!—раптам ускіпела Хаўстовічыха.—Далібог-жа не дам! Такія грошы патрацілі, а цяпер нейкі чорт лысы будзе карыстаць.

Галынец устаў з лаўкі.

— Дык гэта і я па твойму чорт лысы? Ну і загадала ты мне, суседка, загадку. Быў чалавекам, пакуль не прышоў за гэтай справай у тваю хату, а цяпер на табе: „чорт лысы!", ды яшчэ на твае заруся. На якое ліха мне яно?

Ён больш нічога не сказаў і моўчкі вышаў на двор. У сярэдзіне зноў узнялася прыкрасць ад гэтае сваркі. Але злосці не было. Ён глянуў праз сад на адчыненыя ў гумне вароты і накіраваўся туды.

Густы з'едлівы пыл валіў з гумна, як дым з ёўні. Чуваць было як нехта шумна варушыўся ў сярэдзіне будынка, плёваўся і харкаў. Часта ад нейкіх вострых udaраў уздрыгвала страха.

Галынец ступіў у душны змрок будынка і спярша нічога не разабраў, хто і што тут робіць. Потым, калі вочы трохі прызвычаіліся да змрока, згледзеў Сымона Хаўстовіча. Стаяў ён ля сцяны на табурэціку і торкаў па парадку чатырохраговымі віламі ў страху. Страха трэслася ад удараў, шэрыя камякі пылу, якія за многія гады начапляўся за салому і латы, скручваліся ўніз.

Галынец выскачыў на двор, калі востра і няўцерпна заказлытала ў носе горасць. Ледзь стрымліваючыся, адышоў далей ад дзвярэй і чмыхнуў. Адзін раз, другі. Тады раптам спыніўся шум у гумне. Хутка паказаўся замурзаны Хаўстовіч. Рудая яго барада і вусы пачарнелі.

— А-а, гэта ты...—пачаў ён аціраючы рукавом твар.—Та-ж тут гарохвін трохі асталося, што летась на працадні атрымаў... Трэба трохі свінням падаслаць. Крануў іх цяпер віламі—усё закурылася дымам.

Гаварыў і скоса, з-пад пасунутага на вочы казырка, глядзеў на Галынца: ці дае яму той веры? Але Галынцоў твар быў абыякавым і непраніклым. Тады, супакоіўшыся, Хаўстовіч усміхнуўся.

— І ўсё мышы з'елі! На пацяруху змалолі, каб яны павыдыхалі. Каб авёс, а то гарохвіны...

За садам, па вуліцы Антось Бортнік ужо кіраваў на поле грукат і клопатнае чохканне напоенага стальнога каня. Прызыўна звінеў буфер на калгасным двары. Ля выгану грымеў у кузні цяжкім молатам Яўхім Малах. Узрушана заіржаў на канюшні жарабок Няптун.

Хаўстовіч неяк раптам асеў, унурыўшыся поглядам у зрытае свіннямі гумнішча. Твар, здалося Галынцу, пачарнеў яшчэ больш. Па губам загуляла нервовая дрыготка.

— Шкадуеш?—спытаў брыгадзір, падаўшыся трохі наперад. І паспачуваў.—Я ведаю, век збіралі ўсе: дзед, бацька, сам. Думалі крэпасць вялікую ладзіць. Плотам высокім гарадзілі, каб хто і вокам не пакваліўся, што ў сярэдзіне. Думалі на век усё. Ажно нічога няма. Дзмухнула бура і ўсё рассыпалася. Гэта толькі від, што стаіць. А яно—рассыпалася.

— Чаго кпіш?—глухім голасам бумкнуў Хаўстовіч.—Кажаш адно, а думаеш другое. Мяне не падманеш.

— Каб я маніў, дык бы ты бег за мною,—спакойна адказаў Галынец і, слізнуўшыся поглядам міма разгубленага Хаўстовіча, пачаў пералічваць колькі пакладзена бярвён у сцяне.

— Няўжо сёння будзеце бурыць?

— Старшыня казаў, што цяпер каляд не чакаюць. А ты як думаў?

— Я нічога не думаў.

— Быў-жа ўчора на сходзе, чуў? Калі прагаласавалі, дык адступлення ўжо не можа быць. Так казаў старшыня,—закон.

Галынец спадзяваўся, што Хаўстовіч, як і яго жонка, пачне ўпікаць. Але Хаўстовіч больш не абазваўся; толькі цяжка ўздыхнуў, павярнуўся да гумна, зачыніў дзверы і павольна пашоў на двор.

Брыгадзір з хвіліну пастаяў нерухома, потым расчыніў дзверы, узяў табурэцік і, выцягнуўшы з-за пояса сякеру, пачаў меціць бярвенне. Стрыжнёвая смольная сцяна гулка грымела ад частых udараў. З падрубаў пырскала рудая парахня.

— Каб табе хто так па галаве загрукаў,—аж падскочыла ля печы Хаўстовічыха, счуўшы Галынцову работу. Схапіла, раз'юшаная, чапялу і рынулася на двор.

— Не чапай,—перагарадзіў ёй дарогу мужык.—Яшчэ з калгаса выкінуць за разбой. Няхай сабе стараецца актывіст такі. Мо' да чаго і дастараецца... Баюся я толькі: хаця-б скрутак той не трапіў яму ў рукі. А можа яго мышы з'елі?

На вуліцы за брамаю пачуліся галасы, тупат. Чалавек з дзесяць калгаснікаў уваліліся на двор. Высокі і чарнявы Юрка Наўменак, комсамолец, бліснуўшы маладымі порсткімі вачыма, спытаў у Хаўстовіча:

— А дзе наш камандзір? Яшчэ не прыходзіў?

— У гумне,—буркнуў гаспадар.

— За мною, хлопцы,—падаў каманду Юрка.—Наступай!

Хутка густы і цяжкі, як туман, пыл загойдаўся над старым будынкам. Як ніткі, лопалася зморшчаная ракіта, трашчэлі збуцвелыя паплецiны. Звязаная ў пукі салома, скручвалася шумна на зямлю. Пад'ехаў стары Банадысь, пачаў грузіць яе на параконныя кары.

Праз гадзіну прыбег, засопшыся, Хаўстовіч. Непакойліва нікаючы вачыма па раскрытай напалову страсе, сказаў:

— Старшыня загадаў, каб я вам дапамог...

— Дзе ты таго старшыню сустрэў?—недаверліва спытаў Галынец.—Ён досвіткам у Менск паехаў. Хіба на поезд спазніўся?

Хаўстовіч зашатаўся. Потым замармытаў.

— Учора ўвечары ён загадаў, як са сходу ішлі...

— Калі загадаў, дык памагай. Бяры сякеру, адбівай зашчыткі. Толькі асцярожна, не пакалі дошак. Яшчэ спатрэбяцца на кароўнік.

— Зашчыткі пасля... Калі ўсю страху раскрыем...

Галынец, заняты работай, ужо не абазваўся. Хаўстовіч пастаяў трохі нерухома, тады ўзяў драбіну і прыставіў да таго месца страхі, якое пароў з сярэдзіны вілкамі.

— Эй, ты памочнік!—крыкнуў з другога боку страхі нябачны Навумёнак.—Сюды лезь. Няма чаго поркацца знізу. Трэба разбіраць парадкам.

— Сам гаспадар! Няма чаго мяне вучыць. Я век пражыў, а ў цябе яшчэ маміна малако на губах не абсохла.

— Можа ў мяне такое малако, што яму ніколі не давядзецца ўсыхаць.

— Тады смакчы яго сабе на здароўе.

— Так бы ты і раней сказаў,—згадзіўся Навумёнак і спытаў у Галынца:—Ну, як дзядзька, добрыя яшчэ бярвенні?

Брыгадзір выпрастаў спіну.

— У самы раз. Адзін стрыжань. Не больш, як на палец абалоны. Знізу праўда, вянкі са два спарахнела, шулкі пагнілі. Дык тое адкінем. А ўсё здаровае ўмосцім у новую сцяну. На тым падмурку гэтае дзерава век ляжаць будзе. Не згніе і не збуцвее на тым падмурку.

Ён прыплюшчыў ад гарачага сонца вочы. Адсюль са страхі было відаць яму ўсё поле. Недалёка ад вёскі пластаваў машынаю папар пад жыта Антось Бортнік. За папарам прыветна махалі крыллем жняяркі. Ля густое жоўтае лавы аўсу ўсё квітнела чырвонымі і белымі жаночымі хусткамі, якія нагіналіся і падымаліся над снапамі за густа ўстаўленымі мэндлікамі. Галынцу здалося, што сярод гэтай грамады ён распазнае сваю жонку Юсту. Гэта яна, здаецца, падымае звязаны сноп і нясе яго да мэндліка. На патыліцы матляецца два ластаўчыныя хвосцікі завязанай белай хусткі... Блізка ад гумна млела на сонечнай спякоце лісцё ліпы. Санліва, ледзь чутна шапнула ля вуха пчала...

Ад гэтага віда ўсё нутро старога брыгадзіра перапоўнілася спакоем і вялікай чуласцю. У гэты час ён думаў, што няма на свеце буры, няма ворагаў. Над усей зямлёю пануе мір і цішыня. Успомніўшы сварку з жонкай, нават не паверыў, што была яна ў сапраўднасці сёння раніцай. Крыўда ніколі не западала надоўга ў глыбіню Галынцавай душы. Вось і цяпер ён ніколечкі не крыўдаваў ужо і на Хаўстовічыху, і на мужыка яе. Ну вышла паміж Галынцом і імі нешта падобнае на сварку. Дык што з таго? Пасварыліся і паміраюцца. Галынец нават і не ўспомніць, не ўпікне, што яго абазвалі чортам лысым. Можа тая сама цяпер каецца?

— Васіль, га-а, Васіль,—узрушаным голасам пазваў Галынец Хаўстовіча.—Ты не злуеш на мяне?

І каб падкрэсліць, што ў яго ніколі не было і цяпер няма ніякіх злых намераў, стары хуценька загаварыў:

— Я сваё гуменца сёння досвітам развярнуў. Каб ніхто не гаварыў, што сваё пашкадаваў для калгаса, а на чужое пазарыўся. Нават з-за гэтага з бабай пасварыўся... Каб людзі чаго не выдумлялі. Калі маё гумно не спатрэбіцца на бярвенне, дык хоць для апалу ў сталоўцы скарыстаць можна. Абы вачэй людзям не мазоліла... Дык ты не злуйся на мяне.

— Я на цябе не злуюся,—абазваўся Хаўстовіч.

— То злазь тады. Адыйдзем ад гэтай саломы. Пакурым.

Галынец злез са страхі, за ім нехаця Хаўстовіч Селі воддаль гумна на абернуты вулей. Выцягваючы з кішэні тытун, брыгадзір загаварыў:

— Як ты думаеш, выведзем сцены з дзесяці гумнаў, ці будзе малавата?

— Павінна хапіць...

— І я так мяркую,—шырака махнуў рукою Галынец.—Праўда будыніна важнецкая заснавана, сто метраў удоўжкі, васемнаццаць метраў ушыркі. Туды нават больш як дзвесце кароў можна паставіць. Да халадоў управімся з гэтай работай.

— Захацеўшы можна ўправіцца...

— Управімся. Хлопцы важнецкія падабраны ў маю брыгаду. Маюць гонар. Гэта-ж пазаўчора прыходзіць дэпутацыя з Міран, з калгаса „Зара": Новік Арцём і Зязюльчык Цімох. Выклікаем, кажа Новік, на спаборніцтва вашу брыгаду—хто хутчэй кароўнік збудуе. Дык мае хлопцы на дзесяць дзён карацейшы тэрмін вызначылі. Дармо што ў тых чатыры вянкі паклалі, а ў нас толькі адзін.

— Ці ў вянках справа?

Галынец устаў з вулля.

— Я-ж і кажу, абгонім!

Зноў зазваніў прызыўна на калгасным двары буфер, паведамляючы пра полудзень, пра адпачынак.

Але брыгадзір палез на страху.

— Яшчэ рады са два знімем тады адправімся да місак. Тут недалёчка. Гэта не з поля ісці.

Раптам закрычаў Наумёнак, які арудваў на другім баку страхі:

— Хлопцы, знайшоў нешта! Скрутак нейкі...

Хаўстовіч пабялеў і хуценька пачаў узнімацца ўгору па агаленых латах.

— Давай сюды! Гэта акладныя лісты я хаваў. Забыўся толькі дзе. Думаў што з гэтага боку... Давай!

Наумёнак каўзануўся са страхі ўніз.

— Я пажартаваў...

— А што ты за пазуху засунуў?

— Нічога...

— Аддай,—раз'юшана закрычаў Хаўстовіч, саскочыўшы на зямлю і наступаючы на Наўмёнка.—Аддай, а то галаву разаб'ю!

Усе мужчыны кінулі работу і глядзелі, што з усяго гэтага выйдзе. Толькі Галынец устрывожыўся. Не сыходзячы з месца крыкнуў, каб пачулі на тым баку будынка.

— Юрка, не дзяцінься там! Калі гэта яго, то аддай. Няма чаго выдумляць на рабоце. Няма ў цябе павагі да старэйшых. Яшчэ і комсамолец.

Ухіляючыся ад Хаўсовіча, Наўмёнак бліснуў частымі белымі зубамі.

— Таму што комсамолец, мне і цікава ведаць, што гэта за схованка. Карыснага для дзяржавы і калгаса не хаваюць у страху. Я пагляджу, ці варта яму аддаваць.

Ён павярнуўся спіною да Хаўстовіча, хутка ўзлез на страху, перабраўся на другі бок яе да Галынца.

— Які ты няўважны,—кінуў яму папрок брыгадзір.—Так чалавека даводзіць да злосці. З-за глупства якога. Ніяк не можаш абыйсціся без гэтай палітыкі. Усюды яна табе сніцца. Рабі от работу і ні пра што не думай. Не глядзі на другіх. Абы сам добры быў.

— Няправільна, таварыш Галынец, так думаць. Калі будзеце глядзець толькі на сваю работу, знойдуцца людзі, якія захочуць напэцкаць на вашу галаву.

Галынец гучна зарагатаў.

— Яйца курыцу не вучаць. Як ты мяне наструніш супроць Хаўстовіча, калі ні я, ні ён гэтага не хочам? Мы век у ладзе жылі, не пасварыліся і не пасварымся. Бо не было і няма з-за чаго. Я яму памагаў, ён мне. Ні з кім ты мяне не вымусіш пайсці на нажы.

Памаўчаўшы трохі, зглядзеўшы Хаўстовіча, які нізам абышоў на гэты бок гумна, брыгадзір дадаў:

— Калі што знашоў—аддай. На што табе чужая радасць ці бяда?

— У мяне нічога няма,—паказаў вывернутыя пустыя кішэні, выцяг з-за раменя рубашку Наўмёнак. Глядзіце і за пазухай нічога няма. Я пажартаваў...

Але Наўмёнак зманіў. Гэта згледзеў Галынец па абедзе, калі, як і раніцай, першы прышоў на гумно. Хаўстовіч быў ужо тут. Ён, як і раней, корпаўся ў саломе.

— Палуднаваць ідзі,—пазвала яго праз сад жонка.

— Ты яшчэ не палуднаваў?—здзівіўся Галынец.—Набраў-жа нейкай халеры ў галаву. Кінь ты, калі я тут—ніхто твайго пакунка не чэпіць.

— Тады я схаджу папалудную.

— Валяй.

Бачыць брыгадзір, спешна ідзе загуменнем у зялёным юнгштурмаўскім касцюме Наўмёнак. Насвіствае песню „Наш паровоз вперед летит“.

Бачыць брыгадзір, ідзе Наўмёнак у сярэдзіну гумна, дзе натрэсена пацярухі і пылу са страхі, ідзе ў кут і падымае скрутак. Пачынае развязваць.

— Не руш!—крычыць яму Галынец.—Падай сюды.

— Пагляджу ды падам... Уга што тут робіцца,—раптам аж падскаквае Наўмёнак.—Грошы даўнейшыя. Усе царыцы пазбіраліся. Пятры ды Александры, Кацярыны і Кацярынкі. Тысячы са дзве будзе. Ну і насцягваў крот. А гэта што за ведамасць?

Ён разгарну доўгі ліст паперы і пачаў моўчкі чытаць. Потым усміхнуўся і выйшаўшы на двор, палез на страху да Галынца.

— Падзівіцеся, які ён ваш прыяцель.

Галынец узяў паперу.

Як далёкі з'едлівы шопат, зашавялілася ў галаве:

„Згадзіўся з Галынцом, каб за два пуды жыта яго баба пажынала восем дзён. Жала толькі сем, а на восьмы да паўдня. На маём стале харчавалася. Пяць фунтаў не адроблена. Каб ніколі не забыцца“...

„Кастусь Наўмёнак. Узяў пяць з паловаю фунтаў вінёвак хвораму хлопцу. Не заплаціў“...

— І не плаці!—гукнуў раптам Галынец невядома каму раз'юшаным голасам.—Не плаці гэтаму скуралупу. Яшчэ палавіну хунта, каб яна яму праз бок вылезла!..

Старая забытая крыўда вылезла з старой разбуранай страхі і, нашчэнт зголеная, паказала кукіш Галынцоваму спакою і вялікай чуласці. Лагоднасць да суседа разыйшлася, як дым.

— Пяць хунтаў не адроблена,—глянуў Галынец на Наўмёнка.— Ах, каб табе ў баку рабіла! А хто гумно гэтае табе будаваў, хто хлеў будаваў? Хто ямы для сада некалі капаў?

Вясёлая ўсмешка матнулася па Наўмёнкавых губах. Хітрэцкі прыплюшчыўшы вочы, ён працягнуў руку.

— Дайце, таварыш Галынец, сюды мне ліст. Я завяжу разам з грашыма і аддам Хаўстовічу. На што вам чужое? Вунь ён ужо ідзе сюды...

— Не!—ухіліўся рашуча брыгадзір і, зняўшы шапку, паклаў туды запыленую паперу.—Александраў ды Кацярынак можаш аддаць, а паперку, пазыку яго ўсю, што тут апісана, на калгасным сходзе абгаворым... І як жонка ды сам ён падгаварвалі, каб бабы супроць мужыкоў ішлі, што старыя гумны для новага кароўніка разбіраем...

Гаварыў і падазроным насцярожаным слыхам лавіў блытаны Хаўстовічаў крок.

ІЗІ ХАРЫК.

ПІЛОТ.

Дым. Даль. Імгліць, вірліць прапелер.
Я чую самалёт свой да крыві.
А вочы строгія напружана звужэлі:
Зялёны, пышны пломень—кругавід.

У вочы хлынуў ён віхром паветра,
Ён сэрца гойдае гарачаю бруёй.
Можа сэрца ашалець з імпэта.
На секунду. На секунду. Стой!..

Уніз. Нырэц. І зноў я выплыў знізу.
Так многа неба. Сам я тут адзін.
А на ботах пыл дыміцца шызы,
Што з радзімых я прынёс далін.

Зямля жыве—ужо яна ўспамін мой—
Кінулася, рынулася ў дым.
Успомніць я хачу—успомніць немагчыма,
Ці бачыў я калі такі уздым.

Маё дзяцінства узнімала зрокі
У неба—у пяшчотныя сады.
Праз брамы светлыя і праз вясёлкі
Там плывуць крышталі-гарады.

Я між далоняў сплюшчываў свой голаў—
Хацеў туды, у тыя гарады.
Я сягоння йшчэ не еў нічога,
А там ёсць сытасць, там няма бяды...

Там дрэвы дзіўныя растуць над бірузою,
Румяныя бліны на дрэвах тых...
І голаў мой тумaніўся дрымою
Над ценем, што схіліўся на платы.

Мая зямля, мой голад і юнацтва,—
Мая абмытая ў мяцеліцах агнях.
Раптам песню хтось пачаў спяваць тут
У вышыні спяваю гэта я.

Вось мільгануў абрыс агнёва-яркі
Маёй вышэйшай радаснай зямлі.
Самалёт мой дыхае так шпарка.
Імчыць. Імчыць. Будзённы на кані.

Мая зямля падзей і дзён крылатых,
Дзе злядзіліся і кроў мая і пот.
То сонечны спявае авіятар,
Закаханы ў зямлю пілот.

Пер. з яўр. мовы

З. БЯДУЛЯ

ЛІНАРД ЛАЙЦЭН.

БАЦЬКАЎШЧЫНА.

(АПАВЯДАННЕ ПАЛОННАГА).

Пра Кулямётную горку, пра жахі Каляд 1916 г. і студзеньскіх дзён 1917 года я не буду вам зусім казаць, ні сіла стыля, ні глыбіня пачуццяў і думак майго апавядання не заглушаць енкі крыжоў на рыжскіх братэрскіх могілках. Не, не варта цягнуць з глыбіні памяці прадчуванне злога лёсу, якое драпіравалася ў плашч даўгаўскага [1]) патрыятызма; гэтае прадчуванне чулася ў звоне шпор, у ляску шабельных ножан большасці нашых афіцэраў, якія штурхалі жыццё юнакоў у абдымкі смерці, каб пасля шпальты галодных газет змаглі праглынуць па некралогу.

Няма чаго казаць і пра славуты „арганізацыйны камітэт латышскіх стралкоў“ і пра яго алякуноў, апранутых у тогі, пад якімі, растрачваючы ахвяраваныя народныя грошы, цэлымі начамі раз'язджалі ў бліскучых аўтамабілях дамы правінцыяльных і рыжскіх дамаўласнікаў. Шукаючы забавы, гэтыя дамы прывозілі нам на перадавыя пазіцыі рукавіцы, адна з якіх захавалася ў мяне аж да сёнешняга дня.

Усё гэта ў сучасны момант адышло на задні план перад іншымі падзеямі, якія мне застаецца толькі аддаць на суд гісторыкаў чалавечых адносін, захаваўшы з гэтага заблытанага клубка маіх думак толькі адно пытанне, якое ніколі мяне не пакідае: навошта?

Навошта?

Хіба я сам не падобны на гэты пытальнік, скручаны ў барановы рог, змучаны, збіты, якога кідаюць на сцены вечнай турмы жыцця, які траціць надзею прабіць яе наскрозь.

Аднойчы бурны момант пераджыў я, калі ўпаў і застаўся ляжаць пад маім таварышом, які наваліўся на мяне ўсім цяжарам свайго цела і, хлюпаючы і канвульсіўна ўздрыгваючы, заліваў мяне сваёй гарачай, поўнай кіпучага жыццёвага паху крывёй. Гэтая кроў ма' быць, і выратавала мяне ад смерці, бо ў той дзень у плен бралі толькі акрываўленых.

Прывезены ў Мітаву я не мог прыйсці да памяці ад тых змен, што адбыліся са мною, бо да таго часу як мая воля, так і воля цэлага палка была накіравана толькі на адно: яна гнала нас уперад, насустрач жаху смерці, насустрач нейкай іншай волі, якую трэ' было

1) Даўгава—Заходняя Дзвіна.

зламаць, між тым, як цяпер я больш ужо не знаходзіўся ў сферы ўплыва гэтай сілы, бо быў пазбаўлен нават сваёй індывідуальнай волі. Калі перажытыя пад целам забітага таварыша хвіліны выклікалі ў мяне душэўны пералом, то зараз я адчуваў сябе зламаным фізічна,—быў падобным да дрэва, якое павалена навальніцай і ляжыць пад ударамі віхра, бездапаможнае і прыдатнае толькі на дровы. Ужо даўно і не раз я абмяркоўваў і ўзважваў,— як і шмат якія мае таварышы па мукам,—мажлівасць пры зручным выпадку перабегчы да праціўніка, каб пазбавіцца ад гнятучай і поўнай адчаю немінучасці заўсёды тырчэць пад носам у смерці, ці час ад часу кулямі кідаць у яе ненажэрную пасць якога-небудзь немца; аднак ад гэтага крока мяне стрымлівала прадчуванне надыходзячага пералома.

Пра тое, як нам жылося ў Мітаве, і як нашы сучасныя таварышы, нямецкія салдаты, якія ахоўвалі лагер ваеннапалонных, выварочвалі з нашых кішэняў усё, што там было: здымалі пярсцёнкі з пальцаў, сцягвалі з ног боты і перадавалі за гэта праз агарожу калючага дроту па спекулятыўнай цане малюпасенькую булачку хлеба—пра ўсё гэта вядома ад тых з нашых таварышоў, якім пашчасціла ўцячы і ў чоўне праз мора дабрацца да сваіх.

Вялізны цяжар галадоўкі, нібы нерухомы мяшок з пяском, прыгнятаў не толькі нашы пачуцці, думкі, душы, але, здавалася, разліўся ў паветры, па ўсёй прыродзе, прыгнятаючы да зямлі і шчабятанне птушак і карканне варон. О, гэтая брыдотная ўсееўрапейская п'яўка мілітарызма! Яна мільёнамі прысоскаў прыліпла да крывяносных жыл народаў! Капіталістычная сістэма, пад пятой якой мы гібелі без надзеі на вызваленне, гнала нас з горада ў горад і прымушала выконваць катаржныя работы. І вось, нарэшце абадраныя і галодныя мы трапілі ў адзін з лагераў Сярэдняй Нямеччыны, дзе вымушаны былі працягваць свае катаржнае жыццё за агарожай з калючага дроту. Наш вонкавы выгляд нагадваў кляч, прыгнаных на бойню, з жыл якіх нельга нават зварыць добрага клею. За найменшую спробу пратэста нас мучылі, катавалі рознымі спосабамі. Якім багатым матэрыялам уладаў бы пісьменнік, які ўздумаў-бы вывучаць наш быт. У яго не хапіла-б паперы, каб апісаць усё гэта, бо падобная сістэма панавала скрозь. Трэба сказаць, што не толькі ў нашай калючай агарожы нельга было знайсці ні зялёнай, ні сухой травінкі, ці якога небудзь карэньчыка, але наўкол усяе гэтай д'ябальскай агарожы, на колькі маглі толькі захапіць два пальцы самай доўгай рукі, усялякая расліна, якая ледзь вылязала з зямлі, вырывалася і з'ядалася. Тут мы навучыліся не толькі псіхічна, але і ў поўным сэнсе слова фізічна ненавідзець усё, што так ці інакш знаходзілася ў сувязі з пануючым класам; тут арганізм шмат у каго з нас ператварыўся ў своеасаблівую камбінацыю атамаў, якой да таго часу нідзе яшчэ не існавала; гэта была комуна шалёнай нянавісці, для якой вышэйшай радасцю

быцця, задачай і неабходнасцю было—несці смерць усяму буржуазна-эксплаататарскаму ва ўсім свеце.

Калі яшчэ ў Мітаве мы перажылі пералом, дык тут, у гэтай казарме смерці, мы былі паваленымі шмат стагоддзяў і эпох назад дрэвамі, якія ператварыліся ў каменны вугаль, полымя якога сваёй сілай рухае наймацнейшыя машыны: гэтыя машыны бязлітасна размолваюць усё, што ў іх трапляе.

Летам 1918 года мы апынуліся ў Эльзасе, у мясцовасці, пакрытай гарамі і лясамі, дзе ў сонечных далінах спеў вінаград, і дзе нас сустрэла багатая зелень моцных і здаровых дрэў, да пладоў якіх дакрануцца было так-жа небяспечна, як і падняць чырвоны сцяг. Дробная жывёла пасвілася па схілам крутых узгоркаў, пазвоньваючы сваімі званочкамі. Залаціста-зялёныя галоўкі хмелю трымцелі, калыхаліся і наліваліся салодка-горкім пахам для пеністага піва.

Нас, чатырох таварышоў, завялі да ўласніка аднаго з вінаграднікаў. Даручылі збіраць ураджай і араць поле. Нашым жыллём і начлегам была вышка над хлявом, дзе вільготнае паветра аборы, мыканне кароў, глухое сапенне і шум ад рухаў жывёлы здаваліся настолькі прыемнымі і ўзбагачаючымі наша жыццё, што я, загартаваны чалавек, расплакаўся, лежачы на саломе. Мы маглі расціраць паміж далонямі каласы пшаніцы і есці зерне, атрымоўвалі хлеб, кашу, каву з сахарынам і па кроплі малака, а ў нядзелю—нават рыбу, якой відаць забяспечваў нас Рэйн, які працякаў тут недалёка. Але забяспечваў ён нас далёка не з такой ахвотай, з якой ён аддаваў сваё імя ў распараджэнне брыдотнага патрыятызма багачоў.

І ўсё-ж такі куткі і закуткі пад страхаю бельвейлерскага—так звалася сядзіба—хлява са сваім мыканнем, сапеннем і вільгаццю засталіся ў маёй памяці, як лепшы доказ здольнасці адзічэлага жыцця да адраджэння і абнаўлення.

Ні воля, ні багацце, ні магутнасць не могуць зраўняцца з тымі гадзінамі, якімі надзяліла мяне багатае падзеямі жыццё,—не гледзячы на тое, што брама на ноч замыкалася, а варта пільнавала.

Але навошта гаварыць пра гэта?! Такія рэчы зразумелы кожнаму пленнаму, кожнаму зняволенаму...

У нашага гаспадара, якому мы, змучаныя пленныя абраблялі палі, у той час, калі сам ён ледзь не задыхаўся ад сыці, служыла кароўніца-эльзаска. Яна не была асабліва прыгожай,—вось толькі чорныя вочы, цёмныя валасы ды полымя твару надзвычай вабілі да сябе. Яна мела тую жыццёвую сілу, якая адкопвала маю магілу і вырывала мяне з той цемры, дзе я быў жыўцом закапаны. Я перажыў своеасаблівае ператварэнне, падобнае да згарання каменнага вугалю, пасля якога застаецца попел і вуглекіслата, якія неабходны для ўтварэння новага жывога арганізма: гэта быў стары закон абмену матэрый. Я зноў стаў чалавекам, жывым чалавекам, а галоўнае—я свядома адчуваў

сябе істотай у гэтыя ціхія, цёплыя ночы з напоеным вільгаццю паветрам, якое павялічвала асалоду існавання на вышках над хлявом. Але лепш не гаварыць пра гэта: аб жыцці не варта разважаць—трэба жыць!

Але... навошта?

Гэта праклятае „навошта“ зноў пачало непакоіць мяне ў той час, калі нямецкі фронт развальваўся ад рускага і латышскага комунізма і ад танкаў французскіх і брытанскіх фабрыкантаў,—калі захісталіся падпоры самага д'ябальскага пекла, і воля з выглядам здзіўлення пазірала ў дзверы. Ці праяўлялася ў гэтым спадчыннасць, якая перадаецца ад пакалення да пакалення атамамі цела і жывіцца сокам глебы, паветра і жывой прыроды, ці выяўлялася ў гэтым традыцыя прышчаплення з дзіцячых гадоў сям'ёй, школай, асяроддзем, мовай і паэзіяй, ці гэта было проста абурэнне ўспамінаў аб прывычных умовах жыцця,—але мяне ніколі не пакідала падсвядома-таемнае хваляванне, звязанае са словам „бацькаўшчына“. У той час, калі развальваўся еўрапейскі фронт, у мяне ўтвараўся свой псіхалагічны фронт: сутнасць слова „бацькаўшчына“ змагалася з маім абноўленым, дзякуючы эльзаскай сялянцы, „я“. Але нарэшце пачуццё бацькаўшчыны пачало пераважаць і толькі гэтае пачуццё абяцала мне волю. Я дазволіў гэтай сіле настолькі запаланіць мяне, што не мог ужо заставацца там: інстынкт бацькаўшчыны аказаўся мацнейшым за інстынкт кахання; акрамя таго яшчэ падтрымлівала і апраўдвала тое, што ў жанчыне гэты інстынкт быў значна слабей за каханне. Яна пакінула сваю абору, свае даёнкі, з якіх часта потайкам паіла мяне густым, цёплым малаком, кінула нават сваю матку і ўсю гэтую прыгожасць паўднёвай прыроды, каб за мной пайсці на чужыну. Я ў задрыпаным салдацкім шынялі і ў брудных штанах з рудавата-чырвонымі лампасамі пленнага, падобны на неахайнага генерала імперыялістычнай арміі, яна—з торбай за плячамі ў сваей новай паласатай сукні, простая, але поўная сілы,—мы абое а поўначы выступілі ў падарожжа зусім так, як ужо шмат гадоў таму назад прапаноўваў рабіць пясняр волі Гайнэ.

Прайшоўшы Яўрэйскую браму і апынуўшыся ў старой частцы горада Страсбурга, я заўважыў, што за намі нехта сочыць. Ён, відаць, шчыра працягваў выконваць свае ранейшыя абавязкі, не гледзячы на тое, што Нямеччына была ўжо амаль не абвешчана соцыялістычнай рэспублікай. Каля старога кафедральнага сабора з аднэй вежай, старажытнасць і слава якога мяне мала цікавілі, ён перашоў да адкрытага нахабства.

Скончылася тым, што на вагзале ў момант, калі мы збіраліся сесці на адыходзячы цягнік, паміж мной і Аўгіняй вырас жандар, які заявіў, што ваеннапленныя не маюць права браць з сабой нямецкіх жанчын. Зараз было зусім зразумела, што наш пракляты гаспадар Бельвейлера, уласнік кароў і аборы, паклапаціўся аб тым, каб за намі сачыў шпік, які і паклікаў

жандара. Гаспадар лічыў работніцу сваёй прыватнай уласнасцю, якою ён можа распараджацца таксама, як малаком сваіх кароў, як віном сваіх вінаграднікаў. Такім чынам, чалавечая свабода не адышла далей, як пяць-шэсць стагоддзяў назад!

Апошнімі словамі Аўгіні, якія яна кінула наўздагон адыходзячаму цягніку, былі:

— Чакай мяне, чакай мяне!

Гэтыя словы і было ўсё, што засталося ў мяне пасля перажытага няшчасця, словы гэтыя жылі ўсюды,—у цягніку, паравозе, каменным вугалі, дыме, агні, пары, колах, рэйках, васенніх палях, сонечным небасхіле; яны былі канцэнтраваным зместам пачуцця гневу, жадання помсты і расплаты ў маім сэрцы. Чакай мяне! Яшчэ раз жыццё мае было скалечана той-жа сілай, якая праз увесь час душыла, ламала, гнала мяне насустрач смерці, як гнала мільёны істот, такіх самых, як я. Погляд мой нікнуў у чорным бяздонні, і я нічога не бачыў, акрамя немінучага няшчасця. Стройныя і сухія гарады Нямеччыны са сваімі ўпарадкаванымі вагзаламі мяне вабілі менш, чымся сухое лісцё, якое гнаў васенні вецер. Апомніўся я толькі тады, калі ўбачыў роўнядзь палеткаў Курляндыі і будынкі з чырвонымі чарапічнымі стрэхамі, якія хаваліся сярод куп рэдкіх, голых дрэў, і дымам сваіх комінаў навявалі на мяне ўспаміны пра першыя дні вайны, калі я яшчэ быў глыбока пераконан, што павінен узяць зброю ў рукі і памерці за бацькаўшчыну, каб забяспечыць жыццё тым людзям, якія нам, мабілізаваным, так шчыра прапаноўвалі цыгаркі са сваіх сярэбраных портсігараў і не шкадавалі грошай да сярэбранага рубля ўключна.

Штосьці даўно мінулае прабудзілася ў мяне, калі я ўбачыў тую прыроду, часткай якой быў і якую не хацеў аддаць тым, хто вырас сярод іншай прыроды, жыў у іншых будынках, гаварыў на іншай мове. Раптам мяне ахапіў таемны сорам, а за ім прышло і адрачэнне ад Аўгіні, бо я ўбачыў сваіх курляндак— а яны былі прыгажэйшыя, зграбнейшыя за яе. Пачуцце бацькаўшчыны паўстала супроць найпрыроднейшага з прыродных пачуццяў кахання, і з такой сілай, што пад'язджаючы да Рыгі, я пачаў думаць, што маё каханне да чужынкі ёсць дрэнны ўчынак, здрада бацькаўшчыне, якая зневажае мой народ. Спацыруючы па вуліцах Рыгі, я пераджыў найвышэйшую тэмпературу маіх пачуццяў, бо зразумеў усю глыбіню сваёй віны, свайго граху, я не змог захаваць сябе для бацькаўшчыны такім, якім разлучыўся з ёй. Рыга была такою прыгожаю, не гледзячы на адсутнасць колішняга шуму і руху яе на вуліцах, у дамах, магазінах і на Даўгаве. Як можа змяніцца прырода чалавека!

Аднак, у палоне гэтых пачуццяў я быў толькі на працягу першага вечара, калі пакінуў душнае, насычанае пахам фальсіфікаванага тытуну паветра вагона і атрымаў магчымасць дыхаць свежым марскім паветрам рыжскіх вуліц, на якіх ужо былі адзнакі мароза позняй восені—рэдкія лапіны снегу. На Суво-

раўскай і Дэрпцкай вуліцах высока ў паветры развявалася некалькі сцягаў. Важкі чырвоны колер разам з белым рабіў гэтыя сцягі лёгкімі, празрыстымі, што асабліва вызначалася на фоне вячэрняга, цёмна-сіняга неба. Колеры бацькаўшчыны!—я быў захоплен наплывам пачуццяў. Але ўжо на другі дзень у мяне пачалі расплюшчвацца вочы, бо ва ўсім горадзе я бачыў усмешкі толькі на голеных тварах таўстапузых паноў,—бароны таксама прызнавалі бацькаўшчыну і ў купе з компатрыётамі актыўнічалі, між тым. як сымбаль паважанага імі мілітарызма,—постаць нямецкага салдата ў поўным узбраенні сярэднявяковага рыцарства,—узвышалася перад будынкам акружнога суда, як шэрая акамянеласць сусветнай душы.

Калі я ўбачыў усё гэта—прыгожасць Рыгі неспадзявана адбілася ў маіх змучаных мазгах слізкім вырадкам, які ўзнік ад скрыжавання разнастайных гадзін, цэнтр цела якога быў на біржы, а шчупальцы раскінуліся не толькі па ўсіх вуліцах, але і далей па ўсёй краіне, па ўсёй гэтай бацькаўшчыне, якую я яшчэ ўчора ўяўляў сабе такой рамантычнай, такой прыгожай і ажыўляючай пасля ўсіх перажытых жахаў.

Але няхай Рыга застаецца Рыгай! Хіба-ж я не меў бацькі, сясцёр і малодшага брата, які наведваў школу? Працавалі-ж яны на сваёй батрацкай гаспадарцы ў маёнтку і нават заслужылі прыхільнасць кіраўніка маёнткам, які час ад часу прысылаў мне прывітанні ў бацькаўскіх лістах! Калі цягнік набліжаўся да Вендэна, да гэтай канцылярыі ўселатвійскага мяшчанства, маё наіўнае сэрца застукала ўсё больш і больш неспакойна... Я быў так захоплены радасцю звароту дадому, што пачаў ужо забываць самае каштоўнае для мяне,—спадарожніцу майго гора і няшчасця...

Каля лесу і па лагчынах ужо слаўся змрок, калі, хлюпаючы па падмерзлай гразі, я дабраўся праз абору маёнтка да батрацкіх хат, якія раскінуліся на беразе сажалкі, дзе, не гледзячы на позны вечар, яшчэ плюхаліся качкі. Ад сажалкі ішла жанчына з падаткнёнай спадніцай, з каромыслам на плячы. Пейзаж быў амаль такі самы, як і там, у далёкім зараз Бельвейлеры: усё, што мае дачыненне да аборы і гразі, прывычна і блізка мне, і яшчэ зараз здаецца мне, што на свеце ніколі нічога не было, акрамя плюхання качак у бруднай сажалцы, дзябёлай жанчыны з падаткнёнай спадніцай і мёрзлай гразі.

Калі я зайшоў у сені, якія адначасова былі і кухняй, з цемры пачуўся незнаёмы мне голас:—Каго вы шукаеце?—У адказ я назваў імя майго бацькі, якога тут пакінуў некалькі год таму назад. Ягоны ліст, пасланы адсюль, я атрымаў ля каляд. І вось тут я пачуў тое, што з таго часу заўсёды гучэла ў маіх вушах, што як выбух аглушыла мяне. Калі-б за ўсё сваё жыццё я не прывык да падобных udараў і не загартаваўся, дык абавязкова ўпаў-бы непрытомным на падлогу. Што-ж здарылася пасля майго ад'езда, што павінна было здарыцца?

Нічога, акрамя адзіна немінучага ў гэтай машыне барацьбы, у гэтым фатальным млыне, две замест млынара кіруе непакрыты мучным пылам работнік, а запырсканы крывёй грашовы туз, які чатыры гады без упынку малоў і прасейваў нас. Бацька мой быў высланы ў нямецкія лагеры рабоў. Разам з іншымі рабамі ён зрабіў спробу спыніць кола млына і апынуўся паміж жоран. Пра гэта мне паведаміў нечый голас з цемры, які кпіў і здзекваўся з мяне.

Але чамусьці ў гэтую хвіліну я бачыў і адчуваў зусім яскрава абыякавы трэск агню ў печцы, булькание і кіпенне вады ў катле, якое злівалася з голасам незнаёмца, з граззю на дварэ, з падолам падаткнёнай сладніцы. Не гледзячы на ўсё гэта, мне захацелася легчы на падлогу каля агня і спаць усю ноч сярод гэтых булькаючых гукаў, бо быў занадта стомлены і фізічна, і маральна.

Аднак начаваць там было нельга, і я пашоў. Ідучы, я пачаў разважаць, бо хваробай разважання хварэюць усе пленныя і зняволеныя. Я ўсвядоміў, што абставіны павінны былі скласціся толькі такім чынам, а не інакш, што кіраўнік маёнтка, як сапраўдны прадстаўнік свайго класа, павінен быў дзейнічаць у поўнай адпаведнасці з гістарычнымі ўмовамі, не ўступаючы ў супярэчнасць з тымі патрабаваннямі, якія дыктавала яго становішча...

Так я прайшоў вёрст пяць. Адпачываў некалькі разоў, зноў падымаўся і далей валок свае зморадыя ногі. У той жа час думаў пра кухню, дзе палілася пліта, дзе водбліск агня трапятаў на сухіх трэсках і дзе так смачна бурліла ў катле. Я з прыемнасцю зноў апынуўся б на кухні і ляжаў бы там побач з сабакам. Які цудоўны адпачынак для звярнуўшагася на бацькаўшчыну ваякі!

Нарэшце я дабраўся да валасці, дзе павінен быў знаходзіцца камітэт дапамогі ваеннапленным. Пасля доўгага стуку я ледзь дабіўся, каб мяне ўпусцілі ў памяшканне. Пісар заявіў мне, што камітэт збіраецца для разгляду просьб аб выдачы дапамог толькі раз у тыдзень. Пасля заявіў, што мой брат зрабіўся бандытам і бадзяецца па лясах Латгаліі, а сястра зусім кудысьці знікла. Пераканаўшыся ў тым, што я з'яўляюся членам гэтай злачыннай сям'і, пісар праявіў у адносінах да мяне больш зняважлівасці, чым гэта патрабавалася абставінамі, але дазволіў мне, з яўна выяўленай недаверлівасцю, пераначаваць на лаве каля халоднай печы ў пакоі паседжанняў...

Калі я прачнуўся, наўкол як і раней, было ціха і цёмна. Мяне мучыў голад. Я пачаў вобмацкам рухацца ўздоўж сцяны, чыркаў запалку і зараз-жа гасіў яе, каб апраўдацца цемнатой у выпадку, калі-б я наткнуўся на што-небудзь жывое. Нечакана мне ўдалося праз невялічкія дзверы прайсці ў суседні пакоў, які, як відаць, быў кухняй валаснога праўлення. Спыніўся і прыслухаўся, думаў, што пачую дыханне якой-небудзь жывой істоты, але ў пакоі нікога не было. Зноў чыркнуў запалкай,

знайшоўшы невялічкую лучынку, запаліў яе, каб грунтоўней даследваць памяшканне.

Мой галодны позірк адразу заўважыў у кутку буфет і паліцу побач з плітой. Але я быў некалькі расчараваны, калі знайшоў там толькі пустую пасуду, соль, цыбулю, бутэльку і мясарубку. Толькі ў куту паліцы была пакінута ад нейкай вячэры пакрытая цвіллю скарынка ад свінога кумпяка. Калі за драцяной агарожай у Нямеччыне я мог есці любую расліну і траву, дык гэтая сабачая скарынка не было горшай і не пагражала майму загартаванаму страўніку. Я не мог утрымаць сліны і без далейшых разважанняў паклаў у рот і пачаў жаваць скарынку. Аказалася, што цвіль зусім не знішчала прыемнага смаку, які мае запечаны свіны кумпяк.

Я больш нічога не знайшоў у кухні. Прышоў у своя халодны пакой і зноў прысеў на лаву. Мяне ахапіла агіднае пачуццё перажытага прыніжэння: я апусціўся настолькі, што еў водкіды, жыў у поўным сэнсе слова сабачым жыццём! Сабака хоць мае права ляжаць у кухні каля агня, а я зайздросціў яму, бо ў мяне не было іншых праў, акрамя есці потайкам сабачую ежу...

Я працягваў свае пошукі і праз некаторы час убачыў дзверы канцылярыі. Быў вельмі здзіўлен і абрадван тым, што дзверы не былі зачынены на ключ.

У мой твар ударыла цёплае паветра, насычанае пахам старой паперы. Пры дапамозе запалак даследваў усе куткі і пераканаўся, што памочніка пісара няма ў пакоі. Гэтыя паны маюць прывычку, пераняутую імі ад сваіх продкаў, спаць на канцылярскіх сталах. Але самае галоўнае заключаецца ў тым, што ў буфеце я знайшоў вялікі кавалак ліворнай кілбасы, буханку белага хлеба і бутэльку гарэлкі. Усё гэта, відаць, было ўласнасцю старшыні камітэта дапамогі ваеннапленным, ці якога-небудзь з яго членаў, і пакідалася на ўсякі непрадбачаны выпадак. Трэ' было спяшацца і таму, адламаўшы кавалак хлеба і напхаўшы кішэні астатнім я не забыў нават заглянуць і ў кошыкі для паперы. Нарэшце ў шуфлядзе шафы, каля печы, я знайшоў цэлых тры рэвальверы з ярлыкамі, якія сведчылі, што гэтая зброя канфіскавана. Адзін з рэвальвераў аказаўся зусім боездольным наганам з пяцьма патронамі. Якім моцным адчуў я сябе пасля гэтай находкі! Я гатоў быў ваяваць з арміямі ўсяго света—так падзейнічала на мяне ў той момант мая ўдача, якая мела ўплыў на далейшыя мае паводзіны.

Рука моцна сціскала халодную ручка нагана. Я раптам выразна адчуў, што няма ў мяне нічога, акрамя гэтага рэвальвера, што няма ў мяне ні маёмасці, ні радні, ні старых сувязяй з таварышамі, бацькаўшчынай, рэлігіяй, якая пагражае грозным словам царкоўных казанняў. І нявесты ў меня больш не было! З усяго гэтага ўнікала толькі тое, што я вольны, а вольным можа быць толькі той, хто нічога не мае. Мне не было чаго губляць, акрамя сваіх ланцугоў, як сказаў вялікі настаўнік, аднак... Мо'

знішчыць свае жыццё, калі яно ёсць прыватная ўласнасць, ці знішчыць прыватных уласнікаў, каб вызваліць уласнасць? Няма патрэбы расказваць аб падрабязнасцях выканання задуманага плана, бо кожны, каму прышлося хоць раз выконваць нешта падобнае, ведае, што ў памяці найбольш яскрава захоўваецца іменна план, а не дэталі выканання... Помню тое, што ўжо світала, калі я праходзіў міма даўгога фасада карчмы, якая была ўласнасцю маёнтка. Праз вокны кухні батрацкага будынка бліішчэў аганёк, а каля стайні нехта хадзіў з ліхтаром, пры дрыжачым святле якога я выразна бачыў чорную дзюрку на белай сцяне. Здарылася так, што чалавек спыніўся і святло з белай сцяны перакінулася на яго твар і постаць. Дзякуючы гэтаму, я пазнаў гэтага чалавека. Успамінаю яшчэ, што ў гэты момант нехта вышаў з хаты і крыкнуў мне: „Гэй", на што я таксама адказаў такім-жа водгукам. Гэта быў работнік, які ішоў запрагаць коней. Дагнаўшы кіраўніка ён зняў шапку і сказаў:

— Добрай раніцы, пане!

— Добрай раніцы, пане!—адразу-ж за ім паўтарыў тры разы мой рэвальвер.

Спачатку разляцеўся на дробныя кавалачкі ліхтар і ў цемры хлюпнула цяжкае, мяккае цела, пасля нехта пабег. Я запаліў запалку, каб пераканацца ў тым, што дасягнуў сваёй мэты: салома была заліта крывёй; з ілба забітага цягнулася ярка-чырвоная істужка, вочы былі амаль што заплюшчаны; грудзі дрыготна уздымаліся...—і больш нічога, так нібы запалка пагасла...

Я кінуў рэвальвер на цела забітага,—бо ў такіх выпадках лепей, каб зброя засталася на месцы, у крыві свайго ўласніка. Зусім спакойна пакрочыў на бераг той самай сажалкі, уздоўж якой ішоў учора, слухаючы плюханне качак. Я зусім абыякава адносіўся да свайго далейшага лёсу. І гэта азначала, што я быў зусім вольным.

Зараз я мог са спакойным сумленнем чакаць паседжання Камітэта дапамогі ваеннапленным.

Ужо зусім развіднела, калі лёгкімі крокамі ішоў па шашы прэч ад таго месца, сам не ведаючы куды. Але я павінен быў ісці, бо не было і не магло быць для мяне іншага месца, акрамя дарогі. Яшчэ раніцоў з'еў кілбасу, а зараз на абед накіраваўся ў прыдарожную сядзібу. Абеда тут я, зразумела, не атрымаў, бо немагчыма-ж карміць кожнага падарожніка, які праходзіць міма. А тое, што на мне была вопратка салдата, ці ваеннапленнага—не мела ніякага значэння: так мог апрануцца кожны валацуга. Тыя, ад якіх я чуў адмову, мелі рацыю: у іх была сядзіба, жывёла, зямля, хлеб, словам—бацькаўшчына. Тут мне прышлося пашкадаваць аб арыстакратычным гэсце, з якім я кінуў рэвальвер, забыўшы на тое, што знаходжуся ў стане вайны з тымі, у каго ёсць бацькаўшчына, супроць якой я цяпер

павінен быў падняць зброю, з дапамогай якой здабываць сабе ежу, як першабытны чалавек—у барацьбе з прыродай і дзікімі зьвярамі.

Аднак мая першабытная свабода аказалася вельмі кароткай: не дайшоўшы яшчэ да наступнага маёнтка, я павінен быў падняць рукі і здацца ўзброенай сіле бацькаўшчыны. Мяне даставілі ў добрачынны камітэт, які завецца валасным праўленнем, і пасадзілі ў цесную цёмную клетку з кратамі на дзьвярах. На падлозе была салома, падобная да той, на якой я ў першы раз адчуў асалоду адпачынку пад страхой эльзаскага фермера. Я ўспомніў словы, якія тады вырваліся ў мяне: толькі не прагналі-б мяне з гэтай цудоўнай саломы! Хутка я атрымаў і некаторае задавальненне: следчым шпегам і юрыстам я ўпэўнена заявіў, што зрабіў злачынства зусім сьвядома, загадзя яго абмеркаваўшы, грунтуючыся на самай лагічнай сувязі прычын і вынікаў.

Няўжо пасля ўсяго гэтага вы можаце сцьвярджаць, што сам я гэты пытальнік „навошта?“, які з'явіўся на сьвет, каб выявіць асноўныя прынцыпы касмічнай логікі, з дапамогай якіх можна спадзявацца дажыць да таго часу, калі будуць парваны ланцугі, скаваныя з ідэі бацькаўшчыны і буржуазнай маралі, якія душаць нас цяпер,—да таго часу, калі кожны, усьвядоміўшы сваю свабоду, зможа зьліцца з вольным чалавецтвам, калі кожны будзе ўсім, таму што нікому нічога належыць не будзе?..

Скарочаны пераклад з рускай мовы Я. ДОЎГАГА

ЛІНАРД ЛАЙЦЭН

СТРАХ ПЕРАД СЦЯГАМ

У лагчыне чыгуначны шлях, на ўзгорку—горад; невялікі горад.

Над горадам два ўзвышшы: царкоўная вежа—ніжэй, фабрычная труба—вышэй.

У гарадскім жыцці таксама ёсць два ўзвышшы: левае, ніжэйшае—гарадскі галава, правае, вышэйшае—уласнік гасцініцы.

Мінула вайна, мінула і рэволюцыя; цяпер засталося толькі скарыстаць вынікі вайны і рэволюцыі: нажывацца, есці і піць, узваліўшыся грудзьмі на нажыву, ежу, піццё. Гэтыя высокія якасці маюць усе патрыёты-буржуа без выключэння. Слава пра іх падымалася над далёкімі палямі і ішла да самага мора, да Рыгі.

Уласнік гасцініцы наведваў гарадскога галаву, а гарадскі галава—уласніка гасцініцы. Кіраўніца жаночай лігі гасціла ў аптэкаршы, аптэкарша—у кіраўніцы. Мяснік паважаў булачніка, булачнік—мясніка.

Цудоўнае для іх было жыццё. Рабочым забаранялася гаварыць пра васьмігадзінны рабочы дзень, бо паліцэйскі агент наведваў крымінальнага чыноўніка, а крымінальны чыноўнік—паліцэйскага агента. Жыць было нядрэнна, падтрымліваючы такую цесную сувязь.

Жыць было-б яшчэ лепей, каб заўсёды не трывожны страх. Страх перад рэволюцыяй. Як?! Страх перад рэволюцыяй. Ці-ж не дзякуючы рэволюцыі настала гэта цудоўнае жыццё—дык адкуль жа страх?

І вось тут узнікае адна вельмі важная акалічнасць—непрымірымая супярэчнасць: добра жылося толькі тым, хто захапіў дасягненні рэволюцыі, адабраў іх ад сапраўдных змагароў за рэволюцыю. Яны ведалі, што рабілі.

Так было ў горадзе на ўзгорку, так было і ва ўсіх іншых гарадах.

Цяпер поўгода, як не дыміла фабрычная труба. Былі беспрацоўныя. Але і царкоўная вежа пакуль яшчэ не дымілася. У горадзе было так ціха, што пры з'яўленні калёс на базарнай плошчы, прыехаўшага з вёскі „шэрага барона“ [1]), зараз-жа прыадчыняліся ўсе вокны, здзіўлена выглядвалі абывацелі са сваімі дочкамі: хто гэта там грукоча?

---

[1]) Шэрымі баронамі называюцца ў Латвіі кулакі-фермеры.

Але аднойчы раніцой горад ахапіла страшная цішыня. Ніхто не грукатаў. Не было чутна нават і крокаў на рыначным пляцы.

У кіраўніцы жаночай лігі—несвоечасовыя роды. Аптэкарша дрыжачымі рукамі шукала на паліцах цыяністы калі, каб атруціцца. З рук мясніка выслізнуў вялікі нож і са звонам зваліўся на падлогу. Булачнік застыў з разяўленым ротам, у той час, калі ў печы гарэла ўся яго ранішняя выпечка. Гарадскі галава і ўласнік гасцініцы нібы скрозь зямлю праваліліся.

Няўжо ўсё гэта было прычынай жуткай цішыні? На вяршыне коміна развяваўся чырвоны сцяг! Чырвоны сцяг развяваўся на вяршыне коміна! Не які небудзь сцяг соцыял-дэмакратычнай партыі, а чырвоны сцяг!

Страшней за ўсё і было тое, што гэта быў не соцыял-дэмакратычны сцяг.

Хто-ж будзе пужацца свайго сцяга?

Раніцой быў вецер і чырвоны сцяг радасна·развяваўся насустрач усходзячаму сонцу.

Першым прыбег паліцэйскі агент. Агляну́ўся наўкол: болей нічога не было, як толькі адзін сцяг. У адносінах да сцягаў у паліцэйскага агента была свая жыццёвая практыка: яны нічога не робяць, іх можна нават браць у рукі.

Ён даў сігнал: зняць, пакуль жыхары яшчэ спяць ранішнім сном.

Начальнік паліцыі распарадзіўся:

— Узлезці! Узлезці наверх!

Былы, ужо сівавусы, царскі жандар першы кінуўся на трубу. Але нічога не вышла; толькі падняў ён вочы ўгору, як старая, выслужыўшая пенсію галава, закружылася.

Тады паспрабаваў малады паліцэйскі. Ён ужо пачаў карабкацца, але раздумаў: дома засталася маладая жонка... а што калі там, каля сцяга ёсць пякельная машына: застанецца ён тады без патомства.

Таму ён злез і з нявінным выразам твару заявіў:—Так точна, не магу!

Агент тым часам дапытваў начнога стоража: як не бачыў? чаму не бачыў? як мог не бачыць? Як гэта можна не заўважыць у месячную ноч чалавека, які лезе па коміне.

— Глупства гаворыш!

Допыт быў запісаны ў пратакол.

Пачалі збірацца людзі. Падыходзілі ідучыя на работу рабочыя. Спыняліся. Пазіралі і ўхмыляліся.

Паліцыя нервавалася: ганьба—яны глядзяць і не могуць зняць сцяга. А калі не зняць, дык і жыць нельга.

Мітусіліся, крычалі, а сцяг развяваўся. Ад яго чуліся гукі, падобныя да стрэла. Зрабілася нават страшнавата. Па спіне забегалі мурашкі. Натоўп усё больш і больш павялічваўся. Падыходзілі бліжэй нават і найбольш баязлівыя. Пачуліся разважанні.

— Зваліць разам з комінам.
— Збіць стрэлам.
— А што, калі ў горадзе бальшэвікі?
— Бальшэвікі, бальшэвікі!
— Выклікаць салдат!
— Пажарных...

Калі ўспомнілі пра пажарных, паліцыя ўстрапянулася. Далі сігнал. З грукатам прыкацілі ў касках пажарнікі і горда выстраіліся камандай.

Але лесніца аказалася надта кароткай, нават да паловы коміна не хапала.

Самы смелы пажарнік пачаў карабкацца, хапаючыся за жалезныя перакладзіны. Лез доўга, асцярожна:

— Смялей, смялей!—падганяў брандмайер.
— Поўбутэлькі і вячэру!
— Тузін піва!—выгукнуў уласнік гасцініцы, праціскаючыся праз натоўп жанчын. Абяцанні ўзрасталі. Абяцалі грошы, павышэнне па службе, узнагароду ордэнам.

Нарэшце ён дабраўся. Уважліва памацаў наўкол рукамі: мо' сапраўды на коміне ўстаноўлена пякельная машына? Адвязаў шнур, якім было прывязана дрэўка сцяга да жалезнага абруча і, узяўшы дрэўка ў зубы, пачаў спускацца ўніз.

Уласнік гасцініцы і мяснік адразу ажылі і з хваляваннем паціскалі адзін другому рукі.

— Я-ж табе адразу казаў, што зняць гэтую анучу зусім не цяжкая справа!

У яго калыхаўся жывот і бліщчэлі вузкія вочы, калі ён, цяжка дыхаючы, гладзіў свае вусы.

Калі пажарнік спусціўся ўніз, мяснік урачыста заявіў:
— Герой, герой! Лачплесіс![1])

Паліцыя аглядвала сцяг і перадавала яго з рук у рукі. Пасля напісалі пратакол, у якім адзначылі даўжыню, шырыню і колер сцяга. Сцяг пакінулі пры справе. Справу разам з рапартам праз спецыяльнага кур'ера адаслалі ў Рыгу—вышэйшаму начальству,

Але людзі... людзі яшчэ доўга не разыходзіліся. Яны стаялі на вуліцы і глядзелі на верх коміна. Ці не з'явіцца там новы сцяг? Гэта было зусім магчыма. Калі ніхто не бачыў, як з'явіўся першы сцяг, дык чаму не можа раптам на тым месцы з'явіцца новы? Чакалі сцяга з большым страхам, чым на яго глядзелі.

Пад вечар, калі сонца схілілася на захад, страх узмацніўся. Што будзе ўначы?!

Уласнік гасцініцы дрыжаў пры кожным званку.

Нарэшце не вытрымаў і пазваніў па тэлефоне:
— Узмацніць паліцыю!
— Няма рэзерваў.

---

[1]) Лачплесіс—легендарны герой латышскага народнага эпаса.

— Выслаць войска для абароны горада!

— Няма рэзерваў.

А што, калі раніцой зноў з'явіцца сцяг?

На світанні зноў прыбеглі людзі паглядзець на комін. Мяснік заявіў, што ўласнымі вачыма бачыў на коміне новы сцяг. Аптэкарша цэлы дзень не адводзіла вачэй ад вакна, якое выходзіла на фабрыку. Поп вышаў з крыжам супакоіць і падбадзёрыць народ. Сцяг, чырвоны сцяг быў і застаўся ў горадзе. Было заснавана таварыства садзейнічання зняццю чырвонага сцяга. Яны асвяцілі свой сцяг, загналі ў дрэўка дваццаць пяць залатых цвікоў і панеслі праз горад з музыкай і з біскупам на чале.

Нічога...

Нарэшце звалілі вялікі комін.

Нічога.

Страх не праходзіў.

І не пройдзе.

Бо яны ведалі, што рабілі.

З латышскай мовы
пераклаў ЯН ДОЎГІ.

Ал. КУЧАР

ПАСЛЯКАСТРЫЧНІЦКАЯ ТВОРЧАСЦЬ ЗМІТРАКА БЯДУЛІ

Змітрок Бядуля сустрэў Кастрычніцкую рэволюцыю з варожых нацыяналістычных пазіцый. Гэта і зразумела, калі прыгадаць, што і да рэволюцыі ён быў выразнікам буржуазна-нацыяналістычнае ідэалогіі. Ідэя „адзіна-нацыянальнай“ бацькаўшчыны, нашаніўская буржуазна-кулацкая тэорыя адзінства беларускага народа—знайшлі выразнае адлюстраванне ў творчасці пісьменніка. Гэтае ідэалагічнае „крэдо“ ў творчасці Змітрака Бядулі афарбавана і апранута ў вопратку містыкі і сімвалізма. Зборнік імпрэсій „Абразкі“, які вышаў далёка да Кастрычніцкае рэволюцыі, поўны містычнага жаху перад жыццём. Самыя назвы імпрэсій характарызуюць іх сэнс: „Нуда мая“, „Плач пралесак“, „Прытуліся ка мне“. „Прытуліся ка мне, дзяўчынка каханая, бо сонейка заходзіць, бо цені гусцеюць каля млына, над возерам устае, быццам белая воўна, пахучы туман“.

„А мо‘ і праўда, што ў розных там замчышчах крыштальных ваююць паміж сабою рыцары дня і рыцары ночы.

„А мо‘ і праўда, што на пурпурных хмарках ручайкамі льецца чырвоная кроў.

„А мо‘ і праўда, што ў цёмнай хмызе русалкі з доўгімі валасамі пяюць цяпер песні захада? Нешта казачнае бачу я ў багатых колерах неба...

„У гэты самы час тку я са смутку свайго карону для шаўковых валасоў тваіх. Здаецца, нашуся з сабою куды-та далёка за рэчкай, за хмызняком“.

У творчасці Змітрака Бядулі жыццё, прырода выступаюць напоўненымі таемнымі казачнымі жахамі, рэчаіснасць ёсць бессэнсоўная, якую мы не толькі не можам пазнаць, але ад якой павінны ўцякаць, як ад нечага страшнага. Чалавек не толькі не здольны змагацца, перамагаць, перабудоўваць жыццё, а наадварот, душа яго самога, чалавека, загачана брудам, і таму яго роля і прызначэнне не перабудоўваць свет, а „ачышчаць сваю душу ад бруду“.

„Як дзяцел асіну дзяўбець, так мае кволыя грудзі напоўнены горам. Ці такі праўда, што душа мая загачана, нібы заваліўшаяся студня? Ці такі праўда, што светлая новая крынічка не знойдзецца ўжо для мяне?“

Ідэя ўцякання ад рэчаіснасці ў таемны свет мар і фантазій кладзе свой адлюстровак на ўсе аб'екты творчасці пісьменніка. Навакольнае жыццё, рэчы, з'явы прымаюць адпаведны выгляд кволасці, лёгкасці,—нібы яны сабраліся разам з пісьменнікам „адляцець" у ўяўны „надземны свет". Для прыкладу можна ўзяць імпрэсію са зборніка „Абразкі"—„Ля вапеннай гары". Там рабочыя капаюць вапну, цяжкія каменні. І вось ва ўяўленні Бядулі гэтыя цяжкія каменні, якія падкідваюць рабочыя, здаюцца лёгкімі „пярынкамі", што гатовы ўзняцца і паляцець. Так свой светапогляд Змітрок Бядуля пераносіць на ўсе з'явы і ідэі.

Уяўнае ўцяканне ў надземны свет асабліва яскрава выяўляецца ў творчасці пісьменніка за час вайны. Успрыймаючы соцыяльныя з'явы, як вынік нейкай надземнай існасці, Бядуля бяссільны зразумець іх, бяссільны супроцьставіцца ім. Ён даходзіць да своеасаблівае агоніі; характэрным у гэтых адносінах з'яўляецца верш „Шатан смерці".

Стоячы на пазіцыях буржуазнага нацыяналізма, спалучаючы нацыяналізм з ідэалізмам, містыкай, папоўшчынай, Змітрок Бядуля натуральна сустрэў варожа надыход Кастрычніцкае рэволюцыі. Між іншага, гэта былі пазіцыі характэрныя не толькі для аднаго Бядулі. Буржуазна-нацыяналістычная беларуская інтэлігенцыя ўся так сустрэла Кастрычніцкую рэволюцыю. Гэтая буржуазная і прадажніцкая інтэлігенцыя, якая праз „Нашу Ніву" абвяшчала, што яна аднолькава шчыра будзе служыць і „мужыку і пану", якая падтрымлівала сталыпіншчыну, кулацтва,—бачыла ў Кастрычніцкай рэволюцыі свайго ворага і аб'ядналася вакол белагвардзейскіх і інтэрвенцкіх „урадаў" на змаганне супроць дыктатуры пролетарыята. Беларуская нацыяналістычная, кулацкая інтэлігенцыя, якая марыла пра сваю „самастойнасць", „незалежнасць", аб'яднала вакол сябе ўсе найбольш прадажныя і здрадніцкія элементы, каб непасрэдна і зброяй, і праз друк весці змаганне супроць пролетарскае рэволюцыі.

У Змітрака Бядулі на гэтым этапе містыка, пасівізм, якія панавалі ў ранейшай творчасці, уступаюць месца канкрэтнасці, актывізму. Мастацтва як „хараство", якому раней пакланяўся Бядуля, уяўляецца цяпер яму вострым мячом для барацьбы супроць пролетарскае рэволюцыі, за інтарэсы буржуазіі. Возьмем яго верш „Тры сцежкі" (надрукаваны ў „Вольнай Беларусі"). У гэтым вершы Бядуля раскрывае для беларускага селяніна тры сцежкі:

„Адна—на захад—да Варшавы.
Другая на усход—да Масквы.
А трэцяя...
... далёка, да самага сонца".

Бядуля заклікае свайго „селяніна" ісці ўласнай сцежкай і сцерагчыся сцежкі, якая вядзе да Масквы, бо яна, Масква:

Грубай, галоснай лаянкай кліча.
Кулак яе сціснуты, біцца гатова.
Ганяе ўсіх пад цар-звон на паклон.

Гэта пісалася праз паўтара месяцы пасля таго, як рабочы клас, сумесна з рэволюцыйным сялянствам, выгнаў капіталістаў і памешчыкаў. У той-жа час Бядуля піша мастацкія фельетоны, у якіх паказвае пролетарскую рэволюцыю ў вобразе „Сваволі“: „Гарбатая, з доўгім сінім носам, з чырвонымі вачыма, з доўгімі касцістымі рукамі, з пазурамі войстрымі на пальцах... у гідкіх анучах“.

Пролетарскую рэволюцыю Бядуля малюе ў вобразе „пекла“, гераічны рабочы клас—у вобразе „чэрцей“, „гарачай хеўры“, якая, убачыўшы чалавека ў чыстых людскіх вопратках, крычыць на яго: „буржуй!“ і „раздзірае яго на кавалкі“.

І 1918 годзе Змітрок Бядуля рабочы клас і большэвіцкую партыю абзывае „чырвонымі рыцарамі ў соцыялістычных забралах дзеля блізіру“, а на самай справе „мо' быўшымі ўгалоўнымі праступнікамі ці ворадзінікамі“.

Бядуля ў спецыяльным артыкуле (газета „Вольная Беларусь“) бярэ на сябе місію памірыць буржуазію з пролетарыятам, сялянствам. Ён „растлумачвае“ сялянам і рабочым, што тагочасныя іх эксплаататары і прыгнятальнікі—гэта іх сыны і браты, якія вышлі з „цёмнага і працавітага народу ў людзі“, і што паміж імі—рабочымі сялянамі і іх „сынамі“—буржуазіяй і памешчыкамі і буржуазнай інтэлігенцыяй—не трэба ставіць сцяны нянавісці, як гэта робяць, ненавісныя тады Бядулю, большэвікі. Бядуля спадзяецца, што гэта сцяна нявавісці хутка рухне і разваліцца. Артыкул „Народ і інтэлігенцыя“ канчаецца абвінавачваннем рэволюцыі за тое, што яны „разбурае“,—па словах Бядулі,—„бярэ, рабуе дабро“. Большэвікі абвінавачваюцца ў смяротным граху: „яны разбілі народ на дзве часткі: на „таварышоў“ і „буржуяў“.

З 1917 году аж да 1922 г. Змітрок Бядуля сваю актыўную барацьбу супроць пролетарскае рэволюцыі вядзе з лагера буржуазнай нацыяналістычнай контррэволюцыі. Ён супрацоўнічае ў буржуазна-нацыяналістычных газетах „Вольная Беларусь,“ „Звон“ і інш. Цэлы шэраг твораў Змітрака Бядулі ў той перыяд напісаны на рэлігійныя матывы і тэмы. Вялікай сілай пашаны да рэлігіі гучыць яго верш „Хрыстос васкрос“, надрукаваны ў „Вольнай Беларусі“.

Пасля канчатковае перамогі пролетарскае рэволюцыі на франтах грамадзянскай вайны, пасля таго, як рабочыя і сяляне ачысцілі Беларусь ад нямецкай і белапольскай акупацыі, Змітрок Бядуля, застаючыся на пазіцыях буржуазнага нацыяналізма, пачынае іншымі метадамі і спосабамі папулярызаваць свае погляды і настроі.

У краіне, разбуранай імперыялістычнай і грамадзянскай вайной, франтамі і акупацыямі, пачынае аднаўляцца, адбудоўвацца народная гаспадарка. Пускаюцца ў ход фабрыкі і заводы, аднаўляецца разбураная сельская гаспадарка. Пачынаецца нябачны ў гісторыі рост культурнага ўзроўню працоўных.

Уводзіцца новая эканамічная палітыка, якая дала некаторую мажлівасць для роста і ажыўлення капіталістычных элементаў у горадзе і ў вёсцы.

Буржуазныя нацыяналісты, у тым ліку і Змітрок Бядуля, зразумелі ўвядзенне новай эканамічнай палітыкі, як перараджэнне рэволюцыі і такім чынам пачалі працягваць у літаратурнай творчасці і ў сваёй дзейнасці старыя нацыяналістычныя погляды і настроі. 1921-22 г. г.—асабліва плённыя ў творчай дзейнасці Змітрака Бядулі. У гэтыя гады ім створана, бадай цалкам, кніга „Пад родным небам“, „На зачарованых гонях“, цэлы шэраг іншых паэм і навел.

Нацыяналістычная рамантыка ў Змітрака Бядулі на гэтым этапе мае як і раней форму містычнасці. Пісьменнік увесь у палоне мінуўшчыны. Праўда, і сучасны яму лад ён разглядае, як лад, які „адраджае“ старое. У паэме „Беларусь“ ён стварае зусім выключны рамантычны арэол вакол „мінуўшчыны“ Беларусі. У рэлігійным экстазе ён запэўняе, што сам „госпад бог хадзіў па беларускай зямліцы“. І ў госпада бога яна, „беларуская зямліца“ з'яўляецца самай выбранай і лепшай:

Сам Госпад-Бог хадзіў тут па зямліцы,
Усюль зіхцяць—відаць яго сляды.
Па тых слядох красуюцца капліцы,
Па тых слядох брыдуць у даль Дзяды.

Беларусь ва ўяўленні Бядулі—гэта містычны і таемны край:

Тут кожны крок абвеян казкай сівай,
Што ручаёк—жалосных спеваў жмут,
Шурпаты цень на лузе ці на ніве—
Нязнаны дух або таемны цуд.

Такім чынам цяга да містычнага ператварэння рэчаіснасці ў Бядулі настолькі вялікая, што нават ручаёк, або крок, або цень на лузе ці на ніве—гэта ўсё „нязнаны дух або таемны цуд“.

Пролетарская рэволюцыя, яе пераможны ход, нічога радаснага не абяцае буржуазнаму нацыяналісту Бядулю—таму ўсе свае надзеі ён пакладае на царска-феадальную мінуўшчыну Беларусі. Яму таму і сняцца „адвечныя скрыжалі роднае зямлі“, якія „хаваюць нашы скарбы, носяцца над краем“. Ён трызніць пра гуслі, якія яму пакінуў „баянаў сын“ і якія ён атрымаў у спадчыну праз восем стагоддзяў. Яшчэ „адна кветка“ трызніцца яму, гэта „Скарына, які з'явіўся пад сонцам полацкіх капліц“. Трызніць ён і пра „Літоўскі статут“ пад замкам Гедэміна“.

Усе вершы і вобразы вершаў абвеяны выключна-рэакцыйнымі дачыненнямі да рэчаіснасці, папоўшчынай, містыкай, рэлігійнасцю. Бядуля стварае рэлігійна-рамантычны культ мінуўшыны. У гэтым сэнсе можна ўпэўнена сказаць, што кніга „Пад родным небам“ з'яўляецца наскрозь рэакцыйнай і варожай нам кнігай.

Нават, так званая прырода-апісальная лірыка Бядулі, якая нацдэмаўскімі контррэволюцыйнымі крытыкамі тыпа Чаржынскага лічылася „пазбаўленай ідэалогіі“, і яна прасякнута рэлігійнай рамантыкай, ідэалізацыяй мінулага феадальнага Беларусі.

От узор такога „прырода-апісальнага“ верша „На прадвесні“. Ён пачынаецца з сакавіка, з малюнка цёмнага бору, але гэта толькі ў першай страфе. У другой-жа Змітрок Бядуля піша:

Крактаў лядок—па ім ішоў Ярыла ціха,
На зімніку старым ляглі яго сляды.
Над ім лунаў прамень агнёвою арліхай,
За ім ішлі-брылі прыслужнікі Дзяды.

І гэтак бадай усе вобразы кожнага верша поўны рэлігійнай міфалогіі і містычнасці. Цікава прасачыць параўнанні, метафары, увасабленні. Нават вобраз да навальніцы узяты з рэлігійнага арсенала:

Заводзіць сваё аллялюйя
Нязнанае ціхае зроду.
. . . .
Агнёвымі сыпле снапамі
І свету прыносіць загубу.

Культ русалак, ведзьмаў, лясуноў пануе ў абсалютнай большасці вершаў гэтага зборніка. Русалка, уся яе прывабнасць абяцае паэту такую „рамантычна-містычную асалоду“:

Дзень за днём, дзень за днём рыне ў шлях,
Ночка пойдзе імглістай хадзьбою;
Зажалобіцца жудасны страх,
Будзе крыжам вісець над табою.

Для выяўлення ідэалагічнага і класавага твару Змітрака Бядулі таго перыяда вельмі характэрнай з'яўляецца паэма „Зачараваны край“, напісаная пісьменнікам у 1922 г. Гэтая паэма на „самабытна“-беларускім матэрыяле палескае міфалогіі уваскрашае, па сутнасці, рэлігійныя біблейскія казкі пра тое, як бог стварыў свет. Трухляцінай і мастацкім убоствам вее ад гэтых доўгіх і нудных апісанняў „творчых“ мажлівасцяй „пана бога“ і яго памочнікаў:

Быў нямы Божы свет, нібы камень-скала,
Быў нямы даль-абшар над вадою;
Цішыня, як мара, вандравала, плыла,
Шлі гады так, капа за капою.
Ў алтарных палёх Бог на небе сядзеў,
Галубіную кнігу чытаў ён.
З глыбі вод у гару злы нячысцік глядзеў
І змяіную кнігу трымаў ён.

Аднак ідэйна ў нацыяналістычным багажы Змітрака Бядулі гэтая паэма мела важнае значэнне. Досыць прыгадаць, што яна

была напісана за некалькі год да таго, калі сатырык К. Крапіва напісаў такую выдатную і простую сатыру на біблію. Крапівова сатыра адносіцца такім чынам і да нова-яўленае „самабытнае“ беларускае бібліі Бядулі на матэрыяле палескае кулацкае міфалогіі. З'яўленне „Зачарованага краю“ ставіла ў тупік нават нацдэмаўскую крытыку, да таго відавочна была рэлігійна-містычная сутнасць гэтага твора. Нездарма Чаржынскі пробаваў ратаваць твор тым, што ў ім, бачыце, „ёсць элемент народнай іроніі“, і гэта нібыта „звязвае паэму з нашай сучаснасцю“. Трэба сказаць, што іронія, калі яна нават і ёсць у некаторых частках паэмы, дык яна далей іроніі над дурным палешуком і паганым чортам не ідзе, „святы бог“ застаецца ў старане. Не даводзіцца гаварыць тут пра нахабнае сцвярджэнне Чаржынскага, што паэма звязана з сучаснасцю.

Змітрок Бядуля ў гэты перыяд імкнецца „бесстаронне“ паказаць старога дзеда з паэмы „На хутары“, а па сутнасці ідэалізуе яго. У гэтай паэме Бядуля, акрамя таго, што ідэалізуе хутарскую гаспадарку, разам са старым дзедам, ён *выступае* яшчэ за старыя формы жыцця, супроць машыны і супроць новае культуры.

Аднак усё тое, што намі разгледжана, з'яўляецца толькі састаўнымі часткамі тае асноўнае ідэі, тых асноўных прынцыпаў, якія праводзіць на гэтым этапе сваёй творчасці Змітрок Бядуля.

Гэтыя асноўныя ідэі і прынцыпы з'яўляюцца прынцыпамі буржуазнага нацыяналізма. Бядулю трэба давесці, што беларускі народ нібыта мае нейкую „сваю“ „асаблівую“ гісторыю, не звязаную з гісторыяй іншых народаў і краін. І даводзіць ён пачынае аж ад стварэння на аснове народнай кулацкай міфалогіі арыгінальнае „беларускае бібліі“. Яму трэба давесці, што беларускі народ мае нібыта такія скарбы, якіх не маюць іншыя народы, што беларускія сяляне не любяць нібыта тэхнікі, а любяць старасветчыну і інш. У гэтых доказах ён так далёка заходзіць, што ўкладае ў вусны селяніна абсалютна фальшывыя словы, пра тое, што ў старыя часы, у часы прыгону, людзі хоць без яды, але сыцелі з працы. Вось што кажа селянін:

Неяк людзі былі трывалейшыя,
Здаравеў аж ад працы народ;
А я быў такі многа здальнейшы,
То даўненька, таму ўжо шмат год.
Гарапашнік сыцеў тады з працы.
Яшчэ ямчэй, як ад сала амаль;
Аслабеў наш мужык, трэ' прызнацца
З тых часоў, як убраўся ў паркаль.

Трэба яму давесці, што беларускі селянін, які „любіць“ старасветчыну, не любіць, нібыта, усяго небеларускага і, асабліва,

маскоўскага, і праз вусны старога аўтар нападае на ўсё рускае, якое „апаганьвае“ Беларусь:

А цяпер то гармошка-паскуда
Сваёй полькай даводзіць да слёз,
Скуль з'явілася гэта заблуда.
Ну й гасцінец маскаль нам прынёс.

Усе гэтыя фальшывыя аргументы разам з самабытнай русалкай, лясуном і містыкай, Бядулю патрэбны на тое, каб апраўдаць нацдэмаўскую контррэвалюцыйную тэорыю, што і пасля рэвалюцыі ў Беларусі ішло „адраджэнне“ буржуазна-памешчыцкае Беларусі. І Бядуля піша пра гэта даволі проста і адкрыта ў паэме «Баларусь»:

І край магіл, той край, дзе жыў Скарына,
Зноў парадзіў прарокаў і байцоў:
Ідуць-брыдуць, бы Нёман з месца рынуў,
Бы грамада узброеных касцоў.

Такім чынам надзеі на „адраджэнне“ буржуазна-памешчыцкай Беларусі Бядуля ўскладвае на нацыяналістычную інтэлігенцыю, гэтых „прарокаў“ і „скарынавых сыноў“, якія павінны край „адрадзіць“ і „адраджаюць“ яго:

Васкрослі зноў багі сівых калядаў,
Ратай ім спеў кідае на агонь.

Так Змітрок Бядуля з буржуазна-нацыяналістычных пазіцый марыў пра адраджэнне буржуазнае Беларусі пасля замацавання Кастрычніцкае рэвалюцыі. Ён выступаў тады з адкрыта-контррэвалюцыйнымі лозунгамі і заклікаў не арыентавацца на савецкі ўсход, ён прарочыў гэтай сваёй буржуазнай Беларусі:

Сама, сама адзначыш свае межы,
Без дапамог няпрошаных дзядзькоў
Ты забярэш, што да цябе належыць,
Маць-Беларусь, спакон глухіх вякоў.

Не збыліся прароцтвы нацыяналістычнай контррэвалюцыйнай інтэлігенцыі. Воляй рабочых і працоўнага сялянства Саюза рэспублік, воляй ленінскай партыі інакшы шлях і інакшыя мэты былі вызначаны Савецкай Беларусі—шлях сацыялістычнага будаўніцтва, а мэта—пабудова сацыялізма.

Поспехі савецкай сістэмы дзяржаўнага ладу і гаспадаркі не маглі, зразумела, не быць заўважанымі Змітраком Бядулем. Гэтак сама, як пісьменнік не мог не заўважыць тыя вялікія змены, якія адбыліся за час Кастрычніцкай рэвалюцыі як у горадзе, так і на вёсцы,—не мог ён не заўважыць рэвалюцыйнага энтузіязма сярод працоўных мас як у змаганні з знадворнымі ворагамі і акупантамі, так і ў мірным будаўніцтве па аднаўленні народнай гаспадаркі, у будаўніцтве культуры.

Некаторыя дэталі гэтых падзей адлюстраваны Зьмітраком Бядулем як у рэалістычных апавяданнях з зборніку „На зачарованых гонях“, так і ў вершах і паэмах „Чырвона-чорная жалоба“, „З сказаў буры і віхораў“ і „Чырвоны каляндар“. Але гэтыя творы, бадай, нічога не мяняюць у нацыяналістычных поглядах аўтара, а толькі паказваюць, што тыя грандыёзныя падзеі, якія адбыліся ў краіне, не маглі не знайсці свайго хоць і частковага адлюстравання ў творчасці пісьменніка.

Мы ўжо гаварылі вышэй, што нацыяналістычныя і містычныя ідэі з кнігі „Пад родным небам“ Зьмітрака Бядулі апрануты ў рамантычнае адзенне. Рамантычнае і незвычайнае захапляе Бядулю і ў рэволюцыйным змаганні пролетарыята і сялянства супроць сваіх ворагаў. Разгорнутая імпрэсія „На зачарованых гонях“ цалкам звязана з сімвалічнасцю мінулае творчасці пісьменніка. У ёй—усё таямнічае і незвычайнае, у ёй усё гіпербалічнае і незвычайнае. „На зачарованых гонях“—гэта апавяданні пра тое, як на „пакутныя“ і „паднявольныя“ „зачарованыя гоні“ прышла „воля“. Прычым, сімвалічнае тут усё: ад зместу да мастацкіх вобразаў, пейзажаў і параўнанняў. Выключнае, анемістычнае адухатварэнне прыроды. Вось, напрыклад, пейзажны малюнак:

„На зачарованых гонях,—піша Бядуля,—нібы тры адвечныя вартаўніцы, шушукалася тройца зграбных стромкіх хвоек. Нібы карагодніцы, якія во-во пусцяцца ў скокі, хвойкі рухалі зялёнымі, пругкімі рукамі-лапкамі. Смаглай жывой звярынаю з дрэва і залеза саха ўядалася глыбока ў глебу“.

Зьмітрок Бядуля стварае жахлівы вобраз гэтага „зачарованага краю“, дзе стогн і гора, дзе пан здзекуецца бязлітасна над селянінам,—голага закапвае яго ў муравейнік, дзе ўся зямля прапітана і крывёю і пакутай. Але і тут вобразы Зьмітрака Бядулі застаюцца ў вялікай часці вобразамі яго твораў з кнігі „Пад родным небам“. Вось прыклад рамантычнае гіпербалічнасці, характэрнай для мінулай творчасці Бядулі:

„Гарачы кісель льецца з высотаў уніз. Сонцаварны дзень. Зачарованыя гоні во-во растопяцца ад гарачыні, як сала на патэльні“, або:

„Чорнай дзяругай вісіць вясенняя ноч над зямлёю.“

Асноўным-жа з'яўляецца тое, што Зьмітрок Бядуля ў гэтым творы бачыць Кастрычніцкую рэволюцыю толькі, як збаўцу селяніна ад памешчыцкага і феадальнага ўціску, а не як рэволюцыю, якая скінула прыгнёт памешчыкаў, капіталістаў і кулакоў.

Усе вобразы твора носяць характэрны адбітак сантыментальнасці, містычнай кволасці. З усяе кнігі твор „На зачарованых гонях“ найбольш кампазіцыйна раскіданы і не пераканальны, на ім ёсць адбітак рытарычнасці вершаў Зьмітрака Бядулі перыяда „Буралома“.

Калі раней Бядулю захаплялі казачныя і містычныя сілы прыроды і ён у экстазе кідаўся ў містыку, канцэнтраваў на ёй сваю творчую увагу, дык у зборніку „На зачарованых гонях“ ён канцэнтруе сваю ўвагу на руйнуючым баку рэволюцыі. Рэволюцыю Бядуля прызнае ўжо фактам, але ён паказвае яе толькі як стыхію ў змаганні супроць памешчыкаў. Змаганне сялянства супроць паноў яго цікавіць толькі як разбурэнне старога „памешчыцкага“. Гэта мы бачым у імпрэсіі „На зачарованых гонях“ і асабліва—яскрава ў апавяданні „Панскі дух“. Пісьменнік паказвае, як анархічная сялянская стыхія разбурае маёнтак, паліць маемасць, знішчае нават кнігі. Бядуля паказвае як на крыкі некаторых герояў апавядання:

„Кнігі, кнігі возьмем, дзяцей па іх вучыць будзем“—адказваюць:

„Не трэба нам панскіх кніг... там панскі дух... там сам д'ябал сядзіць. Усё агнем пусцім, каб пылу і пораху не засталося.“

Будаўнічага, творчага боку рэволюцыі Бядуля, пакуль што, не бачыць і не хоча бачыць. Рамантычная ўзнёсласць прымушае Бядулю захапляцца малюнкам расправы рэволюцыйных сялян у апавяданні „На балоце“ над здраднікам і панскім прыслужнікам Бавельчыкам.

Тут трэба проста адзначыць, што апавяданне „На балоце“ адно з нямногіх апавяданняў Бядулі гэтага перыяда, дзе паказан момант рэволюцыйнага змагання супроць польскіх акупантаў. У ім шчырая нянавісць аўтара да панскіх прыслужнікаў і сімпатыя да партызанаў. З боку кампазіцыйнае будовы гэты твор насычаны дынамічнасцю, багаццем фактаў і падзей, патрэбнай інтрыгай. Аднак і ў гэтым творы жыве сімвалічная вобразнасць мінулае творчасці Змітрака Бядулі. Вось пейзажны вобраз:

„Пад кожным пнём, ля кожнага карча туліліся старадаўнія казкі аб лясунах і русалках. У лесе яны здаваліся праўдзівымі. Нібы во-во яны тут былі, толькі з прыходам сюды людзей і жывёлін яны схаваліся па далёкіх кутках гушчару, перакінуліся ў птушак, у вілаватыя пнішчы. Вось нядаўна яны разгульвалі ў хмельна-пахкім багуне, качаліся ў пухкіх коўдрах моху“...

Ці-ж гэтае сімвалічнае ператварэнне рэчаіснасці ў пейзажы не ёсць нацыяналістычнае абагатварэнне „самабытнае“ прыроды, ці-ж яно не ёсць працягам тых вобразаў, якія ёсць у Змітрака Бядулі ў кнізе „Пад родным небам“.

Ставячы вышэй усяго рамантычны подвіг, Бядуля з любоўю стварае вобраз непакорнага і мужнага селяніна Лявона ў апавяданні „Дванаццацігоднікі“, які не захацеў пакінуць зямлі, з якой ён зросся, і адпомсціў за сваю асабістую крыўду, за забраную ў яго панам зямлю. Пры тым, Бядуля, як і дзед Лявон, шчыра верыць, што гэтая багатая „кутніцкая“ вёска Такароўшчына была-б шчаслівай у пана, каб адно пан быў больш літасцівы. Пісьменнік нават ідэалізуе ўзаемаадносіны паміж мужыком і панам, паказваючы на прыкладзе Такароўшчыны, што пры добрых панах сяляне могуць быць багатымі і шчаслівымі. Усё

гэта вынікала ў Змітрака Бядулі з захаплення хутарской, кулацкай гаспадаркай.

Бядуля заўсёды быў вялікім майстрам навелы. І трэба сказаць, што на высокім мастацкім узроўні знаходзяцца многія яго навелы з зборніка „На зачарованых гонях". Яны вылучаюцца ясным сюжэтам, дынамічнасцю і багатымі падзеямі, арыгінальнасцю ў распрацоўцы тэмы. Частка празаічных твораў Змітрака Бядулі напісана ў рэалістычным стылі, і гэтыя творы праўдзіва адлюстроўваюць ці асобныя моманты прыгнёту ў дарэволюцыйнай вёсцы, або асобныя дэталі пафасу змагання ў совецкі час.

Пераможны рост соцыялістычнага будаўніцтва зрабіў некаторы уплыў на ідэёвую пераробку пісьменніка, і вось у 1923—24 г. ён прабуе ў творчасці часткова адыйсці ад буржуазнага нацыяналізма. Другая справа, што ён гэтага не мог не толькі т а д ы зрабіць, а і далёка пазней. Пад уплывам перамог нашае рэволюцыі Змітрок Бядуля прабуе пісаць цэлы шэраг новых вершаў, аднак з тае прычыны, што аўтар не парваў з пазіцыямі буржуазнага нацыяналізма,—вершы гэтыя рытарычныя, дробязныя, з налётам лефаўскае фразеалагічнае паэзіі. Возьмем, напрыклад, новую рэдакцыю паэмы „Беларусь". Нават у новай „Беларусі", напісанай у 1923 г., „адраджэнцам" беларускага народу Бядуля па нацыяналістычнаму выстаўляе нейкага „надкласавага" „песняра і вяшчуна народнага".

З вямой тугі, з глухой недагаворкі
Гуслярскіх струн будзіўся наш ратай.
У ночны час паэт глядзеў на зорку,
Вучыў любіць ён вукрадкам свой край.
Аднак народ пяўца свайго уцаміў—

канчае Бядуля.

Чамусьці „Беларусь" і ў гэтай паэме разглядаецца як адзіная бяскласавая нацыя, якая складаецца выключна з „мазаля". Старая сістэма вобразаў цягне пісьменніка да вершаў перыяда „Пад родным небам". Нейкі „казачны" герой устае на вызваленне Беларусі, прычым неарганічнасць гэтае ўяўнае перабудовы Бядулі відаць з таго, што ён механічна пролетарскія перамогі падстаўляе пад тыя рэлігійныя вераванні, пра якія ён у першым зборніку вершаў гаварыў з вялікай пашанай:

Замест Каляд, Акцябр адзначыў эру.
Сусветны май наш пролетарскі фэст.
Замест „святой" часоў паганскай веры
Здабылі мы комуны маніфэст.

Старыя біблейскія вобразы катуюць пісьменніка, яны проста праследуюць яго. І вось у паэме пра смерць В. І. Леніна „Чырвона-чорная жалоба" ўжыты такія параўнанні, якія не толькі не характарызуюць Леніна, а заплямліваюць вобраз Ільіча:

Кожны край па-свойму веліч яго ставіць:

Ленін—Канфуцы,
Ленін—Буда,
Ленін—Майсей,
Ленін—Хрыстос,
Ленін—Магамет,
Ленін—Напалеон,
Ленін—Бісмарк,
Ленін—Вашынгтон і т. д.

Зразумела, што гэта не толькі няправільны паказ сутнасці правадыра прыгнечаных свету, а паклёп на яго.

Паэма „з сказаў буры і віхуры"—рытарычная, у ёй зноў-жа ўжыты зусім ненатуральныя, у параўнанні з тэмай і матэрыялам паэмы, казачныя параўнанні. Вось што піша Бядуля:

Нахлынула, нарынула на веча-сход
Сторукае, стоногае
Няведамае племя.
І раптам—анямела, ацвярдзела,
Мохам абсцілалася.
Смалою абурштынілася.
Засталася на векі вечныя стаяць.
У пушчу-лес,
У лес з ваўкамі, ягадамі і грыбамі,
Казкамі дзядоў.
З труканнем берастовай трубы
Дзівацкіх пастухоў,
А мо' не лес –
Коміны падземных фабрыкаў.
Вылезлі як дождж уверх з глыбі
Пячэр агнёвых, з падзямелля,
Свішчуць, свішчуць.

Гэта напісана пра партызанскае змаганне на Беларусі. Напісана ў сімвалічных фарбах і з традыцыйным, улюбёным нацыяналістамі дзедам, які апавядае казкі пра „беларускіх волатаў". Акрамя таго вобразы партызан у гэтым творы апаганены вобразам прастытуткі Марыны, якая ніякага дачынення да паэмы на гэтую тэму не можа мець.

Выключная абстрактнасць, рытарычнасць, жанглёрства словам характарызуюць паэму. Вось як паказваецца горад:

Казка з каменя і сталі,
Горад у зморшчынах глыбокіх, гулкіх вуліц,
У павуціне дротаў, у рогаце машын
У маланках агнявіцах-электрычнасці
У хмельных скоках самаходаў і трамваяў—
Нервова п'яны і вар'яцкі горад кіпеў жыццём.

Уся штучнасць, якая відаць ва ўсіх творах таго перыяда, пры захаванні ўсяго арганічнага, старога, нацыяналістычнага вобразнага матэрыяла,—гаворыць пра тое, што Змітрок Бядуля

і на гэтым этапе заставаўся на пазіцыях буржуазнага нацыяналізма. Ці-ж не характэрна, што ў „Чырвоным календары" пісьменнік з пазіцый нацыяналістычных захоплены кулацкай сялянскай гаспадаркай, якая на яго думку павінна расквітнець пры совецкай уладзе. Ён моліцца на гэтага „волата-селяніна",—багатыра вёскі:

І рыцар міру, рыцар тлустай глебы
Спявае песні пры снапах у полі,
Нядаўна толькі кінуў дружку-стрэльбу:
На попелішчах будаваці трэба
Новую сялібу на раздолі.
Спявайце песні ў свята творчай працы,
То—свята розуму, то—свята адпачынку.
Хай кожны ў родным полі, у роднай хаце
Падлічыць новае свае багацце
Пасля мінулых царскіх злоучынкаў.

Буржуазна-нацыяналістычную літаратуру заўсёды характарызавала фетышызацыя мастака і мастацтва, наданне нейкае выключнае сілы мастаку, як адзінаму збаўцу народа ад гора, які адзін толькі можа выратаваць краіну. Гэта характэрна для многіх твораў Янкі Купалы („Прарок", „Забытая скрыпка"), Коласа (паэма „Сымон-музыка" і інш.).

Для Змітрака Бядулі мастак—гэта зусім выключны культ; для яго (Бядулі) ўсякае мастацтва свяшчэннае, незвычайнае, рамантычнае, „божественное". Гэтыя ідэёвыя погляды ўсялілі Бядулю натхненне стварыць выключную навелу „Велікодныя яйкі"—пра хлапчука мастака, які сваёю крывёю маляваў велікодныя яйкі. Эпіграфам да гэтай навелы ўзяты словы Ніцшэ: „Я люблю толькі тое, што фарбована крывёю". Апавяданне „Бондар" створана таксама з велізарнай мастацкай сілай. Там проста прапаведваецца, што для таго, каб тварыць нават звычайны саматужны выраб, але тварыць па-мастацку, на чалавека павінна найсці вялікае, бадай святое, мастацкае натхненне. Вось што піша пра мастацтва бондара Данілы, Змітрок Бядуля:

„Трэба ахмялець ад гэтых думак: цела павінна гарэць як у агні, тады толькі пачаць работу і так працаваць, каб рук і плеч не чуць, каб галава кружылася, каб сэрца млела, каб пот цурком ліўся і не ведаць гэтага. Трэба забыцца аб усім на свеце і толькі адчуваць і бачыць усёй істотай адно шчасце, што азарае чалавека залатымі праменнямі".

Тут ёсць выразнае ідэалістычнае разуменне сутнасці мастацтва, не падначаленага грамадскаму жыццю, не падначаленага, бадай, і розуму чалавека. Чалавек павінен анямець і павінен працаваць па нейкаму „божьему наитию".

Трэба, зразумела, памятаць пра тое, што гэтыя творы маюць пэўную каштоўнасць не толькі таму, што яны па-майстэрску напісаны, а таму, што, акрамя ідэалістычнага, нацыяналістычнага погляду на ролю і сутнасць мастацтва, гэтыя творы паказваюць,

як дарэвалюцыйны, царска-памешчыцкі лад душыў і не даваў права на развіццё сапраўднаму народнаму таленту.

Але ў даным выпадку нас цікавіць тое, што лінія фетышызацыі мастацтва, якая выражана ў ранніх творах пісьменніка, знайшла сваё адлюстраванне і ў такім буйным творы Змітрака Бядулі, як аповесць „Салавей“ (1927 г.)

II.

Аповесць „Салавей“ распрацоўвае вельмі цікавыя і мала даследаваныя праз мастацкую літаратуру старонкі жыцця прыгоннага сялянства на Беларусі і ў прыватнасці існавання і жыцця прыгонных тэатраў.

Бядулю ўдалося паказаць асобныя старонкі жудаснага прыгнёту і катавання, якія чыніліся памешчыкамі над сялянамі. Жудасныя здзекі, якія пан Вашамірскі робіць над селянінам Каспарам, над маткаю Зоські, гвалты і катаванні над прыгоннымі дзяўчатамі,—усе гэтыя бакі прыгоннага жыцця правільна адлюстраваны Змітраком Бядулем.

Не дзіва, што сялянства ў такіх умовах даходзіла да роспачы, да адчаю: кідалася на панскіх гайдукоў, забівала некаторых, а больш сталыя і свядомыя элементы прыгоннага сялянства ішлі ў лясы, арганізоўваліся ў паўстанчыя атрады і помсцілі панам.

Панам дапамагалі ў рабаванні сялянства служкі рэлігіі. Яны не горш за памешчыкаў здзекуюцца над сялянствам, шальмуюць, абіраюць іх. Не дзіва, што помста сялянства ідзе не толькі на паноў, але і ксяндзоў, папоў. У аповесці з выключнай яркасцю паказана, як самадурства пана Вашамірскага трымае ў страшнай беднасці тысячы прыгоннага сялянства. Пан Вашамірскі надумаўся стварыць тэатр з прыгоннікаў. Для гэтай мэты выпісваюцца знаўцы справы з Францыі, бяруцца на здзекі і катаванні з прыгоннікаў дзесяткі дзяўчат і хлапцоў, узвялічваюцца падаткі. Слова „генеральная рэпетыцыя“ прыводзіць у жах усё навакольнае сялянства. Гэта значыць, што падаткі яшчэ больш павялічваюцца, катаванні павялічваюцца, мукі актораў-сялян—з якіх імкнуцца выбіць мужыцкі дух,—павялічваюцца. Уся ваколіца стогне, сяляне збіраюцца ісці ў цімакі. Пан Вашамірскі наладжвае баль. Гэта зноў-жа адклікаецца стогнам па ўсёй ваколіцы.

І на гэтым фоне—гадаванец прыроды, сам горды дух прыроды—Салавей, які не хоча нікому пакарыцца, не хоча быць „панскім салаўём“.

Пану тэатр з прыгоннікаў абрыдаў, ён хоча завесці ў сваёй ваколіцы лепшых коняй, ніж у іншых паноў. Тады маральна і фізічна пакалечаныя людзі-акторы перарабляюцца ў канюхоў. Але ёсць мяжа панскім здзекам. Цімацкія шайкі ўсё больш растуць, і от аднойчы наступіў дзень помсты. Цімакі-паўстанцы на чале з чорнабародым Язэпам і Салаўём ідуць паліць маёнтак.

Салавей здзекуецца над панам, а затым маёнтак падпалены: ксяндзоў і паноў адпраўляюць „да пана бога“.

„Праз некалькі хвілін пасвятлела на дзядзінцу — піша З. Бядуля.—З усіх будынкаў маёнтка шугала полымя. У падпале прымалі ўдзел і ўсе прыгоннікі пана. Вецер рос. Галавешкі, цэлыя снапы агню перакідаліся ў паветры з даху на дах, ляцелі агнёвымі птушкамі. Будынкі панскага маёнтка трашчэлі. З вокнаў высоўваліся чырвоныя языкі полымя. Тым часам загарэўся і парк. Корчылася лісце, вугліліся вершаліны дрэў. Сотні залатых кудзерцаў мігаліся па дрэвах, пераскаквалі маланкавымі дугамі-вясёлкамі адразу на многа сажняў угару, потым выглевымі лапамі шорхаліся па зямлі, паўзлі прыгінаючыся.

„—Генеральная рэпетыцыя—смяяўся Каспар, пакалечаны мінулай зімой на лютым марозе па загаду пана“.

Гэтай анархічнай стыхійнай помстай сялянства і канчаецца аповесць „Салавей“.

Прычым, усе падзеі ў аповесці паказаны не шаблонна, а арыгінальна, па-новаму і ў надзвычай цікавай і захапляючай форме.

Аднак, маючы на ўвазе гэтыя правільныя моманты ў паказе прыгонніцтва на Беларусі, мы павінны падыйсці да асноўнага і вырашальнага: якім светапоглядам асветлены ўсе гэтыя падзеі. І тут мы бачым, што Змітрок Бядуля, які ў гэты перыяд сваёй творчасці стаяў яшчэ на нацыяналістычных пазіцыях (1927-28 г.г.), і асвятляе мінулае прыгоннае Беларусі з пункту гледжання буржуазнага нацыяналізма. Расстаноўка класавых сіл перыяда прыгону на Беларусі—зроблена Змітраком Бядулем па нацыянал-дэмакратычнай схеме. Усе паны і служкі культа-прыгнятальнікі—палякі, наадварот, усе прыгнечаныя і эксплаатуемыя—беларусы. Іменна, буржуазны нацыяналізм зачыніў вочы Бядулю на гістарычную праўду. Для апраўдання нацыяналістычнай тэорыі адзінства і бяскласавасці беларускае нацыі ён пайшоў супроць гістарычнае праўды і тым самым у аснову сваёй аповесці палажыў няправільную ідэю. Паказальна, што нават шляхта ў Змітрака Бядулі паказваецца выключна польская. Беларускай шляхты, як і беларускіх прыгоннікаў ён не бачыць і не хоча бачыць. От напрыклад, шляхціч Завішша па ўсяму вобліку—тыповы прадстаўнік беларускае шляхты, і пісьменнік, каб не „запляміць беларускі народ эксплаататарамі“, надае яму рысы заядлага польскага патрыёта. Вось як разважае шляхціч Завішша.

„Загубяць яны рэч Паспалітую, загубяць,—буркнуў Завішша свайму суседу,—паны—дурным гонарам і распустай, а ксяндзы—фальшам і хцівасцю“.

Змітрок Бядуля, паказваючы прыгонніцтва на Беларусі, пайшоў па таму шляху, які нацыяналісты прапаведвалі ў сваіх мастацкіх творах: украінскія—у „Кармелюку“, беларускія—у „Кастусю Каліноўскім“.

Другі сур'ёзны ідэйны недахоп у аповесці „Салавей", які вынікае з першага і звязаны з першым, ідзе ад ідэалізацыі мастака і мастацтва ў ранніх творах Змітрака Бядулі.

Калі па-сапраўднаму прыгледзецца да фігуры Салаўя, дык мы пабачым, што анархічны бунтар Салавей па сутнасці помсціць за загубленую сваю каханку Зоську, а галоўным чынам за права мастацтва быць незалежным ад улады не толькі пана, а каго-б толькі не было, незалежным ад усякае ўлады. Іменна гэта ідэалістычнае разуменне сутнасці мастака і мастацтва, незалежнага ад улады, якое прапаведвалася беларускай буржуазна-нацыяналістычнай літаратурай, знайшло свае адлюстраванне ў аповесці „Салавей". Змітрок Бядуля прызнае за Салаўём права на мастацтва „незалежнае", якое ідзе адно ад самае прыроды і павінна належаць прыродзе:

„Хлопчыка апанавалі колеры і гукі—піша Змітрок Бядуля.— Усімі пачуццямі ўбіраў у сваю істоту вакольнае. Увесь свет быў як у гняздзе ў яго сэрцы для яго-ж".

Гэта мастацтва, „незалежнае" ад людзей, толькі для самога мастака, за якое змагаецца Салавей, і з'яўляецца стымулам у паказе Бядулі, які штурхае Салаўя выступіць супроць пана, пайсці да цімакоў, каб паліць і нішчыць панскія маёнткі.

Традыцыі рамантызму вельмі моцныя ў аповесці „Салавей". Гэтыя традыцыі штурхнулі З. Бядулю на супроцьстаўленне мінулага, гістарычнага—сучаснаму. Паказальна-ж, што пісьменнік, які ў аповесці „Салавей" прыязджае ў совецкую гаспадарку, ні слова не сказаўшы пра яе, шукае старога дзеда, які апавядае яму гісторыю далёкага мінулага. Прычым паказ гэтага мінулага, як мы ўжо высветлілі, такі, што ён не можа дапамагаць у нашым цяперашнім змаганні.

Рамантычная ўзнёсласць, а часткова і таямнічасць адчуваецца ў вобразах і сказах аповесці. Вось рамантычнае апісанне спева салаўя:

„Тады здаецца, што зоркі падаюць у хмызняк і звіняць срэбрам і шклом. Тады здаецца, што салаўіная песня застывае на лузе кроплямі расы, дыяментамі радасных слёз."

Як толькі аўтар прыязджае ў былыя панскія палацы, таямнічасць і казачнасць паўстаюць перад ім, ўваскрашаюцца вобразы кнігі „Пад родным небам".

„Мне пачало здавацца,—піша пісьменнік,—што, я, папаўшы ў панскі куток васемнадцатага веку, сам праймаўся настроямі мінулага часу... Я нібы адышоў ад самога сябе і наяве пачаў бачыць сны. Мітусіліся цені на сценах. У маім уяўленні яны пачалі прымаць людскія постаці. Я быў ахмелены паўзмрокам пакоя".

Гэтая рамантычная ўзнёсласць, у спалучэнні з нацыяналістычным светапоглядам, якраз і ахмяліла З. Бядулю мінуўшчынай, не дала яму магчымасці разабрацца і правільна аналізаваць

суадносіны класавых сіл у час прыгону, прымусіла яго затушаваць, схаваць ад чытача і вобраз беларускага памешчыка і вобраз беларускай шляхты.

Такім чынам ясна, што З. Бядуля пасля перамогі Кастрычніцкае рэволюцыі на працягу ўсяго аднаўленчага перыяда застаецца на пазіцыях буржуазна - нацыяналістычных. З гэтых пазіцый ён і ўспрыймае наша соцыялістычнае будаўніцтва. З пазіцый нацыяналістычных ён, успрыймае соцыялістычнае будаўніцтва. З пазіцый нацыяналістычных ён успрыймае ўвядзенне НЭП'а ў краіне як перараджэнне і змагаецца разам з буржуазнымі нацыяналістамі за „адраджэнне" буржуазнай Беларусі. Становячыся выразнікам і абаронцам капіталістычных элементаў, што атрымалі, праўда абмежаваныя, мажлівасці для свайго росту на базе НЭП'а, ён не бачыць і не хоча бачыць, што і ў гэтыя часы аднаўленчага перыяда ідзе змаганне супроць кулацтва і абмежаванне іх эксплаататарскіх мажлівасцей, ідзе рост соцыялістычнай прамысловасці і сельскай гаспадаркі. Толькі ў некаторых сваіх творах Бядуля праўдзіва адлюстраваў асобныя дэталі совецкай рэчаіснасці, грамадзянскай вайны. Гэта было вынікам некаторага ўплыву на пісьменніка перамог нашай краіны.

III

Пераход ад аднаўленчага перыяда ў народнай гаспадарцы да перыяда соцыялістычнай рэканструкцыі праходзіў праз магутнае развіццё прамысловасці і сельскай гаспадаркі. Уся краіна пакрылася буйнымі новабудовамі, гігантамі фабрык і заводаў. Інтэнсіўнае развіццё прамысловасці і будаўніцтва выклікала нябачны энтузіязм рабочых і сялянскіх мас. Пачынаецца ўдарніцкі рух—змаганне за тэмпы і якасць працы, за выкананне першае пяцігодкі ў чатыры гады. Праца ў СССР, па выдатнаму выразу правадыра рабочых і сялян тав. С т а л і н а, становіцца „справай гонару, мужнасці, адвагі і геройства".

Змяняецца твар старой вёскі. Масавы рух асноўных мас сялянства па шляху калектывізацыі, поспехі СССР у галіне соцыялістычнага будаўніцтва—актывізавалі класава - варожыя, кулацкія і нэпманскія элементы ў супраціўленне магутнаму соцыялістычнаму наступу. Актывізаваліся і буржуазна-нацыяналістычныя элементы. Дыверсіямі, контррэволюцыйнымі арганізацыямі, шпіянажам імкнууся класавы вораг, кулацтва сарваць наша соцыялістычнае будаўніцтва.

Рабочы клас пад кіраўніцтвам ленінскай партыі разграміў капіталістычныя і кулацкія элементы, дамогся велізарнейшых перамог у соцыялістычным будаўніцтве, у асноўным ліквідаваў паразітычнае кулацтва на базе суцэльнай калектывізацыі.

Перамогі совецкае ўлады, разгром кулацкіх элементаў, выкрыццё нацдэмаўскай контррэволюцыі ў БССР,—стварылі

пералом у поглядах і настроях старой тэхнічнай, навуковай і літаратурнай інтэлігенцыі, у тым ліку і ў настроях тае літаратурнай інтэлігенцыі, якая ў мінулым творчасцю змагалася супроць пролетарскае рэволюцыі, а цяпер, ачнуўшыся ад нацыяналістычнага чаду, з жахам глядзела на свае мінулыя справы і жадала шчыра стаць на абарону спраў пролетарскае рэволюцыі. Гэта і адбылося ў настроях і творчасці такіх пісьменнікаў, як Я. Купала, Я. Колас, З. Бядуля.

Два томы рамана „Язэп Крушынскі" ілюструюць той паступовы пералом у поглядах Змітрака Бядулі, які намеціўся ў 1929-30 г.г. Праз гэты раман ярка відаць уся хісткасць, уся няўпэўненасць, з якой Змітрок Бядуля адыходзіў ад сваіх старых поглядаў і настрояў. Ярка відаць, як Змітрок Бядуля, які стаіць яшчэ на нацыяналістычных пазіцыях у першым томе рамана (напісаны ў 1928 г.), прыходзіць да абароны прынцыпаў інтэрнацыяналізма ў другім томе рамана, напісаным у 1932 г.

„Язэп Крушынскі"—гэта раман пра кулака-драпежніка, які сапраўды дзейнічае „ціхай сапай", які апутаў сваімі кулацкімі ніцямі ўсю ваколіцу; гэта раман пра кантрабандыста і эксплаататара, які трымае ў сваім палоне вёскі Дразды і Дзятлы; раман пра чалавека, які ўзгадаваны контррэволюцыйнай прышчэпаўскай палітыкай насаджэння хутароў; гэта раман пра чалавека, які аб'ядноўвае вакол сябе кулацкія элементы вёскі на змаганне супроць вясковых актывістаў, на шкодніцтва ў комуне, на агітацыю супроць калектывізацыі. Язэп Крушынскі скарыстоўвае ўсе, што можа, для сваіх мэт, ён трымае цесную сувязь з папом, пралазіць нават у сельсовет і інш.

Такім чынам у цэнтры рамана стаіць кулак Язэп Крушынскі.

Змітрок Бядуля, асабліва ў другой кнізе рамана, паставіў за мэту паказаць, як кулацтва вёскі з'яўляецца базай для дзейнасці нацдэмаўскай контррэволюцыі. Беларуская контррэволюцыйная арганізацыя лічыць сваёй базай для дзейнасці—кулацтва. Яна падтрымлівала ідэйную і практычную сувязь з кулакамі. Кулацтва было прыводным рэмнем нацыянал-дэмакратаў—гэта яно „труціла" студні па дырэктыве нацдэмаўскай інтэлігенцыі, гэта яно падпальвала комуны, труціла комунарскіх коней. Яно, кулацтва складала актыў нацдэмаўскай контррэволюцыі, у адрозненне ад „этнаграфічнай масы", якой з'яўлялася бедната і серадняцтва для нацыянал-дэмакратаў. Змітрок Бядуля імкнецца паказаць у рамане „Язэп Крушынскі" адзінства ідэёвае, соцыяльнае, адзінства тактыкі і дзейнасці ў кулацтва і нацыянал-дэмакратаў. І гэта з'яўляецца зусім правільным, бо ніхто іншы, як КП(б)Б у сваім паслядоўным і бязлітасным змаганні супроць нацдэмаўскай контррэволюцыі, магла, зрываючы маскі з нацдэмаў і нацапартуністаў, паказваючы іх інтэрвенцкі твар, разаблачаць іх, як выразнікаў ідэалогіі кулацтва. Мы тут не павінны забываць указанне, зробленае сакратаром ЦК КП(б)Б тав. Гікало

ўвосень 1932 г., калі ён разглядаў актывізацыю нацдэмаўскіх элементаў на фронце літаратуры і тэорыі, як простае выражэнне кулацкай актывізацыі і супраціўлення хлебанарыхтоўкам.

Такім чынам у рамане „Язэп Крушынскі" паказваецца дзейнасць кулака ў сувязі з дзейнасцю буржуазных нацыяналістаў. Язэп Крушынскі вядзе сваю работу непасрэдна па даручэнні кіраўнікоў нацдэмаўскай контррэволюцыйнай арганізацыі—розных „маршалкаў" Лапоўскіх, Саколічаў і іншых „міністраў", якія ў рамане з'яўляюцца правобразамі заклятых ворагаў совецкае ўлады, нацыянал-фашыстаў Ігнатоўскіх, Лёсікаў, Цвікевічаў, Ластоўскіх, Прышчэпавых і інш.

Кулак Крушынскі дзейнічае не адзін. Кулакі Слуп і Бочка, Макар Пархамчук, Балаховец Троська, айцец Дзімітры—былы белы афіцэр—вось праз каго Язэп Крушынскі праводзіць сваю палітыку.

Правільна ў рамане прадажніцкая дзейнасць нацыянал-дэмакратаў звязваецца з надзеямі на крывавыя справы вядомага бандыта „мазырскага героя"—Булак-Балаховіча (хаця пра гэтае ў кнізе больш гаворыцца, чым паказваецца).

Тут нацдэмы выступаюць у сваім сапраўдным выглядзе—пагромшчыкаў і катаў беларускіх працоўных мас.

Змітрок Бядуля, асабліва ў другой кнізе рамана, паказвае разгром, раззбройванне нацыянал-дэмакратыі. Паказваюцца дадатныя вобразы комуністаў, вясковых актывістаў і інш. Комуністы Мікола Ярэмчык, Малеўскі, Сакалоўскі, вясковыя актывісты Драчык, Змітрок і іншы.

Такім чынам раман „Язэп Крушынскі" ставіць за задачу раззброіць кулацтва і яго ідэолагаў буржуазных нацыяналістаў—паказаць іх драпежны інтэрвенцкі твар. Тэма вельмі вялікая і ўдзячная для сапраўднага совецкага мастака нашага часу.

Але паміж першай кнігай рамана „Язэп Крушынскі", якая напісана ў 1928 г., і другой яго кнігай, якая напісана ў 1931-32 г., ляжыць ідэёвая прорва. Бо першая кніга рамана ствараласяя чалавекам, які рабіў першыя крокі ў адыходзе ад нацыяналізма, а па сутнасці яшчэ абодвума нагамі стаяў на пазіцыі буржуазных нацыяналістаў, а другая кніга—пісьменнікам, які канчаткова парваў з нацдэмаўшчынай. У першай кнізе рамана Змітрок Бядуля глядзіць на рэчаіснасць вачыма чалавека, які або ідэалізуе кулака Язэпа Крушынскага, або які хоча ставіцца да Язэпа Крушынскага нейтральна (а па сутнасці пападае ў палон да кулака). У другой кнізе пісьменнік глядзіць на рэчаіснасць як чалавек, які шчыра жадае смерці Язэпу Крушынскаму і ненавідзіць яго.

Але пяройдзем да разгляду першае кнігі рамана.

У першай кнізе рамана Язэп Крушынскі ў паказе Змітрака Бядулі—гэта вясковы фальварковец, прышчэпавец, так званы „культурны гаспадар", які чым можа „дапамагае" аднасельчанам,

наладжвае „культурную работу“ на вёсцы, і адначасова—кантрабандыст і драпежнік. Пра яго, Крушынскага, раённае начальства выключна добрых поглядаў; барадатыя рэдактары „Беларускай Вёскі“ друкуюць яго партрэты, у газеце „Совецкая Беларусь“ хваляць яго „культурную работу“. Ён, Крушынскі, змог нават стварыць вакол сябе арэол „рэволюцыянера“ і „партызана“.

Вёска Дразды і Дзятлы ў паказе Змітрака Бядулі класава адзіныя, не дыферэнцыяваны. Адно „любіцель шчырасці“ з вёскі Гайдачаны Драчык не мае вока на Язэпа Крушынскага. Рэшта сялян у паказе Змітрака Бядулі задаволены яго дзейнасцю. Гэтая хлуслівая, а па сутнасці нацыяналістычная расстаноўка класавых сіл у аднаўленчы перыяд на вёсцы, вынікае ў Змітрака Бядулі з хлуслівае нацыяналістычнае ўстаноўкі на працэсы класавага змагання ў вёсцы. Вось што піша Змітрок Бядуля пра класавае распластаванне ў вёсцы Драздах і Дзятлах:

„Праўда, пасля Кастрычніка,—піша ён,—пачаўся быў у ваколіцы падзел на багатых і бедных... Але класавае пачуццё ў іх не мела патрэбнага развіцця. На гэта былі розныя прычыны і перашкоды. Мудрагельны сплецены ланцуг крэўнасці... быў гэтаму аднэй з галоўных перашкод“.

Не дзіва, што, выходзячы з адмаўлення класавага змагання ў вёсцы, Бядуля сваркі, бойкі ў вёсцы, якія заўсёды маюць пэўны класавы сэнс, лічыць „мастацтвам для мастацтва“:

„Калі глянуць глыбей,—піша пісьменнік,—дык яшчэ па-за гонарам хаваўся галоўны дурнап'ян вечных боек паміж двумя плямёнамі. Назваць гэта можна хіба мастацтвам для мастацтва, змаганнем для самога змагання“.

У паказе Змітрака Бядулі Крушынскі ў першай кнізе рамана гэта дабрачынца, які дбае пра ўсё насельніцтва, які ад свайго хутара надзяляе пароўну Драздоў і Дзятлоў зямлёй, які змагаецца нібыта за „бяскласавы“ лад на вёсцы. Вось што піша Бядуля:

„Сельсовет знаходзіўся пад яго ўплывам увесь час. Крушынскі стараўся даваць усім заробкі, як і чым толькі мог. Ён стараўся выхоўваць у беднякоў пашану да грошай. Толькі тады яны перастануць быць беднякамі. Але каб наладзіць добрабыт роўны для ўсіх, зноў-жа патрэбны грошы. Для гэтай справы варта і трэба папрацаваць. Дзеля такой важнай соцыяльна-эканамічнай мэты ўсе спосабы магчымы“.

У чым шкоднасць такіх разваг пра пабудову на вёсцы „бяскласавае рэспублікі“? Шкоднасць іх у тым, што Бядуля ў рамане так паказвае жыццё Драздоў і Дзятлоў, паводле якога можна зрабіць вывад, што Крушынскаму такі ўдалося стварыць сваю „бяскласавую рэспубліку“, і адно Гайдачаны, якія не ўвайшлі ў гэтую рэспубліку, прабуюць падымаць галасы супроць Крушынскага. У першай кнізе рамана, акрамя раздзелаў, дададзеных у другое выданне з другой кнігі, мы не бачым класавага змагання на вёсцы, мір і спакой: няма ні беднякоў, ні серадаякоў-

ні кулакоў. Праўда, гэтага якраз і дамагаецца Крушынскі, і Бядуля, як мы бачым, сумысля ці нехаця, сваёй першай кнігай дапамагае стварыць арэол „бяскласавасці“ вакол „рэспублікі“ Крушынскага.

„Крушынскі абкружыў сваю „маленькую рэспубліку“ мяжою сакрэту. Калі ўсё будзе наладжана тут паводле яго плана, калі роўнасць паміж людзей ваколіцы будзе даведзена да ідэала, тады ён паднясе „сваю рэспубліку“ ў падарунак совецкай уладзе.

„Яго рэспубліка“ будзе маленькаю мадэллю вялікай рэспублікі будучыны,як маленькая мадэль новай машыны, новай вынаходкі“.

Такім чынам наіўны Бядуля верыць у тое, што Крушынскі шчыра працуе на карысць совецкай улады.

Толькі той чалавек, які безнадзейна паграз у багне нацыяналізма,мог даходзіць да такой ідэалізацыі кулака Крушынскага, як гэта мы бачым у малюнку касьбы Драздоў і Дзятлоў:

„Касьба ў Крушынскага,—піша Бядуля,—была кожны раз святам для Драздоў і Дзятлоў. Тут табе і смачная яда з выпіўкай, і добрая плата чым хочаш—збожжам, грашмі. Яны свае лужкі няскошанымі пакідалі, а з вялікай ахвотай ішлі з косамі і граблямі ў Курганішча. Праца заўсёды адбывалася пры паднятым настроі. Спявалі песні, перакідваліся жартамі, і адчувалі сабе не як на падзённай рабоце, а нібы ў гасцях“.

Хто-ж, калі не сам аўтар дапамагае Крушынскаму стварыць думку, што ён, Крушынскі, будуе „бяскласавую сялянскую рэспубліку“. Усё гэта паказвае, што Змітрок Бядуля стаяў яшчэ моцна на пазіцыях кулацка-нацыяналістычных у 1928 г.

Справы Язэпа Крушынскага папулярызаваліся.

„Беларуская вёска“ друкуе артыкул з яго партрэтам.

„Язэп Крушынскі,—пішацца ў гэтым артыкуле,—прымае ўдзел у грамадска-культурным жыцці... з'яўляецца сябрам сельсовета і розных культурных арганізацый ваколіцы. Гаспадарка Курганішча носіць характар культурны і з'яўляецца прыкладам для вакольнага насельніцтва.“

Змітрок Бядуля ідэалізуе кулака Крушынскага і ў дзіцячыя гады, надае яму неўласцівыя рысы сімпатыі да бедных і пакрыўджаных і нянавісці да багатых. Вось, што піша аўтар:

„Чамусьці Язэпку болей спадабаліся злосныя і вострыя вочы людзей з падворку, чым рахманыя і спакойныя—кватарантаў галоўнага корпуса з вуліцы“.

Ідэалізацыя ўсяго беларускага і непрыязнь да небеларускага мае месца ў гэтай кнізе Змітрака Бядулі. Так, паказваючы ворага і падхаліма Алалоўніка, ён галоўным грахом яго лічыць тое, што той „не ўмее выгаварваць „г“ па беларуску“ і замест „це“ кажэ „те“, і што той не любіў „беларускай сялянскай газеты „Наша Ніва“.

Дрэнна наогул у першай кнізе паказаны нацыянал-дэмакраты. Ды пра іх, бадай, нічога ў першым томе няма. Ёсць шарж на

тое, што наццэмы да смешнага захоплены старасветчынай. Але ў кнізе мы маем такія моманты, дзе сам аўтар па-нацыяналістычнаму захапляецца так званымі „помнікамі старасветчыны"—курганамі:

„Часамі над курганамі кугатала сава. Засмяецца дзіка, дзіка па-вар'яцку, заплача жаласна, жаласна па-дзіцячаму, і давай плысці над курганамі на растапыраных крыллях. А калі месяц бываў поўны, круглы і ярка жоўты, як да чырвана нагрэтая скаварада, тады пад яго бледным водблескам плаваў на курганах цень савы, соваўся ціха і хутка..." Запісваліся на грудзях зямлі галасы поўначы".

Часамі ў першай кнізе рамана „Язэп Крушынскі" Бядуля апускаецца і да ўзроўню фальшывага сялянскага прымітывізма старога Цупрука, тады ён разам з Цупруком пачынае іранізаваць над нашымі мэтамі. Вось што ён гаворыць вуснамі старога Цупрука пра соцыялістычную будучыню:

„Нейкія тарарахтары будуць поле араць, а селянін толькі паглядай ды пагулівай, ды люльку піпкай. Такія фокусы таксама ў байках дзеюцца"...

Хто супроцьстаўлены ў першай кнізе Язэпу Крушынскаму? „Шукальнік шчырасці"—Антон Драчык, які з'яўляецца проста дзіваком. Ён ніяк не ўлічвае абстаноўкі і лезе на ражон. Ён нават у старыя часы толькі для шчырасці падаў прашэнне прыставу, дзе вылаяў прыстава, як толькі мог. Яго ўсе б'юць, ён-жа бараніцца нават нічым не можа.

Рабфакавец Мікола Ярэмчык, які падаў заяву на Крушынскага, што той кантрабандыст толькі пасля таго, як у кантрабандзе пачалі вінаваціць Ярэмчыкава бацьку Цупрука. Вось, бадай, і ўсё. Зразумела, што гэтыя людзі не могуць быць супроцьстаўлены моцнаму і хітраму ворагу Язэпу Крушынскаму. Зусім няправільна паказвае Змітрок Бядуля фігуру авантурыста Шапавалава. Гэтая таямнічасць і авантурнасць, якая створана ў рамане вакол фігуры Шапавалава, зусім лішняя. Таксама, як прынцыпова няправільным з'яўляецца паказ селяніна „Льва Талстога". „Леў Талстой", які сімпатызуе Крушынскаму, былы пісар прыстава „аб'ектыўны летапісец" паказваецца пісьменнікам як удзельнік соцыялістычнай пераробкі вёскі. І, зразумела, дрэннае ўражанне ствapae Цупрук—вобраз традыцыйны, прыдуркаваты і наіўны.

У агульных палітычна-няправільных палажэннях аўтара ў першым томе рамана выключэнне робяць дзве главы, уведзеныя ў другое выданне першай кнігі з другой кнігі рамана—„Летапіс вёскі Гайдачан" і „Завярцелася, закруцілася". Дзве главы, якія напісаны ў 1930 годзе, зусім па-іншаму асвятляюць суадносіны класавых сіл на вёсцы ў аднаўленчы перыяд. З Чырвонай арміі вяртаюцца вясковыя актывісты Хведар і Змітрок, якія пачынаюць весці работу за арганізацыю калгаса. Паказваюцца, акрамя Крушынскага, кулакі Гаробчык, Фалькевіч, Суніца, якія падпальваюць малочнае таварыства і намерваюцца забіць Драчыка.

Паказальна, што Змітрок Бядуля выяўляе здольнасці тонка паказваць рысы кулацтва. Вось што ён піша пра ўзаемаадносіны беднаты і кулацтва на вёсцы:

„Не было ніводнага выпадку, каб вяскоўцы з хутаранамі разам радаваліся, або разам сумавалі. Калі хочаш ведаць, хто з кім у прыязні, якія людзі злучаны ў адну масу, глядзі хто з кім разам радуецца, хто з кім разам сумуе... І вось паміж вяскоўцамі і хутаранамі было з адваротнага боку: шчасце адных было горам другіх, гора адных—шчасцем другіх“.

Дзівішся, адкуль у Бядулі ад фальшывай „бесстароннасці“ ў мінулым з'яўляецца ўменне цяпер палітычна аналізаваць факты. Калі кулакі прыбілі актывіста Драчыка—Змітрок Бядуля праз летапісі „Льва Талстога“ заўважае:

„Язэп Крушынскі заўсёды любіць (і ўмее) заграбаць жар чужымі рукамі. Ён вельмі рад, што з Антосем Драчыкам так здарылася паміма яго і на яго, Крушынскага, карысць“.

Змітрок Бядуля, такім чынам, канчаткова ацверазеў ад нацдэмаўскага чаду толькі ў 1929—30 г., калі комуністычная партыя выкрыла ўсю контррэволюцыйную сутнасць нацдэмакратызму і нанесла яму сакрушальны ўдар. У гэты перыяд, у самы разгар заўзятай барацьбы партыі і пролетарыята супроць буржуазна-кулацкага нацыяналізма і ствaралася другая кніга рамана „Язэп Крушынскі“, якая з'яўляецца першай сур'ёзнай і сапраўднай спробай творчай перабудовы Змітрака Бядулі і якая заслужана лічыцца адным з лепшых твораў сучаснай беларускай совецкай літаратуры.

Гэта кніга пралівае зусім іншае святло і на пэўныя моманты з першай кнігі рамана „Язэп Крушынскі“.

У другой кнізе рамана „Язэп Крушынскі“ Змітрок Бядуля раззбройвае не толькі нацдэмаў, але і свае мінулыя ідэёвыя нацыяналістычныя погляды і свае мінулыя прыёмы і метады творчасці. Другі том рамана „Язэп Крушынскі“—гэта кніга пра агідны твар, крывавы шлях і крывавыя справы беларускага кулацтва і нацдэмаўскай контррэволюцыі.

Не дзіва, што працягваючы тыя падзеі, якія адбыліся ў першай кнізе рамана, аўтар вельмі часта непаслядоўны, малюе зусім новыя характары, дае новыя характарыстыкі тым-жа людзям, якіх мы ведаем зусім іншымі ў першай кнізе рамана. Даруем гэта аўтару. Падыходзячы з новым светапоглядам і новымі ўстаноўкамі да сваіх герояў, ён кожнаму з іх стараўся даць яркую класавую характарыстыку і пэўнае месца і ролю ў класавым змаганні. Не дзіва, што „дабрачынца“ Крушынскі з першага тома рамана тут выступае ва ўсёй агіднасці свайго звярынага кулацкага твару. Не дзіўна таму, што пашляк і халтуршчык Цярэшка з першай кнігі рамана, у другой кнізе выступае як стары нацыяналістычны зубр ад літаратуры. Не дзіўна, што нявінныя пошлыя банкецікі ў халтуршчыка Цярэшкі—у другой

кнізе рамана выступаюць як контррэволюцыйныя патаемныя сходы нацдэмаўскай арганізацыі з „маршалкамі“, „міністрамі“ і інш.

Не дзіўна, што класавае змаганне, ад якога і знаку, бадай, няма ў першай кнізе, цяпер на вёсцы паказана нязвычайна абвостраным і суровым (праўда, у гэты перыяд і ў краіне класавае змаганне набыло незвычайна вострыя формы).

Актывізаваліся і дадатныя героі ў змаганні супроць кулацтва. Дарэмна мы-б упікалі аўтара за гэтыя неадпаведнасці і супярэчнасці ў яго кнізе. Гэта супярэчнасці ў самым светапоглядзе Змітрака Бядулі, супярэчнасці працэса перараджэння яго светапогляду з нацыяналістычнага ў савецкі.

Змітрок Бядуля з вялікім веданнем фактаў паказвае дзейнасць нацыянал-дэмакратаў на Беларусі, як у часы нямецкай і польскай акупацый, так і пры савецкай уладзе. Правільна паказвае Змітрок Бядуля, што беларуская нацыянал-дэмакратыя, як у дні Кастрычніцкае рэволюцыі, так і ў дні нямецкай і польскай акупацый, блакавалася з рознымі белагвардзейскімі ўрадамі і акупантамі на змаганне супроць пролетарскай дыктатуры. Пра гэта ў рамане гавораць самі нацыянал-дэмакраты:

„Пані Мар'я,—піша Бядуля,—з надзвычайнай асалодай успамінала ўсіх „выдатных“ гасцей: „маршалкаў“, „радаўцаў“ „нацыянальных камітэтаў“ і „сакратарыятаў“, генерал-маёраў і лейтэнантаў з „Беларускай вайсковай камісіі“ пры белапольскай акупацыі“ ды іншых „дзяржаўных мужоў“, якія прапанавалі розным белагвардзейскім урадам, розным дзяржавам таваpaабмен з Беларуссю, каб тыя толькі дапамаглі „выратаваць краіну ад большэвіцкай анархіі“.

Змітрок Бядуля правільна паказвае, што нацдэмаўская контррэволюцыя ўбірала ў свае шэрагі ўсё агіднае і прадажніцкае.

Бядуля паказвае, як „маршалкі“ і „міністры“ імкнуцца стварыць сваю армію, але беларускія рабочыя і сяляне не ідуць за гэтымі прадажнымі імперыялісцкімі сукамі. Ніхто не хоча ісці ў нацыянальнае войска:

„Ёсць генералы,—піша Змітрок Бядуля,—лейтэнанты, ад'ютанты, камандуючыя арміямі, ёсць вайсковыя статуты, песні, а няма салдат: нацыянальная трагедыя... Аднаго вярбоўшчыка сяляне біць хацелі. Сябры „нацыянальнага“ камітэта „бандытамі“ называюць беларускую моладзь. Гэтыя „бандыты“ тым больш небяспечныя, бо не рабуюць сялян, а нападаюць на братніх жаўнераў, братняга Пілсудскага“.

Беларускія нацыянал-дэмакраты ў час белапалякаў паказаны ва ўсім іх прыгастве—яны выступаюць натхніцелямі і арганізатарамі банд Булак-Балаховіча (хоць за вялікую памылку аўтара трэба лічыць, што ён пра гэтыя крывавыя справы нацдэмаў

і Балаховіча адно гаворыць, а не паказвае іх), забойцамі беларускіх партызанаў, рабочых, сялян.

Выключную актуальнасць у змаганні на цяперашнім этапе супроць нацыяналістычнай контрэволюцыі мае паказ нарады, якая адбылася ў нацдэмаў перад адступленнем белапалякаў. Вось што гаворыць на гэтай нарадзе „маршалак“:

„Наш святы абавязак не паддацца ворагу. Чырвоны вораг ужо ля варот Менска. Наша зброя—святыя ідэі незалежнасці... Кожны з нас пазіцыя. Кожны з нас армія. Кожны з нас фронт. Беларускі народ... Пасля,—піша Бядуля,—адбылася сакрэтная нарада, на якой было пастаноўлена каму застацца тут, а каму ехаць разам з палякамі“.

Ці-ж вопыт змагання пролетарскай дыктатуры супроць нацыянал-дэмакратаў не паказаў, што іменна там, у Заходняй Беларусі нацыянал-фашысты Луцкевічы, Астроўскія, правакатары Міхайлоўскія, Мятла дзейнічалі ў згодзе і па аднаму плану з прыслужнікамі дэфензівы, якія знаходзіліся ў Совецкай Беларусі,—Ігнатоўскімі, Ластоўскімі, Лёсікамі, Цвікевічамі.

Змітрок Бядуля правільна і з мастацкай глыбінёй паказвае як буржуазныя нацыяналісты, што засталіся ў Совецкай Беларусі, вядуць скрытую работу супроць совецкай улады. Іхнія метады і планы—адзіныя з заходня-беларускімі нацыянал-фашыстамі. Яны ўзгадняюць сваю тактыку з тактыкай Луцкевічаў. „Маршалак“ герой рамана гаворыць:

„Я атрымаў вестку адтуль. Антон з нашай тактыкай цалкам згодзен... Апрыкрылі маскі,—гаворыць „прэм‘ер“—ух, як апрыкрылі. Душымся ў іх... Ух, як пальецца кроў... Я лічу, што нам трэба арганізаваць людзей зараз-жа“.

Такім чынам інтэрвенцыя была адзінай стаўкай нацыяналістычнай контррэволюцыі. Крэў мільёнаў працоўных была ім нішто. Вось пра што марыць Антон Цярэшка, нацыяналіст ад літаратуры, які чакае на партфель міністра асветы:

„У ціхім пакоі слаўся пад суфітам сіняваты дым „міністэрскіх“ папярос. Ад палітычнай нарады, якая тут адбылася, пад выглядам сямейнай балюжкі, шумела ў галаве. Такія „канвенты“ рабілі на яго кожны раз глыбокае ўражанне. Выглядала нібы „сябры“ „канвента“ сапраўдныя гаспадары Беларусі“... што яны: „Узмахнуць бел-чырвона белым сцягам. Уздрыгнецца зямля ад тупату ног „сапраўднага беларускага народу“, тады Булак-Балаховіч скліча веча-сход. Зазвіняць званы смаленскія, полацкія, віцебскія, чарнігаўскія“...

„І „гаспадары“ часта гаварылі:

„— Некалькі шыбеніц?—Якое гэта мае значэнне пры перабудове дзяржаўнага ладу?

„— Культура?—Захад Еўропа. Зруйнаваныя фальваркі, маёнткі зноў адбудуюцца“.

Вось мары беларускай контррэволюцыі, якая хацела ісці да свайго панавання, апіраючыся на крывавага бандыта Булак-Балаховіча. Змітрок Бядуля ў другой кнізе рамана зусім правільна паказвае, што так званая акадэмічная канферэнцыя па рэформе правапіса па сутнасці з'яўлялася злётам буржуазна-нацыяналістычнай контррэволюцыі.

У паказе Змітрака Бядулі буржуазныя-нацыяналісты арганізуюць свае ячэйкі на вёсцы, уцягваючы туды кулацтва. Нездарма „маршалак" кажа, што такія людзі, як Язэп Крушынскі—іхняя адзіная апора, што трэба Крушынскага папулярызаваць, рабіць выстаўкі экспанатаў яго гаспадаркі. Маршалак проста дае настаўленне кулаку Крушынскаму труціць коняй, паліць комуны, забіваць вясковых совецкіх актывістаў:

„Дык вось трэба старацца, каб людзі баяліся комуны, як чумы. Як гэта рабіць? То там коні дохнуць, то гумно гарыць, то... ды самі не лыкам шыты. Бо інакш і каля вас наладзіцца комуна. Вы свой чалавек, і я вам кажу шчыра, што думаю. Арганізавацца трэба, вось што.

„— Робіцца гэта ў нас, але кожны сам па сабе.

„— Трэба арганізавана рабіць".

Так буржуазна-нацыяналістычная контррэволюцыя арганізоўвала кулацкія групоўкі на вёсцы.

Тым часам кулацтва на вёсцы абнаглела, пачаліся падпалы комун, атручванне коней і інш. Класавае змаганне стала абвостраным. Малюнак сустрэчы кулака Пархамчука з былым балахоўцам Троськам зроблены выключна мастацкі, і тут Бядуля зусім не баіцца палітычнай ідэёвае схемы. Сапраўды, у гэтым малюнку ўсё нібыта пабудавана схематычна: кулак Пархамчук, „падкулачнік" з комуны Троська, які па даручэнню кулакоў труціць коней. Аднак-жа Бядулю ўдалося, як сапраўднаму майстру, разгарнуць у рамках гэтай ідэйнай схемы глыбокія мастацкія вобразы. У аднэй главе перад намі паўстае ва ўсёй сваёй нянавісці на совецкую ўладу кулак Пархамчук і балаховец Троська. Глава пабудавана як самастойнае, закончанае апавяданне з сюжэтам і інтрыгай. Асабліва глыбокім і інтрыгуючым з'яўляецца момант, калі балаховец Троська, атрымаўшы 50 далараў, каб патруціць комунарскіх коней, вяртаецца, каб вырваць у свайго-ж „брата" Пархамчука яшчэ 50 далараў.

„— Чаго вярнуўся?—пытаецца Пархамчук.

„— Ціха...—у шэптах Тroські страх,—там людзі, са стрэльбамі... Драчык і Калістра... Пархамчук затросся.

„— Сюды ідуць?

„— Можа і сюды... Ведаеш маю да цябе сімпатыю. Ты недумай, што я вораг совецкай улады і комуны, я хацеў выпрабаваць, што ты за птушка. Вось Калістра і Драчык будуць сведкамі, які фокус праз мяне ты хацеў выкінуць у комуне. Я і тваю пудэлачку паказаў. Яны заўтра на курыцы папробуюць".

І толькі ў канцы главы чытач даведваецца, што „груган гругану вочы не клюе“. Проста Троська хацеў грашовай прыбаўкі.

Каларытна і мастацка - пераканальна паказана ў рамане жыццё комуны, малюнкі змагання з класавымі ворагамі. Змітрок Бядуля паказвае, як кулакі на вёсцы падхапілі прышчэпаўскую палітыку насаджэння хутароў. Незвычайна пераканальна і глыбока паказана, як прышчэпаўскія кулацкія пасёлкі захапілі ў свой палон былога чырвонаармейца Хведара. І як ён перарастае ў кулака, Псіхалагічна праўдзіва паказана кулацкае перараджэнне Хведара. Гутарка Хведара—і то стала зусім іншай, больш павольнай і памяркоўнай:

„Калі гаварыў з кім-небудзь,—піша Бядуля,—дык стараўся абдумваць, абмяркоўваць і адшліфоўваць кожнае слова, каб яно было вострым і гладкім, багатым па сэнсу. Дзеля гэтага паміж словамі заўсёды ён рабіў маленькія перапынкі, замаскаваныя клейкім і расцягненым гмыканнем. Гмыканне прышчапілася да яго гутаркі“. Ідэалам Хведара цяпер становіцца кулацкі добрабыт і спакой:

„Новая хата Хведара пахне свежай смалою. Вокны вялікія, шмат сонца, шмат святла. У хаце ўсё новае, бліскучае. На стале ў кутку каля сцяны купка кніжак і газет. Задаволена глядзіць муж на жонку. Нібы пасля буры ў моры дабраўся да ціхай прыстані. Вось угледзеў, што абрус нярoўна ляжыць на стале—направіў. На падлозе газета—падняў, злажыў акуратненька і на месца.

Гэты былы „актывіст“ цяпер эксплаатуе сам беднага і хворага селяніна, ставіць ад сябе таго ў кабальную эксплаататарскую залежнасць.

Яскрава і пераканальна Бядуля паказвае гібель Язэпа Крушынскага і іншых кулакоў, тыпу Пархамчука, Слупа, Бочкі. Правільна пісьменнік падкрэслівае нерашучасць сялянства ў пераходзе на новыя калектыўныя формы землекарыстання (вобраз селяніна Яўхіма, які ўвесь час цвердзіць: „боязна неяк“ і інш.) Нарэшце калектывізацыя перамагла, біта была палітыка Крушынскіх, айца Дзімітрыя—былога белага афіцэра.

Больш ярка ў другой кнізе рамана паказаны Мікола Ярэмчык, наборшчык Сакалоўскі, сакратар ячэйкі інстытута, якія вядуць змаганне супроць нацыянал-дэмакратаў і пры дапамозе пролетарскай грамадскасці раззбройваюць іх. Аднак, трэба тут проста сказаць, што Змітраку Бядулю не ўдалося стварыць ніводнага яркага і магутнага вобраза большэвіка. Гэта ўсё людзі дробныя і нязначныя. Яны нават у паказе Бядулі разгублены перад нацыяналістычнай актывізацыяй. Няма тут у рамане ніводнага вобраза сапраўднага, мужнага большэвіка нашага часу які-б разбіваў нацыянал - дэмакратаў ушчэнт. А колькі-ж на справе такіх выдатных герояў-большэвікоў, мужных і прынцыповых, было ў часе нашага змагання ў совецкай Беларусі супроць нацыя-

налістычнай контррэволюцыі. Бядуля не змог выкарыстаць гэтыя вобразы для свайго рамана, ён іх не ведае, не вывучыў. І тым самым зрабіў буйны палітычны промах. Таксама ён не змог выкарыстаць такія-ж вобразы большэвікоў вёскі ў паказе калектывізацыі. Ні Драчык, які лезе там, дзе не трэба, на ражон, ні рабфакавец Мікола,—такімі большэвікамі не з'яўляюцца. Гэта паказвае на тое, што З. Бядуля дрэнна вывучае і ведае дадатных людзей і герояў нашага часу.

Дрэнна Бядуля паказаў ролю партыйнай арганізацыі як у разгроме нацыянал-дэмакратаў, так і ў калектывізацыі вёскі. Пры чым у паказе нацыяналістычнай контррэволюцыі З. Бядуля дапусціў дзве важныя і прынцыповыя памылкі. Як вядома, шлях і справы нацыянал-дэмакратаў—гэта крывавы шлях: яўрэйскія пагромы і катаванні Булак-Балаховіча і яго банды—гэта іх, буржуазных нацыяналістаў, дырэктывы і справы, катаванні і расстрэлы працоўных акупантамі таксама рабіліліся пры іх падтрыманні і садзейнічанні, дзесяткі ахвяр у фашыстоўскіх турмах—гэта таксама іх рук справы. Змітрок Бядуля пра гэта гаворыць у другой кнізе рамана, але не паказаў крывавага шляху і спраў нацдэмаў. Ад гэтага шмат губляе яго кніга.

І другое, Змітрок Бядуля упусціў адзін з вельмі важных момантаў у паказе нацыянал-дэмакратаў: іх нянавісць да пралетарскай Масквы—гордасці і сцягу сусветнага пралетарыята, і да працоўных другіх нацыянальнасцей, іх жаданне абасобіцца, замкнуцца ў сваю „самабытную“ скарлупу. Як адмоўнае, трэба адзначыць імкненне пісьменніка да ідэалізацыі традыцыйных вобразаў старой беларускай літаратуры: гэта прыдуркаваты па сутнасці селянін Цупрук і „праведнік“ „Леў Талстой“. Асабліва непераканальна гучыць канец кнігі, дзе Цупрук заяўляе, што ён, бачачы ўвесь працэс калектывізацыі, просіць прыняць яго ў большэвікі. Бядуля нават не зразумеў, што такія людзі як Цупрук (нацыяналістычны вобраз беларускай літаратуры), не патрэбны партыі, што яны ў партыю нават прыняты ніколі не будуць.

Кніга Змітрака Бядулі ўяўляецца як вельмі паслядоўнае і падрабязнае апавяданне пра справы буржуазных нацыяналістаў. З гэтага пункту гледжання многія раздзелы кнігі гучаць як аўтарская самакрытыка. Аднак у Бядулі няма вельмі важнага: вялікага гневу мас, вялікага гневу і страснай нянавісці аўтара да гэтых нацыяналістычных крывавых гандляроў лёсам працоўных Беларусі. Гэты магутны гнеў, сіла партыі, рабочага класа павінна была спапяліць, знішчыць нацыяналістаў.

Пра мастацкія асаблівасці рамана „Язэп Крушынскі“.

Раман напісаны, у сваёй аснове, рэалістычна, па свайму мастацкаму і агульна-культурнаму ўзроўню прадстаўляе вялікае дасягненне беларускай савецкай літаратуры. Зразумела, што другі том рамана, які ёсць сапраўды вялікім творам савецкай

літаратуры, стаіць на непараўнальна вышэйшым ідэйным і мастацкім узроўні, ніж першы том рамана, які яшчэ створаны з нацыяналістычных пазіцый.

Змітрок Бядуля добра валодае мастацтвам паказа дэталі, цікава будуе сюжэт, уводзіць багата момантаў, якія інтрыгуюць чытача, прымушаюць яго з неаслабнай увагай сачыць за развіццём падзей у творы. Пісьменнік герояў свайго твора паказвае не шаблонна, а ў кожнага з іх знаходзіць свае асаблівыя рысы твару, вачэй, адзення, характару, ставіць яго ў незвычайныя ўмовы, якія інтрыгуюць і цікавяць.

Вазьмеце асноўных герояў твору, і вы ўбачыце, што кожны з іх па свойму індывідуалізаваны, мае сваё асаблівае, што адрознівае яго ад іншых (Крушынскі, Драчык, „Леў Талстой“).

Мы на гэта звяртаем увагу таму, што мастацтва пабудовы сюжэта, цікавай інтрыгі, стварэнне апавядальнага твора ў сапраўдным сэнсе гэтага слова стаіць перад усімі, бадай, беларускімі совецкімі пісьменнікамі. Змітрок Бядуля ярка паказвае чалавека, у некалькіх радкох выяўляецца яго характар, паводзіны, рысы. Адным чынам, мы можам канстатаваць, што мастацтвам апавядальнасці, развіцця падзей, сюжэта, інтрыгі—Змітрок Бядуля валодае як сапраўдны майстар. І гэта дало яму мажлівасць стварыць вялікае эпічнае палатно, якім з'яўляецца раман „Язэп Крушынскі“. У рамане „Язэп Крушынскі“ багата ёсць ад бядулевых навел з „На зачарованых гонях“. У рамане многія главы прадстаўляюць нават закончаныя навелы, але звязаныя ў адно адзінай сюжэтнай лініяй.

Калі мы прыглядаемся да тых адмоўных рыс у мастацкім метадзе і прыёмах Змітрака Бядулі, якія асабліва выявіліся ў першым томе яго рамана, дык перш за ўсё мы бачым, што рамантызм, нават авантурызм, пагоня за забаўнасцю збівае Бядулю на творчы метад буржуазнае літаратуры. У некаторых мясцінах твора фельетоннасць і памфлетнасць, або дробная бытаўшчына даведзены да апагею, прычым метадам фельетоннасці і памфлетнасці аўтар развівае пэўную схему. Гэта, напрыклад, адносіцца да паказу Драздоў і Дзятлоў, дзе азначэнні людзям, у духу старых літаратурных традыцый, даюцца прыблізна такія:

„Дразды ў большасці былі высокія, ценкія, цёмнавалосыя і каравокія, а Дзятлы—невысокія, плячыстыя, русавалосыя і сінявокія“.

А вось прыклад такога фельетоннага і несур'ёзнага паказу „племянной“ варожасці паміж Драздамі і Дзятламі:

„Два брахуны (адзін Дзяцел, другі Дрозд) вялі цяпер між сабою слоўны турнір:

„— Ты цецярук.

„— А ты мышыны хвост.

„— Контррэволюцыянер.

„— Ад такога чую.

„Не кулакамі і не каламі біліся яны. Языкі—самая прыстойная зброя. Дразды і Дзятлы падбухторвалі да лаянкі сваіх брахуноў".

Гэтакая штучнасць, несур'ёзнасць і павярхоўнасць вельмі шкодзіць мастацкасці твора. Пагоня за інтрыгай дала ў рамане найбольш штучны вобраз летапісца „Льва Талстого". І не такі штучны сам „Леў Талстой," як залішне шаржыраванымі і штучнымі з'яўляюцца яго летапісі і іх стыль. Але і сама гаворка „Льва Талстого" да немажлівасці шаржыравана:

„Вось мой альбом. Вазьмеце з сабою ў Менск. Друкуйце там. Тоісь я хацеў сказаць не друкуйце. Гэта значыць перадайце там у рэдакцыю. Так. Можа што надрукуюць. А я цяпер вельмі заняты. Тоісь баба мая вельмі занятая. Гэта значыць, што баба лаецца."

Такая нежыццёвасць і штучная мова, якой аўтар надзяляе „Льва Талстога" не адпавядае жыццёвай праўдзе. На вялікі жаль і ў другой кнізе рамана—„Летапісі" „Льва Талстога", якія напісаны пра вельмі сур'ёзныя падзеі з класавага змагання на вёсцы, зроблены ў такім-жа шаржыраваным і несур'ёзным стылі.

Фельетоннасць і памфлетнасць мы маем і ў такім дыялагу, які развіваецца паміж „Львом Талстым" і яго жонкай:

„Жонка мужу:

„— А каб ты скіс, памяло сівое.

„Каню:

„— Но, падла.

„Мужу:

„— Што цябе абыходзіць, гультай, дурань ты набіты.

„Каню:

„—Гэй, ты-ы-ы-ы. Ваўкарэзіна", і т. д.

Фельетоннасць і памфлетнасць ёсць нават і ў другой кнізе рамана пры паказе сур'ёзных ворагаў пролетарыята, як нацыяналдэмакраты. Раней чым аўтар паспее развіць вобраз нацдэма, ён імкнецца яго высмеяць у дробязях, вельмі часта прапускаючы галоўнае ў яго інтэрвенцкім твары.

Аўтар культывуе ў мове яго дзейных герояў (асабліва вясковых) слоўны прымітывізм. Гэтым найбольш багаты ў рамане Цупрук, праз якога пісьменнік проста прыніжае разумовы ўзровень селяніна. Напрыклад Цупрук кажа: „раратар" замест аратар, „кусамол" замест комсамол і інш.

Змітрок Бядуля ў адным месцы другой кнігі рамана зусім дарэчы высмейвае некаторых беларускіх пісьменнікаў, якія ў соты раз апяваюць традыцыйнага пастушка і жалейку, а між іншым сам праз вобраз Цупрука скочваецца да гэтае самае традыцыйнае жалейкі. Гэта ёсць канкрэтнае выяўленне правінцыяльнае абмежаванасці, якая ёсць яшчэ ў творчасці Бядулі.

Пагоня за „увеселительностью", забаўнасцю прыводзіць пісьменніка да таго, што ён у раман увёў, зусім не дарэчы, прыгодніцкую гісторыю з Мятловым-Шапавалавым, прыгодніцкія

і ненатуральныя адносіны паміж Мэрай і Крушынскім, Крушынскім і Рахмількам.

Цікава, што аўтар, вельмі часта адпіхваючыся ад схемы, шукаючы новых форм выяўлення, прыходзіць якраз да схемы. Так здарылася з характарыстыкай Драздоў і Дзятлоў. Пісьменнік імкнуўся ў паказе іх адыйсці ад схематычнасці, а на справе прышоў да яе.

У мастацкім сэнсе асноўная розніца паміж першай і другой кнігай рамана заключаецца ў тым, што ў першай кнізе, у адпаведнасці з ідэёвым замыслам аўтара не канцэнтраваць увагу на соцыяльна-шкодным абліччы Крушынскага, уся, бадай, увага аддаецца романтычна-прыгодніцкай гісторыі Шапавалава, Рахількі, пустой пісаніне „Льва Талстога“, фэльетонным апавяданням пра бойкі Драздоў і Дзятлоў, нікчэмным балюшкам у Цярэшкі. У другой-жа кнізе такіх момантаў значна менш (хоць яны і тут ёсць), асноўная ўвага канцэнтруецца на падзеях класавага змагання ў вёсцы і горадзе, нават „летапісі“ „Льва Талстога“, замест ранейшых пустых і бессэнсавых разваг пра „папізм“, пачынаюць адлюстроўваць класавае змаганне на вёсцы і змаганне за калгасы.

Мастацкія прыёмы ў другой кнізе больш сцісла і ярка характарызуюць падзеі рамана.

Змітрок Бядуля проста і па-мастацкі сціпла будуе свой вобраз. У ніжэй прыведзеным малюнку відаць, як пісьменнік глыбока схоплівае „цені паміраючага дня“:

„Колеры пачынаюць бляднець, вянуць і губляюцца ў шчылінах. Сімфонія фарбаў адыходзіць у далечыню, на многа-многа міль, губляецца недзе ў прасторах, дзе, відочна для вока, жыве ранейшым жыццём. Сонца сканала“.

У рамане „Язэп Крушынскі“ ёсць некалькі зусім выключных радкоў, дзе мы адчуваем усю пагібель і смяротную агонію нацыяналістычнай контррэволюцыі. Цярэшка—нацыянал-дэмакрат, які крадзе нават „даверлівасць дзяцей“, выходзіць у горад. Ён бачыць:

„Вось мільгануў адзін мур на Совецкай, чырвонаармеец на варце. У Цярэшкі задрыжэлі калені“.

У вобразе мужнага і слаўнага чырвонаармейца на варце нацыяналістычныя контррэволюцыянеры бачаць сваю пагібель, бо „Не спіць большэвіцкая варта!“

Раман „Язэп Крушынскі“ (другі том рамана) разбурае трацкісцкую тэорыю дыстанцыі, што „толькі на адлегласці ад падзей можна стварыць сапраўдны мастацкі твор“.

„Язэп Крушынскі“ створаны ў самы разгар змагання супроць буржуазнага нацыяналізма.

Але раман „Язэп Крушынскі“ не вычэрпвае тэмы пра беларускую нацыяналістычную контррэволюцыю, а толькі пачынае яе распрацоўку, пры тым з вялікімі памылкамі і зрывамі. Совецкія пісьменнікі павінны працаваць над тэмай пра нацыяналізм

і ўхіл у бок буржуазнага нацыяналізма цвёрда памятаючы словы нашага правадыра т. Сталіна, што

„Сутнасць ухіла да мясцовага нацыяналізма заключаецца ў імкненні абасобіцца і замкнуцца ў рамках сваёй нацыянальнай скарлупы, у імкненні затушаваць класавыя супярэчнасці ўнутры сваёй нацыі... у імкненні не бачыць таго, што збліжае і злучае працоўныя масы нацыянальнасцей СССР, і бачыць толькі тое, што можа іх аддаліць адзін ад другога.

„Ухіл да мясцовага нацыяналізма адлюстроўвае незадаваленне аджываючых класаў раней прыгнечаных нацый рэжымам дыктатуры пролетарыята, іх імкненне абасобіцца ў сваю нацыянальную дзяржаву і ўстанавіць там сваё класавае панаванне."

„Небяспека гэтага ўхілу заключаецца ў тым, што ён культывуе буржуазны нацыяналізм, паслабляе адзінства працоўных народаў СССР і грае на руку інтэрвенцыяністам".

Трэба таксама памятаць указанні т.т. С. Касіора і П. Постышэва на апошнім пленуме ЦК КП(б)У і пастановы пленумаў ЦК КП(б)У і ЦК КП(б)Б пра тое, што мясцовы украінскі і беларускі нацыяналізм, які змыкаецца з інтэрвенцкімі імперыялістамі, з'яўляецца ў маштабе УССР і БССР галоўнай небяспекай на цяперашнім этапе.

Толькі з пазіцый пролетарскага інтэрнацыяналізма можна правільна паказаць крывавы шлях і крывавыя справы беларускай нацыяналістычнай контррэволюцыі.

26/XII 1933 г.
Менск.

І. ПЛАШЧЫНСКІ

ТВОР, ЯКІ НЕ ХВАЛЮЕ

„Мастацтва, бяручы ў рэчаіснасці матэрыялы, узводзіць іх да агульнага радавога, стварае з іх стройнае цэлае".

Бялінскі.

Аманал—матэрыя вялікай выбуховай сілы. Слова „аманал", як назва твора, гучыць у поўным сэнсе інасказальна, міжвольна чакаеш у названым гэтак творы паказа чагосьці вялікага, соцыяльна напружанага, што прыводзіць да выбуха. Але і „аманал" не заўсёды дае спатрасальны выбух. Я маю на ўвазе паэму Куляшова „Аманал".

НЭП у горадзе, вёска ў аднаўленчы і рэканструкцыйны перыяд, актывізацыя класава-варожых элементаў, калгаснае будаўніцтва—вось што імкнуўся паказаць у сваім творы Куляшоў. Нельга адмаўляць, што „Аманал" стаіць у поўным сэнсе вышэй за папярэднія творы Куляшова. У гэтым творы Куляшоў бадай упершыню свядома паспрабаваў паказаць рэчаіснасць у яе класавых супярэчнасцях. Класавыя супярэчнасці пісьменнік бачыць у горадзе і ў вёсцы часу НЭП'а, ён ставіць іх у цэнтр сваёй увагі і ў рэканструкцыйны перыяд, у час калгаснага будаўніцтва. Пісьменнік ставіцца да людзей не як біялагічных істот і толькі, а акрэслівае іх воблік, як воблік класавы, па свайму падкрэслівае класавы характар чалавечых паводзін і дачыненняў. У паасобных выпадках ён гэта робіць з належнай мастацкай пераканальнасцю. Варта, як прыклад гэтага, прыгадаць сцэнку ў хаце кулака Худа. Эксплаататарская сутнасць кулака тут паказана хоць і коратка, але праўдзіва, пераканальна, у выразна рэалістычным плане.

Падкрэсліваючы ўсю важнасць такога пісьменнікавага дачынення да рэчаіснасці, мы павінны паставіць пытанне: як класавыя яе супярэчнасці пісьменнік раскрывае, ці здолеў ён схапіць асноўнае, найбольш тыповае, каб найпаўней адлюстраваць гэтую рэчаіснасць, якім чынам ён гэта паказвае, наколькі высокай ёсць яго творчая культура, што з'яўляецца аднэй з асноўных умоў для стварэння поўнацэннага класава-каларытнага мастацкага твора?

Калі ў „Аманале" ёсць рад нядрэнна зробленых мясцін, да некаторай ступені мясцін каларытных, то ні ў якім разе гэтага

нельга сказаць пра ўвесь твор цалкам. Першае ўражанне, якое пакідае „Аманал"—гэта павярхоўнасць, а пад час і наіўнасць, пэўная штучнасць у паказе рэчаіснасці і людскіх паводзін. Узяўшы матэрыял шырокага соцыяльнага размаха, паэт не здолеў стварыць твора, вартага гэтага матэрыяла. У паэме не выпуклена стрыжнёвая тэма, вакол якой разгортвалася-б дзея, гэта значыць, што „Аманал" не мае выразнай адзінай сюжэтнай лініі, таго, што знітоўвае паасобныя часткі ў непарыўнае мастацкае цэлае.

Куляшоў супроцьставіць старому свету, з ягонымі людзьмі, новы свет, паказвае прадсмяротную актывізацыю струхлелага старога і яго бяссілле затрымаць поступ перамогі рэволюцыі, па свойму паказвае людзей, якія павінны ўвасабляць перамогу рэволюцыі, але ўсё гэта паказваецца вельмі не глыбока, аднабакова.

НЭП у горадзе Куляшовым успрыймаецца, галоўным чынам, як гандляр і крама, вакол чаго і канцэнтруецца галоўная пісьменнікава ўвага. Праўда, ніякае паэтызацыі і цягі да гэтага свету няма, ён адмаўляецца пісьменнікам з яго тупой абмежаванасцю і рэстаранным чадам. Але няўжо НЭП вычэрпваецца гандляром, піўнымі і крамай? У „Аманале" занадта скупа і бледна сказана пра поступ рэволюцыі ў час НЭП'а. Прычым, рэчаіснасць гандляра занадта ўжо вабіць да сябе ўсіх людзей і невядома чаму. Носьбітам новага ў гэты час з'яўляецца адзіны вобраз, ды і то вельмі неакрэслены, як вобраз, вобраз якогасьці Юнака, які нямаведама чаму таксама прыходзіць у піўную да гандляра, з якім гандляр раптам пачынае сяброўскую гутарку, просіць напісаць хроніку яго продкаў. Совецкая рэчаіснасць, а не нэпманская, у паказе горада адчуваецца вельмі слаба. Паказ прыхода НЭП'а абмяжоўваецца канстатацыяй факта, ды і то праз вобраз мяшчанскай супакойнасці:

Пасля рос гул розны:
Пачыналіся другія спевы...
І ўжо мірна
  Раніцою
    спявалі пеўні... (падкрэслена мною—І. П).

Рэстаран з крыкамі „хлапчукоў" пастаўлен на першым плане, засланіў ад пісьменніка больш важнае—паказ творчай работы пролетарскай рэволюцыі, пра што гаворыцца толькі паасобнымі і вельмі агульнымі словамі, накшталт наступных:

Але мінаючы вёрсты,
Цягнікі пачыналі жыць,
Дзе прасека рэек ляжыць
Праз сляпыя абшары воспы.

Ніякай прычыннай сувязі з'яўлення НЭП'а ў ходзе пролетарскай рэволюцыі ў „Аманале" не адчуваецца, ягоны сапраўдны соцы-

яльны сэнс не ўскрываецца, без чаго нельга паказаць праўдзіва і глыбока самога НЭП'а, убачыць больш важнае, ніж піўная і крама.

Што да паказа вёскі, то тут ёсць больш акрэсленасці, выразнасці, няма тае раскіданасці і бессувязнасці, што ёсць у першай частцы паэмы, дзе паказваецца горад. Класавая барацьба ў калгасе—тэма другой часткі „Аманала". Добра, што Куляшоў убачыў класавую барацьбу ў калгасе, імкненне класава-варожых элементаў разваліць калгас, што супроцьставіў гэтаму барацьбу комсамольцаў і калгаснікаў за калгасны лад, але дрэнна тое, што Куляшоў не паказаў калгаснай гаспадаркі ў яе ўмацаванні, у яе гаспадарчым росце, у большай выгаднасці для працоўнага селяніна, ніж аднаасобная гаспадарка (вядома, сродкамі паэзіі, а не развагамі і вылічэннямі-эканамічнага трактата), дрэнна, што не паказаў выростання новага чалавека, чалавека калгаснага ладу—дрэнна таму, што ўсё гэта неабходна было для больш глыбокага паказа самой класавай барацьбы, якая ў „Аманале" паказана ўсё-ж павярхоўна. Пісьменнікаву ўвагу прыкавалі розныя развагі, падчас зусім непатрэбныя, бо нехарактэрныя, людзей варожага свету. Павярхоўны-ж паказ дзейнасці класавага ворага ў яго социяльным адыходзе, паказ барацьбы двух светаў, які мы маем у „Аманале", не падкрэслівае з належнай сілай усёй дужасці пераможнай хады рэволюцыі, дужасці калгаснага руху наперад.

Характэрная асаблівасць „Аманала" заключаецца ў тым, што развіццё рэчаіснасці, паводзіны людзей, іх узаемадачыненні паказваюцца без прычын, што іх параджаюць, гэта значыць не ўскрываецца социяльная логіка развіцця з'явы. Вайсковы комунізм, НЭП, ліквідацыя капіталістычных элементаў у горадзе і вёсцы, калгаснае будаўніцтва—усё гэта так ці інакш закранаецца ў паэме, але бытуе без належнай сувязі паміж сабою. Вось чаму перад чытачом і не паўстае рэчаіснасць у сваім руху. Гэта-ж самае мы маем і ў дачыненні да людзей, вобразы якіх не ведаюць паступовага разгортвання, якое паглыбляе іх, уносіць пэўныя новыя якасці, якія былі яшчэ невядомы чытачу з першага з імі знаёмства. Вобразы-персанажы падаюцца ў „Аманале" без такога развіцця.

Куляшоў нібы знарок апускае так патрэбную абумоўленасць, і таму не можа не прыходзіць да адмоўных вынікаў. Таму і не выпадкова, напрыклад, маса калгаснікаў паўстае перад намі ў „Аманале", як штосьці бязвольнае, бязлікае і стыхійнае, гэта значыць скажаецца сапраўднасць. Я маю на ўвазе паводзіны калгаснікаў з п'яніцам Чыркам і іхняе дачыненне да кулака Жыгнера, які пралез у калгас на работу рахункавода. Спачатку калгаснікі ідуць за Чыркам, патрабуючы ад праўлення калгаса грошай, бо інакш не пойдуць на работу і нават паломяць трактары (дзе гэта магло быць, як масавае з'явішча?), а пасля раптам крута паварочваюць у процілеглы бок і галасуюць за высылку Жыгнера, як шкодніка. Незразумела і першае і другое, бо невя-

дома, што іх штурхнула да Чыркі і чаму яны раптам „разгадалі“ Жыгнера, невядома што кіруе іх паводзінамі. Калі-б пачыталі калгаснікі гэтую сцэнку, то яны, мабыць, не пахвалілі-б аўтара за залішне „вольныя“ ягоныя адносіны да масы калгаснікаў.

Апусканне прычын, што абумоўліваюць чалавечыя паводзіны, узаемадачыненні, робіць іх нечаканымі, ненатуральнымі. Зусім, напрыклад, невядома якім чынам настаўнік зняверыўся ў рэвалюцыі, скончыўшы жыццё самагубствам, якім чынам старшыня калгаса і сакратар комсамольскай ячэйкі Якубовіч дайшоў да „апекі“ класавага ворага Жыгнера, а пасля раптам „зразумеў“ яго кулацкую сутнасць і адкаснуўся ад яго. Незразумела гэта таму, што ў сваіх сродках барацьбы з калгасам Жыгнер занадта просталінейны, нават наіўны, што кідаецца ў вочы з першага кроку яго паводзін. Вось чаму Якубовічавы словы да Жыгнера:

> Я з р а з у м е ў у с ё. Я стаў над вашым (падкрэслена мною—І. П.)
> разбітым карытам,
> Над вашым хутарскім кулацкім шчасцем...
> Яно мне не трэба,
> вы мне яго не пазычайце!
> Я пайду разам з хлапцамі капаць фасфарыты.—

гучаць без належнай сілы, бо паўтараю, Жыгнер занадта просталінейны ў сваіх учынках, каб іх не разумець з першага з ім знаёмства. Вось чаму Якубовіч не разумеў Жыгнера не таму, што не мог разумець (Жыгнера вельмі добра разумелі ўсе радавыя комсамольцы), а не разумеў таму, што так захацеў аўтар, і слова „зразумеў“ гучыць у даным выпадку як наіўнасць аўтара, як фальш у вуснах Якубовіча.

Рэчаіснасць у „Аманале“ паўстае ў штрыхах, сэнс якіх не заўсёды ясны, і якія не складаюць вялікай рэалістычнай карціны, а складаюць хутчэй не зусім даапрацаваны імпрэсіяністычны эскіз у рамантычным тоне.

У „Аманале“ няма колькі-небудзь поўнага, шырока распрацаванага тыповага соцыяльнага характара, які-б захапляў і вабіў да сябе сваімі дужымі імкненнямі, прымушаў-бы жыць яго жыццём, разам з ім хвалявацца і імкнуцца, або, наадварот, які-б сваімі ўчынкамі выклікаў глыбокае абурэнне і нянавісць. І гэта таму, што далей павярхоўнага занатавання паасобных рыс чалавека, паасобных яго якасцей Куляшоў не ідзе, што ён не разгортвае перад чытачом жыцця сваіх герояў, не паказвае іх глыбінь перажыванняў, не стварае складаных (не ў сэнсе цяжкасці разумення) дачыненняў паміж людзьмі. Героі Куляшова без унутраных супярэчнасцяй і канфліктаў, якія прымушаюць чалавека пакутваць, падаць, падымацца і ўпарта крочыць наперад, або падаць і валіцца ўніз, у балота соцыяльнага згібення і смерці. Пісьменнік-жа закрануў калгаснае будаўніцтва, гэта значыць закрануў працэс перароблкі свядомасці селяніна, дробнага ўласніка ў свядомага работніка соцыялістычнай будоўлі, а гэты

працэс перараробкі—працэс вялікай соцыяльнай напружанасці і супярэчнасці, не закранаючы якога нельга паказаць і ўсёй велічы калгаснага будаўніцтва.

Возьмем усіх дадатных герояў. Яны так агульна, так эскізна занатаваны, мы іх так мала ведаем у штодзённай шырокай рабоце, у іхніх думках, пакутах, хваляваннях і імкненнях, у іхніх індывідуальных асаблівасцях, так мала ведаем, што няма ніякіх падстаў гаварыць пра іх, як пра тыповыя характары, бо няма гэтых характараў. Вядома, што комсамолец вельмі тыповы і характэрны для нашага часу герой. Але-ж акрамя таго, што комсамольцы меркавалі наладзіць дыспут з баптыстамі, заклікалі калгаснікаў ісці на работу, калі іх справакаваў Чырка, і што яны хочуць адкапаць фасфарыты—мы нічога больш пра іх не ведаем. І зразумела, апусціўшы паказ калгаснага будаўніцтва, самыя рознастайныя турботы калгаснікаў, у тым ліку і комсамольцаў і толькі ў вельмі агульных рысах спыніўшыся на азначаных момантах, Куляшоў не мог даць шырокага вобраза комсамольца. Ён убачыў і выпукліў маладую энергію комсамольцаў, але не паказаў яе ў багацці штодзённай работы, у думках і глыбінных хваляваннях. Няма ў „Аманале" і ніводнага вобраза калгасніка, паказа нага ў працэсе роста, у вызваленні яго ад традыцый, ад усёй спадчыны дробна-уласніцкага свету, гэта значыць няма паказу нараджэння новага чалавека, якога гадуе і выхоўвае калгасная рэчаіснасць, які па новаму разумее, што такое жыццё, і які па новаму да яго дачыняецца. У „Аманале" замест вобразаў калгаснікаў ёсць толькі паасобныя і вельмі абежныя іх рысы. Таксама няма ў „Аманале" і ніводнага вобраза партыйца, г. зн., што Куляшоў зусім абмінуў пытанне партыйнага кіраўніцтва соцбудаўніцтвам.

Калі ж звярнуцца да людзей процілеглага соцыяльнага лагера, то і тут прынцыпова вышэйшага, якасна новага, што да спосабу іх паказа, у паэме няма, хоць яны займаюць у творы даволі значнае месца. Бадай усе яны не выклікаюць да сябе адносін, як да сур'ёзнай класава-варожай сілы. Галоўныя персанажы гэтага лагера—гандляр, кулак Худ і Жыгнер. Найбольш удаўся вобраз кулака Худа. Кароткая сцэнка ў яго хаце пераконвае ў сваей праўдзівасці і якраз дзякуючы рэалістычнаму тону малюнка, чаго бракуе ў дачыненні да гандляра і асабліва ў дачыненні да Жыгнера, што робіць іх вобразы менш мастацкаадчувальнымі. Асабліва Жыгнер здзіўляе некаторымі сродкамі сваёй барацьбы з рэволюцыяй. Ён адным з галоўных сродкаў сваёй барацьбы з калгасам выбраў агітацыю супроць трактароў за электрычныя плугі, якія скора прыдуць, і таму трэба прадаць трактары і абрабляць поле коньмі, чаго, як не дзіўна, ён і дасягнуў. Ён імкнецца разваліць працдысцыпліну ў калгасе і робіць гэта рукамі недалужнай істоты —п'яніцы Чыркі, над якім смяюцца і самі калгаснікі, але раптам чамусьці ідуць разам з ім, вераць яму, патрабуючы грошай у праўлення калгаса, а не—дык будуць паломаны трактары. Такія спосабы барацьбы класавага ворага,

а яны выстаўляюцца ў паэме як галоўныя, не пераконваюць у сваёй праўдзівасці, не з'яўляюцца тыповымі, а паказваюць толькі, што пісьменнік далёка невыстарчальна ведае жыццё, або свядома стварае ненатуральныя палажэнні і ўзаемадачыненні паміж людзьмі, таму і непераканальныя, нетыповыя. Барацьба кулака з калгасам справа тыповая, але-ж яна становіцца барацьбой толькі дзякуючы пэўным сродкам, якія падкрэсліваюць яе тыповасць.

Адным з адмоўнейшых момантаў „Аманала" з'яўляецца тое, што людзі тут паказваюцца па-за іх бытавой абстаноўкай і нават па-за іх шырокай штодзённай дзейнасцю, што надало-б ім паўнату, пэўныя індывідуальныя рысы. Я ўжо гаварыў пра гэты недахоп у паказе комсамольцаў. Не менш важным з'яўляецца і паказ у гэтым-жа плане класавага ворага, каб выкрываць яго манеўры, найчасцей вельмі хітрыя, і праз гэта самае вучыць, як трэба з ім змагацца. У Куляшова паміж людзьмі лініі простыя, без складанага пераплёта, кампазіцыя вобразаў схематычная, яны без унутраных канфліктаў.

Куляшоў вельмі мала вывучыў узяты ім для паказа кавалак жыцця. Веданне жыцця, уменне скампанаваць у мастацкае цэлае, адабраць і разгарнуць найбольш тыповае, даць рэалістычна проста і разам з тым глыбокі малюнак—вось чаго бракуе „Аманалу". Таму гэты твор ні ў якім разе не можа прэтэндаваць на колькі небудзь мастацка поўнае адлюстраванне класавага змагання і людзей. Тут ёсць толькі паасобныя добра зробленыя месцы, якраз найбольш рэалістычныя, як напрыклад, сцэна ў Худавай хаце. Але такіх прыкладаў у „Аманале" не вельмі шмат. Найбольш характэрны для гэтага твора рамантычны налёт у паказе рэчаіснасці, паводзін, учынкаў і ўзаемадачыненняў людзей, якія часта ўспрыймаюцца як дзіўныя і неправдападобныя якраз з прычыны падачы іх у рамантычна-штучным плане. Неправдападобнасць, якая падчас пераходзіць у наіўнасць, вельмі адчуваецца ў „Аманале". Непраўдападобнымі і да пэўнай ступені штучнымі з'яўляюцца паводзіны Жыгнера, яго сродкі барацьбы супроць калгаса, паводзіны настаўніка, тон ягоных развважанняў у час сустрэчы з паміраючым Міколам, узаемадачыненні паміж Жыгнерам, яго дачкой і Якубовічам, паказ суда над Жыгнерам, раптоўнасць развважанняў гандляра з Юнаком пра напісанне хронікі ягоных продкаў. Пачынаючы ад гандляра і канчаючы дачыненнямі дзеда да трактара—на ўсім ляжыць пячатка рамантыкі, некаторай штучнасці як вынік асноўнай аўтаравай установкі—установкі на арыгінальнасць. Жаданне быць арыгінальным—наскрозь пранізывае „Аманал", перш за ўсё гэтым кіруецца пісьменнік у адборы матэрыяла, у спосабе яго кампаноўкі. Але, ствараючы непраўдападобныя і падчас штучныя сітуацыі і дачыненні, Куляшоў, закранаючы пытанні вялікага соцыяльнага сэнсу, застаецца бяссільным намаляваць карціну тыповага, абагульняльнага значэння. Куляшоў, напаўняючы канкрэтным зместам, скажам, класавае змаганне

вакол калгаса, паказаўшы ягоныя сродкі, стварыў малюнак далёка нетыповага, няпоўнага, бо ўзяў найменш рэальнае, што да самага класавага змагання. Таму яно і не носіць той абвостранасці і глыбіні, якім з'яўляецца ў сапраўднасці. Або вось яшчэ прыклад. Куляшоў закрануў вельмі цікавую з'яву—жаданне гандляра апісаць яго продкаў, як пакутнікаў за рэвалюцыю, гэта значыць імкненне паставіць мастацтва на службу сваіх *класавых* інтарэсаў. З'ява тыповая. Але з прычыны нечаканасці і нават ненатуральнасці дачыненняў гандляра да Юнака, нейкай іх раптоўнасці, з прычыны залішняй рамантыкі—гэта з'ява не паўстае на ўвесь свой рост, успрымаецца як непраўдападобнае і наіўнае ў гандляровым імкненні ўтрымацца ад наступа рэвалюцыі. Рэч сапраўды арыгінальная, але, пазбаўленая рэалістычнага плана паказа, траціць сваё абагульняльнае значэнне.

Усё гэта азначае, што Куляшова рамантыка, якая перарастае ў алегарызм у значнай ступені шкодзіць рэалістычнаму фону твораў Куляшова. Наўрад, напрыклад, можна лічыць за тыповую з'яву дзедавы дачыненні да трактара, бо ў іх не адчуваецца ўласцівай селяніну практычнасці, бо яны паказаны ў занадта рамантызаваным і эстэтызаваным тоне.

„Аманал“ нельга назваць выразна сюжэтным творам. Сюжэтная лінія больш акрэслена вызначаецца толькі ў другім раздзеле. Кампазіцыйна „Аманал“ зроблен слаба. Асабліва ў першым раздзеле вельмі часта няма ніякае сувязі паміж строфамі і часткамі, ёсць шмат нечаканых пераходаў аднаго да другога, што робіць малазразумелай гэтую частку, пазбаўляе яе так патрэбнай яснай прастаты. Тут ёсць шмат строф, якія можна было-б з поспехам выкінуць, і абсалютна нічым не парушыўся-б строй першай часткі. Невыразнасць сюжэтнай лініі абумовіла адсутнасць арганічнай сувязі паміж двума раздзеламі паэмы, якія паміж сабою звязаны толькі вонкава. Куляшоў, як і шмат якія з нашых пісьменнікаў, не надаў вобразу-персанажу належнай кампазіцыйна-сэнсавай ролі, не стварыў для яго належнага фону дзейнасці. Механістычнасць, раскіданасць дае сябе вельмі адчуваць, што да кампазіцыі „Аманала“, як вынік адсутнасці агульнай для ўсяе рэчы дзеі. Куляшоў закрануў паасобныя моманты рэчаіснасці, выхапіў пэўныя моманты людскога жыцця, але не стварыў агульнай каларытнай дзеі, дзеі напружанай, багатай перапетыямі развіцця, кульмінацыйнымі момантамі, нарастаннем, без чаго не можа быць хвалюючага твора. У Куляшова малюнак не развіваецца, не выростае паступова і арганічна, а механічна складаецца, што не можа даць гэтым малюнкам арганічнай закончанай цэльнасці. Гэта ізноў-жа ёсць вынік невыстарчальнага асваення ўзятай для паказа ў „Аманале“ рэчаіснасці, гэта значыць, выходзіць з ідэёвай няспеласці, слабасці паэта.

Некалькі слоў пра рытм і мову „Аманала“.

Рытміка „Аманала“ карэнным чынам адрозніваецца ад рытмікі твораў іншых паэтаў. Правы былі тыя таварышы, якія гаварылі, што Куляшоў парушае межы паміж паэзіяй і прозай. У „Аманале“ ёсць шмат мясцін, якія пазбаўлены стройнай рытмічнай арганізацыі, спецыфікі рытма паэзіі. Вось прыклад:

Ведаеце, часамі сніцца,
Ляціць на зямлю агністая планета,
Вось яна апанавала неба...
ўрываецца ў шыбы, вакяніцы...
Тады ў цябе сэрца падае, падае...
Ты адчуваеш—
блізіцца канец нашага света...
Ты стаіш, як статуй,
і вочы твае шкляныя расчынены:
У цябе яшчэ нічога не зроблена,
Ты яшчэ не ведаеш,
што такое дзяўчына,
Ты яшчэ адзін раз хочаш пабачыць
дожджык земны дробны...

Такіх прыкладаў можна было-б прывесці вельмі шмат. У гэтым парушэнні паэтычнага рытма змяшчаецца адна з галоўных асаблівасцей „Аманала“. Праз такое парушэнне рытма паэзіі Куляшоў выходзіць за межы паэтычнай творчасці. Такое парушэнне рытма паэзіі, зніжэнне яго да звычайнай празаічнай гутаркі, інакш не можа ўспрыймацца, як дысананс, паколькі пераходзіць, бадай што, у галоўную асаблівасць паэтычнай творчасці, а не становіць толькі прыватнага адступлення, паасобнага элемента, які можна ўводзіць у паэтычным творы. Адступленне ад традыцыйнага рытма трэба вітаць, але калі паэт у гэтым адступленні траціць адчуванне меры, тады арыгінальнасць успрыймаецца як непатрэбнае арыгінальнічанне. „Аманал“ цяжка чытаецца, як паэтычны твор рытмічна гучыць часта непаваротліва.

Кажуць, што Куляшоў вучыцца ў Багрыцкага, наследуе яму. Шкада, што ніхто з прыхільнікаў гэтага не патурбаваўся сказаць, у чым канкрэтна гэта выражаецца. Зусім правільна адзначае Зелінскі, што Багрыцкі „весь в ритмических качаниях“, і ў гэтым адна з галоўных асаблівасцей паэзіі Багрыцкага, чаго ні ў якім сэнсе нельга сказаць пра „Аманал“ Куляшова, як адзін з буйнейшых яго твораў.

Такі рытм „Аманала“, які, да рэчы кажучы, зніжае эмацыянальную напружанасць, непасрэдна звязан з характарам мовы. Мова „Аманала“ надзвычайна празаічная, не вызначаецца асаблівай вобразнасцю, маляўнічасцю, у ёй вельмі мала метафар, эпітэтаў, параўнанняў і іншых выяўленчых мастацкіх сродкаў, багатых фарбамі жыцця. Вельмі дрэнна тое, што часамі вобразнасць носіць штучны, надуманы характар. Выразнейшым прыкладам гэтага можа служыць пачатак паэмы, дзе Куляшоў малюе зімовы пейзаж, малюнак якога наскрозь штучны, без нівод-

вага сочнага жывога вобраза. Вось прыклад гэтае штучнасці, якая так перашкаджае быць паэту простым і даступным для шырокага масавага чытача:

Месіку
колкі вецер
аблізаў шчокі,
Ён вісеў
над ліхтарамі
электрычнай эпохі
Падбітым вокам,
мёртвым бальмом сляпога.
Было месіку
вісець студзённа
Аднаму ў небе,
як у карыце:
Край не паўдзённы—
снягі—ноч, край люты.
І ні балачыны, каб закрыцца,
І, ані вакна капітанавай каюты,
Расчыненага ў зоравыя тропікі,
Куды ён не раз
падымаўся па трапу...
Тут такая напачатак
ноч трапіла—
Аж паэты, недапісаўшы радка,
ставяць кропкі...
Лютаўскія ледзянеюць тропы.

Канчаецца „Аманал" выкрыццём выбуха на Данбасе, арганізаванага інжынерам-сынам Жыгнера. Гэта заключная сцэна павінна як-бы непасрэдна, у літэральным сэнсе слова, апраўдаць назву самога твора. Але справа не толькі ў гэтым. Пісьменнік хацеў стварыць сацыяльны „выбух", паказаць, як стары свет узрываецца пераможнай хадой рэвалюцыі—у гэтым асноўнае. Такі выбух не адчуваецца, бо рэчаіснасць у „Аманале" паказана без належнай ідэёвай глыбіні і мастацкай сілы.

Вельмі дрэнна, што з боку некаторых нашых таварышоў наглядаецца некрытычны падыход да творчасці Куляшова, імкненне ўсхваляць гэту творчасць, што, акрамя шкоды, нічога іншага Куляшову прынесці не можа. Не ўсхваляць, а крытыкаваць трэба творчасць Куляшова. „Аманал"—вельмі слабы твор, нават для маладога паэта Куляшова, маючы на ўвазе яго здольнасці, і з выключнай выразнасцю гаворыць, як яшчэ шмат трэба працаваць над сабою пісьменніку і ў галіне павышэння свайго ідэёвага ўзроўня, што неабходна для больш глыбокага разумення жыцця, і ў галіне паэтычнага майстэрства, паэтычнай культуры, каб стварыць зразумелы і разам з тым паэтычна-кандэнсаваны, рэалістычны малюнак без залішняга арыгінальнічання, якое так адчуваецца ў „Аманале".

Я. ДОЎГІ.

ТРЫЦЦАЦЬ ГОД ЛІТАРАТУРНАЙ ДЗЕЙНАСЦІ ЛІНАРДА ЛАЙЦЭНА

Лінарду Лайцэну—выдатнейшаму пролетарскаму пісьменніку Латвіі споўнілася 50 год з дня нараджэння, з якіх 30 год прыпадае на яго літаратурную дзейнасць.

Нарадзіўся пісьменнік у 1883 г. у сям'і ліфляндскага селяніна-арандатара. Арэндная плата была вялікая. Жылі бедна. Праз некаторы час бацька Лайцэна стаў батраком, і Лінарду з ранніх год прышлося цяжкай працай зарабляць свой хлеб. Летам ён пасвіў жывёлу, а зімой пачаў наведваць школу. Аўладаўшы рускай мовай, Лайцэн захапляецца рускімі класікамі, асабліва Пушкіным. Не маючы магчымасці вучыцца, 17-ці гадовы Лінард паступае рабочым садаводам да аднаго нямецкага памешчыка, дзе працуе тры гады і шляхам самастойнай вучобы павышае сваю адукацыю. У гэты час ён працуе над сваімі дробнымі апавяданнямі і вершамі, якія пачынаюць друкавацца ў тагочаснай радыкальнай латышскай газеце „Peterburgas Avize" („Пецярбургская газета").

Далей Лайцэн працуе рабочым у Рызе ў так званым „Царскім Садзе". У хуткім часе яму ўдаецца паступіць у рэальнае вучылішча ў горадзе Вольмары, але з гэтага вучылішча Лайцэна звальняюць і арыштоўваюць за распаўсюджванне праклаамацый латышскай соцыял-дэмакратычнай партыі. З гэтага часу Лайцэн застаецца ў Рызе, спрабуе пісаць і перакладаць, рыхтуецца трымаць экзамен на званне народнага настаўніка. У 1905 г. Лайцэн экзамен вытрымаў, але пасады настаўніка не атрымаў, бо быў палітычна ненадзейны.

Надыходзіць рэволюцыя 1905 г., якая асабліва бурна разгортваецца ў Прыбалтыцы. Класавыя супярэчнасці на гэтай „окраине" царскай Расіі дасягнулі найбольшага абвастрэння.

„Памешчыцкае землеўладанне мела тут найбольш буржуазны характар, чымся ў якім-небудзь іншым месцы Расіі: маёнткі „баронаў" былі велізарнымі сельска-гаспадарчымі прадпрыемствамі, якія, часам, займалі сотні рабочых. У адпаведнасці з гэтым класавыя супярэчнасці ў вёсцы былі надзвычайна яскравымі: ніякая вёска, нават гурыйская, не была так падрыхтавана

ўсім сваім эканамічным развіццём да соцыял-дэмакратычнай прапаганды, як латвійская. У дадатак да гэтага краіна мела два буйныя гарадскія цэнтры. З іх Рыга належала да ліку буйнейшых прамысловых і пролетарскіх цэнтраў „імперыі“...[1])

Соцыяльнае прыгнечанне працоўных мас Латвіі перапляталася з прыгнечаннем нацыянальным. Царскія чыноўнікі, размаўляўшыя з насельніцтвам праз перакладчыкаў, шырока праводзілі тут русіфікатарскую палітыку царызма.

У час бурных падзей рэволюцыі 1905 г.—Лайцэн у першых радах барацьбітоў за рэволюцыю. Ён кіруе рэволюцыйным рухам на вёсцы, з'яўляецца актыўным членам рэволюцыйнага камітэта.

Рэволюцыя 1905 г. у Прыбалтыцы была толькі звяном ва ўсёй рускай рэволюцыі, а таму далейшае яе развіццё залежала ад суадносін сіл усёй рэволюцыі ў Расіі.

На задушэнне рэволюцыі ў Прыбалтыку з Масквы былі накіраваны адборныя гвардзейскія часці, на чале якіх стаялі мясцовыя нямецкія бароны.

Пачалася крывавая расправа над рэволюцыянерамі. Зарава пажараў, тысячы забітых і замучаных ахвяр рэволюцыі—вось што пакідалі за сабой царскія „устаноўцы парадка“.

Ад карных экспедыцый Лайцэну ўдалося схавацца ў Пскоўскай губерні, дзе ён пад чужым прозвішчам працаваў памочнікам пісара. Увосень 1906 г. Лайцэн выязджае ў Фінляндыю, жыве там каля года. Пасля нелегальна жыве ў Пецярбургу, Рызе і ў іншых гарадах. У 1909 г. Лайцэна арыштоўваюць і садзяць у турму, дзе ён знаходзіцца да 1911 г. У турме Лайцэн знаёміцца з рознымі тыпамі „злачынцаў“, якія ў далейшым знаходзяць шырокае мастацкае адлюстраванне ў яго творчасці. У 1913 г. паступае на гістарычна-філасофскі факультэт Універсітэта Шаняўскага (Масква), дзе вучыцца да 1916 г.

У час імперыялістычнай вайны Лайцэн знаходзіцца пад уплывам нацыянал-шавінізма, з-пад якога пачынае вызваляцца толькі пасля Кастрычніцкай рэволюцыі і потым ужо моцна становіцца на шлях рэволюцыйнай барацьбы пролетарыята.

У 1924 г. на некалькі месяцаў Лайцэн выязджае ў Італію. Тут ён вывучае не толькі мастацкія помнікі далёкага мінулага, але і становішча працоўных мас Італіі. У выніку—кніга апавяданняў „Прыгожая Італія“, якая выдадзена на рускай мове пад назвай „Камнем в окно“ („Прибой“, 1927 г.).

Далейшая літаратурная дзейнасць Лайцэна яшчэ шчыльней увязваецца з яго грамадска-палітычным жыццём. Ён з'яўляецца актыўным работнікам левых прафсаюзаў, супрацоўнічае ў органе гэтых прафсаюзаў „Darbs un maize“ („Работа і хлеб“). У 1928 г.

[1]) М. Н. Покровский. „Русская история в самом сжатом очерке“ ч. III, стр. 325—326.

засноўвае часопісь „Kreisa fronte“ („Левы фронт“), наўкол якога групуе і выхоўвае пролетарскі пісьменніцкі маладняк. У 1927 г. разам з дэлегацыяй латышскіх рабочых Лайцэн наведаў СССР, у выніку чаго напісаў кнігу „69 дзён у СССР“. Па спісу „левых рабочых і сялян“ быў абраны дэпутатам сойма Латвійскай рэспублікі. Абраныя па гэтаму спісу 6 чалавек складалі рабоча-сялянскую фракцыю сойма, на чале якой стаяў Лайцэн. У сучасны момант гэтая фракцыя арыштавана латвійскімі фашыстамі. Лайцэн эміграваў з Латвіі ў СССР, дзе жыве і цяпер.

●

Сваю літаратурную дзейнасць Лайцэн пачаў яшчэ да рэволюцыі 1905 г. На першым этапе сваёй творчасці ён прымыкае да групы новарамантыкаў, выдатнейшымі прадстаўнікамі якой былі К. Скалбэ і Я. Акуратэр, якія ў далейшым сталі тыповымі трубадурамі латвійскай буржуазіі. Першыя зборнікі вершаў Лайцэна, якія з'явіліся ў перыяд рэакцыі, амаль нічым не адрозніваюцца ад літаратурных твораў тагочаснай дробнай буржуазіі. Побач з водгукамі рэволюцыі 1905 г., у гэтых зборніках песімістычна-суб'ектыўныя перажыванні пісьменніка, ідэйны разброд, а разам з тым—фармалістычныя эксперыменты ў гусце дэкадэнства. У гэты перыяд Лайцэн, які выйшаў з нізоў латышскага сялянства, апынуўся пад уплывам прапаганды буржуазна-рэакцыйнай філасофіі, індывідуалізма, дэкадэнства.

Гэта быў перыяд, калі ідэі рэнегацтва і здрадніцтва ахапілі шырокія колы раней рэволюцыйнай дробнай буржуазіі, калі расквітала сталыпіншчына, ліквідатарства, калі замест дыялектычнага матэрыялізма, прапагандаваўся эмпірыакрытыцызм, „богоискательство“, „богостроительство“. Ленін ахарактарызаваў гэты перыяд, як перыяд „занялада, дэмаралізацыі, расколаў, разбродаў, рэнегацтва, парнаграфіі, замест палітыкі“. Толькі партыя большэвікоў на чале з Леніным правільна разбіралася ў абстаноўцы класавай барацьбы, выкрывала здраднікаў і мабілізоўвала працоўныя масы для далейшай рэволюцыйнай барацьбы.

У творчасці Лайцэна характэрнейшым апавяданнем для гэтага часу з'яўляецца апавяданне „Вітальд Вітум“ (якое ў далейшым уваходзіць у раман „Эмігрант“, як першая яго частка). У вобразе Вітума пісьменнік малюе латышскага інтэлігента, які не находзіць сабе месца пасля разгрома рэволюцыі 1905 г. У час рэакцыі Вітум адрываецца ад грамадскага жыцця і цалкам замыкаецца ў вузкае кола свайго асабістага жыцця. Пазней у рамане „Эмігрант“ аўтар паказвае, як ягоны герой ад упадніцтва і наіўнай рамантыкі паступова пераходзіць да змагання за справу пролетарыята.

Раннія зборнікі апавяданняў „Вецер“ (1906—12 г.г.), „Малена“ (1911-13 г. г.) паказваюць, што Лайцэн добра ведае патрыяр-

хальнае жыццё ў латышскай вёсцы, якое ён зарысоўвае рэалістычнымі штрыхамі. Але ў гэтых зборніках няма разумення класавай сутнасці апісваемых з'яў, няма паказа класавых супярэчнасцей латышскай дарэволюцыйнай вёскі.

Значным крокам наперад у творчасці Лайцэна з'яўляецца зборнік так званых калектыўных тыпаў „Ліхтар у цемры" (1911-1915 г. г.). Гэты зборнік—удалая спроба стварэння калектыўных мастацкіх тыпаў, у аснову якіх пакладзена эпоха, а не зарысоўка паасобных характараў. У кожным такім тыпе сканцэнтраваны найбольш характэрныя рысы паасобных індывідуальнасцей. Гэты зборнік выдзяляецца не толькі сваімі стылістычнымі асаблівасцямі. З іроніяй і нават з сарказмам выступае тут Лайцэн супроць мяшчан латышскай правінцыі, супроць абмяшчаніўшайся правінцыяльнай інтэлігенцыі, супроць тых умоў, якія параджаюць культурнае ўбоства, цягнуць у жыццёвае балота. Зборнікам „Ліхтар у цемры" намячаецца новы этап у творчасці Лайцэна. З гэтага часу пісьменнік пачынае расчароўвацца спачатку ў буржуазнай культуры, а пасля Кастрычніцкай рэволюцыі смела і адкрыта выступае супроць асноў буржуазнага грамадства.

Кастрычніцкая рэволюцыя, а затым падзенне савецкай улады у Латвіі робяць вялікі ўплыў на пісьменніка. Панаванне захапіўшай уладу буржуазіі развявае апошнія нацыяналістычныя ілюзіі Лайцэна. Паэт, які са зброяй у руках змагаўся супроць царызма яшчэ ў час рэволюцыі 1905 г., цяпер становіцца сапраўдным песняром рэволюцыі. У вершах, напісаных пасля 1917 г. і ўвайшоўшых у зборнік „Караван" (1913-1919 г. г.), адчуваецца пафас рэволюцыі, сатыра супроць мяшчанства, нянавісць да класавага ворага. Новы змест Лайцэнаўскай паэзіі знаходзіць сваё выяўленне ў новай форме. Пісьменнік цяпер ужо адмаўляецца ад традыцыйных форм верша. Ломячы гэтыя формы, ён часам ігнаруе рыфму, уводзіць размоўныя выразы; пры дапамозе новых прыёмаў імкнецца да найбольшай канцэнтрацыі думкі.

Пасля Кастрычніцкай рэволюцыі ствараецца новы кірунак у латышскай літэратуры, на чале якога становіцца *Лайцэн. Гэты* кірунак завецца актывізмам. Сутнасць актывізма ў сваіх „Прынцыпах паэзіі" (1922 г.) Лайцэн азначае наступным чынам:

„Калі сучаснасць ёсць эпоха барацьбы двух светапоглядаў, дык новы светапогляд, новае светаадчуванне і ўспрыйманне з'яўляюцца нападаючымі. Новы мастак, новы паэт знаходзіцца на баявых пазіцыях. Але барацьба павінна быць даведзена да канца. Хто хоча кіраваць, даць кірунак, той—актыўны. Новая літаратура павінна быць смелай, страшнай у сваім наступленні. Новы паэт—ёсць новы чалавек, паколькі яго паэзія—новая паэзія. Такім чынам асноўны ўсеахоплівающы прынцып сучаснай паэзіі тое, што яна—паэзія барацьбы. Паэзія барацьбы па форме, паэзія барацьбы па ідэалогіі, паэзія барацьбы па мэце".

Тав. В. Кнорын дае наступную характарыстыку латышскаму актывізму:

„Актывізм—гэта новае слова, якое латышская літаратура сказала пасля рэволюцыі. Гэта смелая спроба абнавіць рэволюцыйна-дэмакратычны характар латышскай літаратуры. Гэта—барацьба супроць паліцэйска-нацыянальнай, кулацка-пастарскай культуры за свабоду мастацкага ўспрыймання і адчування. Гэта—барацьба супроць рэакцыйнай паліцэйскай літаратуры, літаратурнай пахабшчыны, мяшчанска-філістэрскага самаздавальнення. Гэта не пролетарская літаратура, але тая, на якую латвійскі пролетарыят будзе абапірацца ў барацьбе за сваю літаратуру і мастацтва“ [1]).

Лепшым актывістычным творам у Лайцэна з'яўляецца зборнік апавяданняў „Апраўданыя“ (1921 г.), які з'яўляецца выдатнейшай з'явай у гісторыі навейшай латышскай літаратуры. Зборнік складаецца з апавяданняў батрака, ваеннапалоннага, прастытуткі, злодзея, вісельніка і пісьменніка. У апавяданні пісьменніка, якое Лайцэн назваў сваім новым лозунгам „Няхай жыве—далоў!“, ён дае ацэнку свайму мінуламу, смела падымае сцяг барацьбы за новую рэволюцыйную літаратуру.

„Што такое я?—кажа Лайцэн.—Ці поўна выказаўся ў сваіх творах, раскрыў усяго сябе перад вамі? Ці я пісаў толькі для таго, каб захаваць свой твар, прыкрыць зіяючую пустату, не страціць з цяжкасцямі здабытае званне пісьменніка для таго, каб карміцца і імкнуцца да славы?“.

У час самай жорсткай рэакцыі, калі буржуазія Латвіі пры падтрыманні імперыялістаў Захада захапіла ўладу і крывавым тэрорам знішчала лепшых прадстаўнікоў рабочага класа, калі так званыя „дэмакратычныя“ пісьменнікі Латвіі на чале з сівавалосым паэтам Райнісам, здрадзілі рабочаму класу і адкрыта перайшлі на службу буржуазіі, Лайцэн смела падняў сцяг рэволюцыйнай літаратуры і заявіў:

„Я павінен разграміць тое, што называецца „учора“, павінен будаваць „заўтра“,—у грамадзе і ў сабе, — становячыся ў выніку гэтага ў варожыя адносіны да навакольнага і да ўласнага „я“, заўсёды знаходзячыся ў стане абурэння і барацьбы, карыстаючыся пяром толькі як адным з шматлікіх тэхнічных сродкаў.

„Рэволюцыянер, комуніст, анархіст—для вас рабаўнік і забойца, які не толькі не паважае права ўласнасці, але і пагражае вашаму спакою, бруху, свабодзе—больш за ўсё свабодзе, гэтай прывілеі вашай!“

Усе „злачынцы“ якіх малюе Лайцэн у сваёй кнізе „Апраўданыя“, у час свайго апавядання выступаюць як абвінаваўцы буржуазнага ладу, які штурхае людзей на парушэнне законаў буржуазнай грамады.

„Апраўданыя“ не ёсць свядомыя пролетарыі, гэта хутчэй люмпены, анарха-індывідуалісты, падымаючыя бунт супроць

---

[1]) „Молодая латышская литература“, 1926 г., изд. „Прибой“, ст. 13.

асноў буржуазнага ладу. Барацьба іх выступае па-за барацьбой латышскага пролетарыята. Тым не менш, глыбока-мастацкая і актуальная кніга Лайцэна, накіраваная супроць асноў буржуазнага грамадства: прыватнай уласнасці, нацыянальнай абмежаванасці, супроць прадажнага шлюбу і мастацтва—вельмі хутка зрабілася папулярнай сярод рабочых і выклікала буру нянавісці ў лагеры буржуазіі. Латышская буржуазная крытыка ўбачыла ў кнізе Лайцэна заклік да комунізма і ўсімі сіламі імкнулася адмаўляць яе мастацкае значэнне.

„Апошнія апавяданні Лайцэна,—пісаў салонны паэт латвійскай буржуазіі Віктар Эгліт наконт „Апраўданых"—гэта ўжо не літаратура ў яе простым значэнні, а зброя для самай радыкальнай прапаганды комуністычнага ладу Совецкай Расіі. Лайцэн мабілізуе ўсе падонкі грамады: рабочых, прагульшчыкаў і падпальшчыкаў; няздольных мысліць і патануўшых у нізкім сладастрасці поўідыётаў, здраднікаў; авантурыстаў фізычнага каханя—юнакоў землямераў; двулікіх дзевак, пры розных абставінах прыйшоўшых да сваіх лёгкіх і выгодных заняткаў; сапраўдных маленскіх канакрадаў, да-рэчы сказаць самых што-ні ёсць успрымлівых да марксізма людзей,—усіх іх аўтар заклікае сабатаваць, падпальваць, забіваць, распусьнічаць, грабіць награбленае і зноў захапіць у свае рукі дзяржаўную ўладу, якую ўпусцілі Стучка з Данішэўскім, і зрабіць соцыяльную рэволюцыю" [1]).

Класавая злоба дэкадэнта і дэгенерата ў літаратуры Эгліта выступае тут з асаблівай рэльефнасцю. Рабочых ён называе падонкамі грамады і свядома змешвае іх з дэкласаваным элементам—прадуктам капіталістычнага ладу.

Апраўданне Лайцэнам тых, каго капіталістычная дзяржаўнасць кідае ў турмы, напомніла буржуазіі нядаўны перыяд пролетарскай дыктатуры ў Латвіі і выклікала страх перад магчымасцю аднаўлення гэтай дыктатуры.

Пасля з'яўлення ў друку „Апраўданых", буржуазія Латвіі падымае паход супроць Лайцэна і супакойваецца толькі тады, калі пісьменнік-рэволюцыянер апынуўся за кратамі Рыжскай цэнтральнай турмы.

У наступным сваім зборніку апавяданняў „Мебельная Рыга і дадаткі" Лайцэн, далей крытыкуючы „дэмакратычную" Латвію, выкрывае класавую аснову мяшчанства, буржуазных традыцый, быта, маралі. Лепшы твор зборніка—навела „Мебельная Рыга", у якой мяшчанскі быт паказаны ў плане гратэска. Фетышызацыя элементаў быта і рабскае панаванне рэчаў над мяшчанскім бытаваннем прыводзіць галоўных персанажаў навелы да вар'яцтва і нарэшце да пагібелі. Даючы далей цэлую галярэю адмоўных тыпаў (пастар, кулак і інш.), аўтар паказвае іх хлуслівасць,

---

[1]) Цытую па часопісі „Ленінград", 1931 г. №4, стр. 121.

ліцамерства, імкненне да нажывы. Але гэтым адмоўным тыпам Лайцэн нікога не супроцьстаўляе. Крытыка буржуазнай рэчаіснасці тут даецца ізалявана ад канкрэтных працэсаў класавай барацьбы і мае аб'ектывісцкі характар. Увесь гэты зборнік у цэлым па сваёй ідэйна-мастацкай сіле некалькі ўступае „Апраўданым".

У 1925 годзе ў выніку паездкі Лайцэна ў Італію з'яўляецца зборнік яго апавяданняў „Прыгожая Італія". Пісьменнік апісвае зямлю класічнага мастацтва, з яе мастацкімі помнікамі далёкага мінулага, з яе табунамі вандруючых буржуазных турыстаў. Лайцэн паказвае духоўнае ўбоства гэтых турыстаў—англічанкі, латышскага прамыслоўца, розных арыстакратаў. Разам з гэтым Лайцэн паказвае і адваротны бок справы—Італію працоўных, Італію прыдушаную фашызмам. За прыгожымі дэкарацыямі італьянскай прыроды пісьменнік паказвае бедняка селяніна, які не можа заплаціць падаткаў і робіцца бандытам, галоднага хлопчыка, бацька якога забіты на вайне, а маці памерла. Паказваючы беднасць і прыгнечанасць італьянскіх працоўных мас. Лайцэн аднак не паказаў барацьбы італьянскага пролетарыята. Даведзеныя да адчаю героі „Прыгожай Італіі" або наіўна мараць аб шчасці, або шукаюць выйсця не ў арганізаванай барацьбе, а ў анархічна-бунтарскіх выпадах супроць эксплаататараў. У апавяданні „Мадонна з сабакам" Лайцэн ставіць пытанне аб адносінах да буржуазнага мастацтва, да буржуазнай мастацкай спадчыны. Тут ён выступае супроць „аб'ектыўнага" погляда на мастацтва, падкрэслівае класавую функцыю мастацкіх твораў як выдатнейшых мастакоў старажытнага Рыма, таксама і сучасных мастакоў.

Аб далейшым творчым росце Лайцэна сведчаць такія яго кнігі, як раман „Заклікаючыя карпусы" [1]) (1927 г.) і зборнік навел „Камеры" (1929 г.), у якіх аўтар з вялікай мастацкай сілай паказвае неадлучную частку апарата буржуазнай дзяржавы—турмы.

У рамане „Заклікаючыя карпусы" Лайцэн ставіць і імкнецца вырашыць праблему творчага метада пролетарскай літаратуры. Пісьменнік рэалістычнымі штрыхамі малюе вобразы зняволеных. Гэтая замалёўка не ёсць натуралістычная копія рэчаіснасці. Тут няма і „галоўнага" героя, тут ёсць цэлы калектыў герояў, якія ў турме глыбока асэнсоўваюць сваё мінулае і калектыўна намячаюць планы барацьбы за справу рабочага класа.

Апрача ідэйнай насычанасці гэты раман вылучаецца і сваімі стылістычнымі асаблівасцямі. Стыль Лайцэна лаканічны, поўны ўнутранай дынамікі, у якім пры найменшай затраце моўных

[1]) Гэты раман перакладзены на беларускую мову і выдадзены ДВБ у 1932 г.

сродкаў дасягаецца найбольшая канцэнтрацыя думкі. Трэба падкрэсліць, што гэты стыль у Лайцэна выкрышталізоўваецца разам з фармаваннем яго пролетарскай ідэалогіі, калі пісьменнік на мастацкае слова пачынае глядзець як на вострую зброю класавай барацьбы.

Эканамічны крызіс, які ахапіў увесь капіталістычны свет, з кожным днём расце і паглыбляецца ў Латвіі. Расце беспрацоўе, скарачаецца рабочы тыдзень. Заработная плата зменшана на 60, і нават больш, процантаў. Крызіс у с-г асабліва моцна адбіўся на бядняцка-серадняцкіх масах сялянства, прывёў іх да разарэння. Разам з гэтым узрастае барацьба працоўных мас пад кіраўніцтвам компартыі Латвіі за рэволюцыйнае выйсце з крызіса. За апошні час Латвія шпаркім крокам ідзе па шляху фашызацыі. Арыштавана рабоча-сялянская фракцыя сойма. Растуць рэпрэсіі супроць латышскай комуністычнай партыі. Разам з тэрорам буржуазія выкарыстоўвае ўсе сродкі соцыял-фашыстоўскай дэмагогіі, каб ашукваць адсталыя працоўныя масы, каб стаць на шлях адкрытай фашысцкай дыктатуры, каб здзейсніць інтэрвенцыяніцскія планы супроць СССР. У сучасны перыяд барацьба з фашызмам і соцыял-фашызмам набывае выключнае палітычнае значэнне. Лінард Лайцэн у гэтай барацьбе з поспехам выкарыстоўвае сваю зброю—мастацкае слова. Апошні яго зборнік „Партфель і пятля" (1933 г.) выкрывае спосабы соцыял-фашысцкай дэмагогіі, спосабы іх барацьбы супроць рэволюцыйных рабочых і комунізма. У паасобных апавяданнях гэтага зборніка паказан соцыял-фашысцкі правадыр, кіраўніца буржуазнага жаночага руху, буржуазныя спартысты і даведзены да жабрацтва крызісам селянін, які пераконваецца ў здрадніцтве соцыял-фашыстаў і ў правільнасці комуністычнага шляху.

„Партфель і пятля"—выдатны твор пролетарскай літаратуры, які зрывае маску соцыял-здраднікаў і з глыбокай мастацкай праўдай паказвае азвярэлы твар класавага ворага.

Гаворачы пра літаратурную дзейнасць Лайцэна, нельга абмінуць яго тэатральнай работы, яго драматычных твораў, якія напісаны для латышскага рэволюцыйнага тэатра, арганізатарам і кіраўніком якога быў Лайцэн. Асаблівасці лайцэнаўскіх п'ес можна зразумець толькі ўлічваючы тую абстаноўку, у якой узнік і развіваўся латышскі рэволюцыйны тэатр. Гэты тэатр з'явіўся толькі аднэй з форм рэволюцыйнай прапаганды і выхавання працоўных мас, якія самі былі актыўнымі ўдзельнікамі гэтага тэатра. У сваім зборніку п'ес „Ганімы тэатр" (1933 г.) Лайцэн апісвае ўмовы, у якіх узнік і працаваў латышскі рэволюцыйны тэатр.

У гэтым тэатры не было прафесійных актораў буржуазнай сцэны, а толькі рабочыя і работніцы, якія ў вольны ад работы час маглі прымаць удзел у рэпетыцыях. На мастацкае афармленне спектакляў амаль што не было ніякіх сродкаў, не было

і сваёй сталай тэатральнай залы, а таму летам спектаклі зручней было рабіць сярод вольнай прыроды бяз усялякіх дэкарацый. Глядач—галоўным чынам рабочыя са сваімі сем'ямі—патрабаваў, каб п'еса была напісана простай і зразумелай для яго мовай, паказвала-б блізкія і зразумелыя для яго падзеі.

Вось у гэтых умовах тэатральнай работы складаліся ў Лайцэна погляды на метады работы рэволюцыйнага тэатра ва ўмовах буржуазнай дыктатуры і на канструкцыю п'ес, якія ён пісаў для рабочага тэатра. Гэтыя яго погляды зводзяцца ў асноўным да наступнага.

П'еса не павінна быць доўгай, псіхалагічнай, з рознымі „душэўнымі нюансамі". Тэкст яе—просты, канцэнтраваны, які ў нямногіх словах выказваў-бы многае. Падзеі—з штодзённага знаёмага рабочаму жыцця, маючыя вялікае палітычнае значэнне. П'еса, калі яна паказваецца пад адкрытым небам сярод вольнай прыроды, павінна быць масавай, калектыўнай. А для таго, што прыходзіцца часта ставіць спектаклі на малых клубных сцэнах, то патрэбна, каб лік дзейных у п'есе асоб можна было-б лёгка скараціць. Звычайныя дэкарацыі, гарнітуры, розная бутафорыя не з'яўляюцца адзінымі сродкамі, якімі на сцэне дасягаецца ілюзія рэчаіснасці. Рэжысер можа вольна выбіраць тыя сродкі, якія на яго думку найбольш падыходзяць. Эканомія матэрыяла і энергіі—вось адзін з галоўных прынцыпаў Лайцэнаўскага тэатра.

Для рабочага тэатра Лайцэн напісаў цэлы рад п'ес, лепшая з якіх „Альфа і Аўто" і „Кампраміс". У сваіх п'есах аўтар паказвае барацьбу пролетарыята з капіталістамі, буржуазны парламент і суд, здрадніцтва соцыял-фашыстаў, імперыялістычную палітыку буржуазіі ў калоніях, падрыхтоўку імперыялістычнай вайны і інш. П'есы Лайцэна мелі вялікі поспех сярод працоўных мас Латвіі. Напрыклад, п'еса „Кампраміс" якая паказвае гераічную барацьбу ангельскіх рабочых у час усеагульнай забастоўкі 1926 г. (паказ адбываўся пад адкрытым небам), сабрала каля 10.000 гледачоў. Адразу-ж пасля паказа гэтая п'еса была забаронена. Буржуазія Латвіі забараняла друкаваць п'есы Лайцэна. Некаторыя з яго п'ес з'явіліся ў друку толькі ў СССР. Зборнік п'ес „Ганімы тэатр", выдадзены у Маскве латышскім выдавецтвам „Праметэй" (1933 г.)

Знаходзячыся цяпер у Совецкім саюзе, Лінард Лайцэн прымае актыўны удзел у нашым соцыялістычным будаўніцтве, і адлюстроўвае яго ў сваіх нарысах, вершах, апавяданнях. У выніку паездкі Лайцэна з брыгадай латышскіх пісьменнікаў па БССР з'явіліся яго нарысы пра соцыялістычнае будаўніцтва Совецкай Беларусі (змешчаны ў журнале „Celtne"—„Будоўля" за 1933 г.)

Сваім мастацкім словам—гэтай вострай зброяй класавай барацьбы Лінард Лайцэн змагаецца за пабудову соцыялізма ў СССР, за пролетарскую дыктатуру ў Латвіі і ва ўсім свеце. У час свайго юбілея 30-ці гадовай творчай дзейнасці ён заяўляе:

„Пішучы пра соцыялістычнае будаўніцтва ў Совецкім саюзе, мы са сваімі творамі ідзем у шчыльных радах з пролетарыятам Латвіі, ваюем і будзем ваяваць за пролетарскую перамогу ў Латвіі і ва ўсім свеце. Нашы творы—найвастрэйшая зброя барацьбы. Добры наш раман—танковая брыгада, добры верш—кулямёт, які знішчае шэрагі ворага. Створым літаратурныя танкі для барацьбы за канчатковую перамогу".

Адказны рэдактар *М. ЛЫНКОЎ.*

Рэдкалегія: *Я. Бранштэйн, П. Галавач, П. Глебка, Ц. Гартны. К. Зарэмбоўскі, М. Клімковіч, Я. Колас, К. Крапіва, К. Чорны.*

Адрас рэдакцыі: Менск, Совецкая, 68.

ЦАНА 2 руб.

222

